

DE LANDARBEIDERS IN NEDERLAND

EEN ONDERZOEK NAAR DE LANDARBEIDERS OP
DE ZANDGRONDEN EN IN DE RIVIERKLEIGEBIEDEN,
WAARIN OPGENOMEN DE BELANGRIJKSTE RESULTATEN
VAN HET ONDERZOEK NAAR DE LANDARBEIDERS IN DE
ZEERKLEI- EN WEIDEGEBIEDEN EN DE VEENKOLONIËN

Rapport 286

AFDELING STREEKONDERZOEK
VAN HET LANDBOUW-ECONOMISCH INSTITUUT

L1-286c

FEBRUARI 1938

2039551

L. E. I. - AFD. S. O. - doc.	
Onderwerp:	<i>R</i>
No.:	<i>192</i>
Datum:	<i>12 FEB. 1938</i>

DE LANDARBEIDERS IN NEDERLAND

EEN BEROEPSGROEP IN BEWEGING

Een onderzoek naar de landarbeiders op de zandgronden en in de rivierkleigebieden, waarin opgenomen de belangrijkste resultaten van het onderzoek naar de landarbeiders in de zeelei- en weidegebieden en de veenkoloniën

SAMENGESTELD
ONDER LEIDING VAN

DR IR A. MARIS

DRS R. RIJNEVELD

Dit rapport is getoetst aan het oordeel van een Commissie van Advies ad hoc. De leden van de commissie hebben zitting in hun persoonlijke kwaliteit en niet als vertegenwoordiger van een organisatie of dienst. De verantwoordelijkheid voor de inhoud van het rapport berust evenwel bij het Landbouw-Economisch Instituut.

De genoemde Commissie bestond uit:

Prof. Dr. E. W. HOFSTEE,	Hoogleraar te Wageningen, Voorzitter,
Ir. J. ACHTERSTRAAT,	Rijkslandbouwconsulent, Arnhem,
W. DERKS,	Landbouwer, Beesel,
Mr. H. W. VAN HYLKEMA,	Secretaris van de Hoofdafdeling Sociale Zaken van het Landbouwschap, 's-Gravenhage,
A. J. IMMINK,	Landbouwer, Ommen,
L. MAGIELSE,	Lid van het Hoofdbestuur van de Nederlandse Katholieke Landarbeidersbond „Sint Deus dedit”, Breda.
Ir. A. RIENKS,	Adjunct-Directeur van de Cultuurtechnische Dienst, Utrecht,
Ir. P. v. d. SCHANS,	Consulent voor de Arbeidsvoorziening in de Landbouw (Min. van Sociale Zaken en Volksgezondheid), 's-Gravenhage,
Ir. H. VREDELING,	Hoofd van de Wetenschappelijke Afdeling van de Algemene Nederlandse Agrarische Bond, Utrecht.

Het rapport is verkrijgbaar bij het Landbouw-Economisch Instituut, Conradkade 175, 's-Gravenhage. Prijs f 7.—.

INHOUDSOPGAVE

	Lijst voor grafieken	7
	Woord vooraf	8
Hoofdstuk	I. Inleiding	11
	§ 1. Achtergronden van het onderzoek	11
	§ 2. Inhoud van het rapport	14
	§ 3. Uitvoering van het onderzoek	15
Hoofdstuk	II. De bevolkingsontwikkeling ten plattelande en het aantal landarbeiders	18
	§ 1. De ontwikkeling van de totale bevolking	18
	§ 2. De ontwikkeling van de agrarische beroeps- bevolking	22
	§ 3. Het huidige aantal werknemers in de landbouw	24
Hoofdstuk	III. De verschillende groepen werknemers in de landbouw	30
	§ 1. De gehanteerde indeling	30
	§ 2. De werkzaamheden der geënquêteerden in 1954	34
	§ 3. De stabiliteit van het dienstverband en de vaste kern	36
	§ 4. Enkele kenmerken van de groepen	37
Hoofdstuk	IV. Enkele sociale en economische aspecten van de land- arbeidersgroep	42
	§ 1. Enkele demografische aspecten van de land- arbeiders	42
	§ 2. De trek naar en uit de landarbeidersstand	50
	§ 3. Migratie en emigratie	57
	§ 4. Het voortgezette onderwijs en de vakbekwaam- heid	60
	§ 5. De vakorganisaties	67
	§ 6. De ontwikkeling van loonhoogte en loonvorming	73
	§ 7. Grondgebruik	81
	§ 8. Huisvesting en woningsituatie	85
Hoofdstuk	V. De ontwikkeling van de werkgelegenheid en het arbeidsaanbod	93
	§ 1. De huidige werkgelegenheid	93
	§ 2. De toekomstige werkgelegenheid	96
	§ 3. Het toekomstige arbeidsaanbod	103
	§ 4. Confrontatie en samenvatting	105

<i>Hoofdstuk VI. De agrarische werknemers in de samenleving . . .</i>	<i>107</i>
§ 1. De plattelandssamenleving	107
§ 2. De sociale positie van de werknemer	112
§ 3. Achtergronden van toe- en afvloeiing	117
 <i>Hoofdstuk VII. Samenvatting en conclusies</i>	 <i>123</i>
 <i>Lijst van de bijlagen</i>	 143
<i>Bijlagen</i>	144

LIJST VAN TUSSEN DE TEKST VOORKOMENDE GRAFIEKEN

Grafiek 1.	Toeneming van het inwonertal per gemeente in de periode 1910—1947	21
Grafiek 2.	Toeneming van het inwonertal per gemeente in de periode 1947—1956	23
Grafiek 3.	De verhouding tussen de aantallen vaste en losse arbeiders	33
Grafiek 4.	Leeftijdsopbouw van de vier groepen geënquêteerden	43
Grafiek 5.	De gezinsgrootte	48
Grafiek 6.	Primaire toevloeiing van landarbeiderszonen per vijfjaarlijkse periode	51
Grafiek 7.	Secundaire toevloeiing per vijfjaarlijkse periode	52
Grafiek 8.	Secundaire afvloeiing per vijfjaarlijkse periode	53
Grafiek 9.	Emigratie	59
Grafiek 10.	De ontwikkeling van de vakverenigingen	70
Grafiek 11.	Verspreiding van de afdelingen van de landarbeidersorganisaties op 1 januari 1957	72
Grafiek 12.	Beroepsladders	114

WOORD VOORAF

Met dit onderzoek naar de werknemers in de landbouw in de zand- en rivierkleigebieden wordt het onderzoek naar de landarbeiders in Nederland afgesloten. In 1954 werd een rapport uitgebracht over de landarbeiders in de zeeklei- en weidegebieden en de veenkoloniën. De belangrijkste resultaten uit dit rapport zijn zoveel mogelijk als vergelijkingsbasis gebruikt, zodat men uit dit tweede rapport tevens een beeld krijgt van de positie van de landarbeiders in Nederland. Het beeld van de agrarische werknemers zal in de loop van 1958 worden gecompleteerd met de publikatie van een rapport over de tuinbouwarbeiders.

Door dit onderzoek wordt het zoeklicht gericht op een beroepsgroep, die ongetwijfeld in vele opzichten als achtergebleven kan worden gekwalificeerd en die lange tijd heeft geleefd in de schaduw van het boerenbestaan. Het lijkt erop, dat de huidige samenleving geen grote verschillen in welvaart en ontwikkeling tussen sociale groepen meer toelaat. Het onderzoek heeft aangetoond, dat men hier te maken heeft met een groep, die zich haar positie bewust is geworden en een strijd voert voor een volledige emancipatie.

De landarbeiders, zo kan men stellen, behoren tot een beroepsgroep, welke evenals die der boeren op een eerbiedwaardige leeftijd kan terugzien. Zij heeft tot in het recente verleden een sterke gebondenheid getoond aan de plaats en aan het beroep, dat nauw verbonden is met de wijze van leven. De mobiliteit is in alle opzichten lange tijd gering geweest. De algehele ontsluiting van het platteland — geografisch, economisch en sociaal — heeft het isolement doorbroken met het gevolg, dat na de tweede wereldoorlog de landarbeidersgroep in beweging is gekomen. De mechanisatie van de landbouw en de werkgelegenheid buiten de landbouw heeft deze trek uit de landbouw mogelijk gemaakt en gestimuleerd. De betekenis van de landarbeiders voor de arbeidsvoorziening is sterk aan het veranderen, evenals de sociale positie van de landarbeider in de plattelandssamenleving. In het onderhavige rapport nemen deze vraagstukken dan ook een centrale plaats in.

Men kan zich afvragen, waarom het onderzoek naar de landarbeidersgroep in Nederland in twee étappes is uitgevoerd. In de eerste plaats vindt dit zijn oorzaak in het feit, dat de landarbeiders in de zeeklei- en weidegebieden wat aantal en positie betreft veel sterker op de voorgrond treden en het onderzoek in deze gebieden reeds zeer omvangrijk was. Niet minder belangrijk is evenwel, dat de landarbeidersgroep op de zand- en rivierkleigronden in vele opzichten aanzienlijk verschilt van die in de zeeklei- en weidegebieden. De vraag dringt zich zelfs op of men de werknemers in de landbouw op de zand- en rivierkleigronden wel met de term „landarbeider”

mag betitelen. In de meeste van deze gebieden kan, indien men de maatstaven van de zeelei- en weidegebieden gebruikt, van een eigenlijke landarbeidersgroep nauwelijks worden gesproken.

Het onderzoek werd verricht door de afdeling Streekonderzoek onder leiding van en door dr. ir. A. Maris en drs. R. Rijneveld. Belangrijke bijdragen werden geleverd door dr. C. de Galan, B. H. Perdok en drs. J. Tamminga. Bij het bepalen van de steekproef werd hulp geboden door dr. ir. G. Hamming, terwijl de statistische verwerking onder leiding stond van J. W. de Vries.

De directeur,
Dr. J. HORRING.

HOOFDSTUK I

INLEIDING

§ 1. ACHTERGRONDEN VAN HET ONDERZOEK

Waarom onderzoek? De in 1906 ingestelde Staatscommissie voor de Landbouw heeft voor het eerst een groots opgezet onderzoek naar de landarbeiders in Nederland ingesteld. In de in 1909 gepubliceerde rapporten kan men vele belangwekkende beschouwingen en gegevens vinden. Het zal echter niemand verbazen, dat verschillende door de Staatscommissie behandelde vraagstukken thans hun urgentie hebben verloren en andere juist dringender zijn geworden; bovendien liet de techniek van het onderzoek niet toe de vraagstukken voldoende te kwantificeren.

Het is evenwel niet in de eerste plaats de *onbekendheid met aard en samenstelling* van de beroepsgroep der landarbeiders geweest, die geleid heeft tot het opnieuw instellen van een diepgaand onderzoek naar de landarbeiders in Nederland. De directe aanleiding moet veeleer worden gezocht in de ongerustheid welke in landbouwkringen bestond omtrent de *achteruitgang van het aantal arbeidskrachten*. Men zag vele landarbeiders wegtrekken naar andere beroepen en men meende ook dat de animo van de jongeren om landarbeider te worden niet groot meer was. Gold deze trek uit de landbouw alle categorieën arbeidskrachten — vaste, losse en inwonende knechts — in gelijke mate? En was deze uittocht in alle landbouwgebieden even groot? Een niet minder belangrijke vraag was die naar de *toekomstige ontwikkeling van het aantal landarbeiders*. Zou misschien de betekenis van de landarbeider voor de arbeidsvoorziening in de landbouw een geheel andere worden?

Het is duidelijk, dat voor een beantwoording van deze vragen een onderzoek naar de *oorzaken* van de achteruitgang onmisbaar is. Zijn het in de eerste plaats de loonhoogte en de werktijden of misschien de perspectieven, die het werken in de landbouw biedt, die als oorzaken moeten worden aangewezen? Of is het wellicht een complex van factoren — tezamen in belangrijke mate de sociale positie van de landarbeider bepalend — dat als oorzaak van deze exodus van landarbeiders uit de landbouw moet worden aangeduid? Deze en dergelijke vragen vormden de directe aanleiding voor het onderzoek en zijn tevens richtinggevend geweest voor de inhoud ervan.

Structuurveranderingen in de landbouw De technische ontwikkeling en de economische groei hebben grote veranderingen teweeg gebracht in het werken, wonen, en zich verplaatsen van de mensen. Het platteland en de landbouw, zo kan men stellen, zijn hierdoor in open verbinding komen te staan met de stad en met andere bedrijfstakken. Ziet men naar de landbouw dan moet worden geconstateerd, dat hierin door wijzigingen in produktieplan, teelttechniek en mechanisatie grote veranderingen zijn opgetreden.

Dit proces is niet in alle gebieden gelijk ingezet; de zeekleigebieden zijn vooropgegaan. Op de zandgronden bleef het boerenbedrijf gedurende het grootste gedeelte van de 19e eeuw nog op zelfvoorziening ingesteld. Pas door het gebruik van *kunstmest* en de teelt van groenbemestingsgewassen kon de landbouw op de zandgronden zich bevrijden uit de knellende band van het door de kwaliteit van de grond en de geproduceerde hoeveelheid stalmest opgelegde produktieplan. Wij zien echter niet alleen, dat het produktieplan zich wijzigt en aanpast aan de behoeften van de snel groeiende industriecentra, maar ook dat de stofopbrengsten per ha. belangrijk stijgen.

Naast de *kunstmest* moeten als twee belangrijke factoren worden genoemd de *mechanisatie* en de *doelmatiger arbeidsmethoden*. Het zijn deze factoren die een belangrijke invloed hebben gehad en in de toekomst ongetwijfeld nog zullen hebben op de arbeidsproductiviteit en de werkgelegenheid in de landbouw. Maar niet alleen voor de hoeveelheid werk, ook voor de verdeling van het werk over het jaar is de mechanisatie van grote betekenis. Het behoeft wel geen betoog dat hiermede ook voor de landarbeiders belangrijke vraagstukken worden aangesneden. De hoeveelheid werk, m.a.w. het aantal landarbeiders en de kwaliteit van het werk, m.a.w. de vakbekwaamheid, zijn hierbij ten nauwste betrokken. Op de zandgronden is de mechanisatie door de geringe bedrijfsgrootte annex ongunstige verkaveling en door het tot voor kort vrij grote arbeidsaanbod minder ver voortgeschreden dan op de grotere akkerbouwbedrijven. Toch kan men ook hier in de nabije toekomst een verdere toeneming van de mechanisatie verwachten. Als belangrijke factor moet hierbij nog worden genoemd de *achteruitgang van het aantal kleine bedrijven*. Welke betekenis zal deze factor in de toekomst krijgen voor de arbeidsvoorziening in de landbouw?

Tabel 1 *Bedrijfsgrootte en arbeidsvoorziening*

Groepen van landbouwgebieden	Aantal bedrijven (hoofdberoep landbouwer ¹⁾)	Gemiddelde bedrijfsgrootte in ha	Percentage van de bedrijven in de grootteklasse ¹⁾			Aantal mannelijke arbeidskrachten in arbeidsjareenheden ²⁾	Procentueel aandeel van de vreemde arbeidskrachten in alle werkzaamheden	Vaste arbeidskrachten in % van het aantal vreemde arbeidskrachten	Aantal vaste vreemde mannelijke arbeidskrachten per bedrijf in de grootteklasse ³⁾		
			1-10 ha	10-20 ha	20 ha en meer				1-10 ha	10-20 ha	20 ha en meer
Zeekleigebieden	26766	18,2	46	21	33	87.400	48	73	0,2	0,6	3,0
Weidestroken	31748	13,2	45	35	20	73.000	25	81	0,1	0,4	1,3
Veenkoloniën	5634	15,4	12	17	71	13.400	37	54	0,2	0,4	1,2
Zandgronden	100668	9,1	68	25	7	175.300	12	67	0,1	0,2	0,9
Rivierkleigebieden	19369	9,2	70	20	10	40.200	18	68	0,1	0,4	1,3
Tuinbouwgebieden	2452	11,6	52	34	34	33.000	39	80	.	.	.
Nederland	186637	11,4	60	26	14	422.300	25	73	0,1	0,3	1,8

¹⁾ C.B.S.-landbouwtelling, mei 1955.

²⁾ C.B.S.-landbouwtelling, december 1956, opgave in arbeidsjareenheden; alle beroepen.

³⁾ C.B.S.-landbouwtelling, december 1953.

Samenvattend kan worden gesteld dat de arbeidsproductiviteit in de landbouw in de eerste veertig jaren van deze eeuw vooral is toegenomen door een betere teeltechniek en een aan de afzetmogelijkheden aangepast produktieplan en dat na de tweede wereldoorlog de verhoging van de arbeidsproductiviteit vooral is veroorzaakt door een sterke mechanisatie en betere arbeidsmethoden.

Het gevolg van deze na-oorlogse ontwikkeling is geweest een sterke daling van de werkgelegenheid in de landbouw, waardoor de betekenis van de landarbeiders voor de arbeidsvoorziening in de landbouw is gewijzigd; het gezinsbedrijf met weinig of geen vreemde arbeidskrachten heeft een sterker accent gekregen. Tabel 1 geeft hiervan een globale indruk.

Sociale positie van de landarbeiders Met welke wijzigingen in de sociale verhoudingen zijn bovenaangeduide veranderingen in de landbouw gepaard gegaan? Het is noodzakelijk hierbij een onderscheid te maken tussen de zeekelegebieden en veenkoloniën enerzijds en de zandgronden anderzijds; de weide- en rivierkelegebieden, zo zou men kunnen stellen, nemen hierbij een tussenpositie in.

In de *zeekelegebieden* hadden al voor het einde van de 19e eeuw de patriarchale verhoudingen — gekenmerkt door gezag en verantwoordelijkheid aan de zijde van de boer en door trouw en afhankelijkheid aan die van de landarbeider — plaats gemaakt voor een meer zakelijke instelling. De arbeider werd meer en meer als een produktiefactor beschouwd, die men al naar het bedrijfsbelang vereiste, kon aantrekken en afstoten. De seizoenwerkloosheid werd dan ook in de 19e eeuw in het noorden en westen van ons land een algemeen voorkomend verschijnsel. Deze ontwikkeling heeft tot grote spanningen aanleiding gegeven en de verhouding tussen boer en landarbeider bedorven. De arbeiders van hun kant wensten niet meer afhankelijk te zijn van de boer, maar vrij en gelijkwaardig. Zij sloten zich aaneen in de landarbeidersbonden en middels deze organisaties werd de strijd voor geringere afhankelijkheid en een gelijkwaardige plaats gevoerd. Het zijn met name Hofstee en Bouman geweest, die het volle licht hebben laten vallen op deze verhouding boer-landarbeider ¹⁾.

Op de *zandgronden* en in de *rivierkelegebieden* zijn deze veranderingen in de sociale verhoudingen eerst na de eeuwwisseling ingezet en hebben niet tot zulke spanningen en uitbarstingen geleid als sommige zeekelegebieden te zien hebben gegeven. Dit is ook volkomen begrijpelijk; in de eerste plaats zijn de klasseverschillen op de zandgronden veel minder gepro-
nonceerd, maar bovendien vormen de landarbeiders op de zandgronden een relatief kleine groep met een heterogene samenstelling. Uit het onderzoek is gebleken, dat de overgang van patriarchale naar zakelijke verhoudingen nog niet volledig heeft plaats gehad. Terwijl in de zeekelegebieden de verhoudingen vaak al te zakelijk zijn geworden, klaagt men op de zandgronden

¹⁾ E. W. Hofstee: „De historische ontwikkeling van de verhouding tussen boer en landarbeider”, Handelingen van de Groninger Maatschappij van Landbouw, 1945—1946.
P. J. Bouman: „Geschiedenis van den Zeeuwschen Landbouw en van de Zeeuwsche Landbouw Mij”, (1946).

nog over te weinig zakelijke verhoudingen, vooral t.a.v. loon en werktijden. In het algemeen maken de gezinsarbeidskrachten op de zandgronden lange werkdagen en aangezien deze bijna 90 % van het totale aantal arbeidskrachten uitmaken laat het zich verstaan, dat zij de toon aangeven en verwachten dat de landarbeiders zich aansluiten bij hun werktijden. Hier- tegen rijzen bij de arbeiders bezwaren, deze willen zich aan de geldende regels houden. In de zeekleigebieden ziet men het omgekeerde; hier sluiten de gezinsarbeidskrachten zich in het algemeen aan bij de contractueel vast- gestelde werktijden van de arbeiders. Ook de vastgestelde lonen kunnen de boeren op de zandgronden nog maar moeilijk verwerken. Zij vinden deze zeer hoog en kunnen of/en willen deze in sommige gebieden (nog) niet betalen.

Het is evenwel niet alleen de verhouding boer-landarbeider die belang- rijke wijzigingen heeft ondergaan en nog ondergaat, in wezen is de gehele positie van de landarbeider in het geding. En hierbij spelen dus ook factoren als algemene vorming en vakonderwijs, woningtoestanden, promotiekansen, arbeidsvoorwaarden, mogelijkheden van een vast dienstverband en erken- ning door de samenleving van landarbeid als een volwaardig vak een be- langrijke rol.

§ 2. INHOUD VAN HET RAPPORT

Het onderzoek op de zand- en rivierkleigronden Deze korte inleidende opmerkingen mogen voldoende duidelijk hebben gemaakt, dat de betekenis van de landarbeider voor de ar- beidsvoorziening in de landbouw en voor de plattelandssamenleving een andere is geworden en dat hiermede wijzigingen zijn gepaard gegaan in tal- rijke kwantitatieve en kwalitatieve aspecten van deze beroepsgroep. Het zijn dan ook deze onderwerpen geweest, die in de beide rapporten over de landarbeiders aan een nader onderzoek zijn onderworpen.

In het bijzonder voor de landbouw op de zandgronden rees de vraag of de omvang van de enigszins vage groep der landarbeiders en dus de be- tekenis voor de arbeidsvoorziening nog een zodanige was, dat een diepgaand onderzoek naar deze groep verantwoord was. Een antwoord hierop was moeilijk vooraf te geven, omdat over deze ongrijpbare, heterogene beroeps- groep vrijwel niets bekend was. Waarmede heeft men op de zandgronden eigenlijk te maken? Met inwonende knechts, grondwerkers, losse arbeiders, kleine boeren, vaste arbeiders of wellicht een mengeling van deze cate- gorieën? Het enige dat bekend was, was het cijfer van de volks- en beroeps- telling 1947. Het C.B.S. telde in dat jaar op de zandgronden 64.000 en op de rivierkleigronden 77.000 landarbeiders, d.i. ongeveer 39 % van het aantal in geheel Nederland. Ongetwijfeld een aantal dat een onderzoek naar deze be- roepsgroep rechtvaardigt. Uit het onderzoek is gebleken, dat dit aantal drastisch is gedaald, maar ook dat in bepaalde zandgebieden de landarbeider nog een rol van betekenis speelt en wellicht zal blijven spelen of juist- er gezegd, dat er voldoende argumenten zijn aan te voeren om te stellen dat het gewenst is, dat in bepaalde gebieden de landarbeiders deze rol blijven spelen.

Opzet van het rapport In hoofdstuk II wordt een overzicht gegeven van de *bevolkingsgroei* — per provincie en naar gemeenten met een plattelandskarakter — en de aantalsontwikkeling van de agrarische beroepsbevolking. In de laatste paragraaf worden cijfers gegeven van het *huidige aantal landarbeiders* in de verschillende gebieden; de uitkomsten van diverse tellingen zijn hierbij met elkaar vergeleken.

De *verschillende categorieën geënquêteerden* worden behandeld in hoofdstuk III. Uit dit hoofdstuk zal blijken, dat de groep geënquêteerden op de zand- en rivierkleigronden op tal van punten afwijkt van die in de zeekleigebieden. Tevens wordt ingegaan op de aard van de werkzaamheden en het dienstverband.

In hoofdstuk IV worden verschillende *sociale en economische aspecten* van de onderscheidene categorieën onder de loep genomen. Het hoofdstuk opent met enkele demografische aspecten, terwijl daarna de toe- en afvloeiing naar en uit de landbouw en de migratie en emigratie worden bekeken. Hierna volgen het onderwijs van de landarbeiders, de betekenis van de vakorganisatie, de huisvesting en het grondgebruik, factoren die op zichzelf interessant zijn om te weten, maar bovendien van betekenis zijn voor een belichting van de sociale positie van de landarbeider. Tevens is in het hoofdstuk een beschouwing opgenomen over de loonvorming en de ontwikkeling van de lonen in de landbouw. Een beschouwing hierover mag ook daarom in een rapport over de landarbeiders niet achterwege blijven, omdat het achterblijven van de lonen van de landarbeiders bij die van hun industriële collega's in de periode vóór 1940 niet nagelaten heeft een stempel te drukken op de sociale positie van de landarbeider.

Het is duidelijk, dat voor een inzicht in het in de toekomst benodigde aantal landarbeiders een analyse zowel van de ontwikkeling van de *werkgelegenheid* als van de *arbeidsvoorziening* noodzakelijk is. In hoofdstuk V zijn enkele verwachtingen te dien aanzien neergelegd.

In hoofdstuk VI tenslotte wordt een schets gegeven van de *positie van de landarbeidersgroep in de plattelandssamenleving*. Vele aspecten van de landarbeiders, in voorgaande hoofdstukken nader geanalyseerd, worden in dit hoofdstuk gebruikt om een beeld te krijgen van de sociale positie van de landarbeider. Hierbij wordt tevens gebruik gemaakt van de vraaggesprekken, die in zeven gemeenten zijn gehouden met boeren, landarbeiders en milieukenners ¹⁾. Uit deze vraaggesprekken is behalve een indruk van de relatieve positie van het landarbeidersberoep ook inzicht verkregen in de factoren, die een min of meer belangrijke rol spelen bij de waardering die genoemde groepen hebben voor het beroep landarbeider.

§ 3. UITVOERING VAN HET ONDERZOEK

Enquête Om een juist inzicht te krijgen in de omvang en de samenstelling van de landarbeidersgroep was het noodzakelijk een enquête te houden onder de arbeiders. In bijlage 2 is een volledige vragenlijst opge-

¹⁾ Deze gemeenten zijn Dwingelo (Dr.), Gramsbergen (Ov.), Vorden (Gld.), Barneveld (Gld.), Zoelen (Gld.), Hilvarenbeek (Nrd.br.) en Helden (L.).

nomen. Met behulp van dit enquêtemateriaal werd de statistische basis gelegd voor het rapport. Hiernaast is gebruik gemaakt van enkele bestaande statistieken, terwijl in de eerder vermelde zeven gemeenten vraaggesprekken zijn gehouden.

Tabel 2 *De arbeiders in de landbouw in de onderzochte gebieden volgens de volks- en beroepstelling 1947 en het L.E.I. 1955*

Gebieden	Aantal arbeiders (volks- en beroepstelling 1947) ¹⁾			Aantal arbeiders (L.E.I.-enquête)		
	in het gebied	in de keuzegemeenten		in het gebied	in de keuzegemeenten	
		totaal	in %		totaal	opkomst in %
Noordelijk zandgebied	14.728	1.727	12	10.504	1.229	79
Oostelijk zandgebied	11.755	1.536	13	4.290	562	80
Centraal zandgebied	7.083	966	14	3.471	472	84
Zuidelijk zandgebied	17.293	2.152	12	10.911	1.353	83
Rivierkleigebied	8.941	1.127	13	6.008	757	84
Lössgebied	2.942	378	13	945	121	76
Noordel. overgangsgebied	6.901	984	14	3.503	501	80
Zuidelijk overgangsgebied	3.011	344	11	1.561	178	88
Zandveengebied	4.955	634	13	4.953	634	82
Totaal	77.609	9.848	13	46.146	5.807	82

¹⁾ Inclusief arbeiders in bosbouw en ontginning.

Uiteraard konden niet alle arbeiders in de desbetreffende gebieden worden geënquêteerd. Het werd noodzakelijk geacht om een steekproef te nemen, die ongeveer 12 % van het totale aantal arbeiders omvatte. Een optimale representativiteit zou wellicht zijn verkregen, indien men in alle gemeenten een gedeelte van de arbeiders zou hebben geënquêteerd. Om organisatorische en financiële redenen was dit echter niet mogelijk, zodat besloten werd om van de desbetreffende 461 gemeenten een zestigtal volledig te onderzoeken.

Bij de keuze van de gemeenten is getracht deze zodanig te kiezen, dat naast een landelijk overzicht eventuele regionale verschillen naar voren zouden kunnen komen. Om een evenwicht te zoeken tussen regionale en landelijke belangen zijn de zand- en rivierkleigebieden ingedeeld in regionale gebieden, die qua agrarische structuur vrij homogeen zijn. Het was niet mogelijk hiervoor gebruik te maken van de landbouwgebiedsindeling 1912, aangezien deze te gedetailleerd is. In de gevormde gebieden, die zijn aangegeven in bijlage 1, is aan de hand van diverse kengetallen de steekproef gericht, waarbij tevens werd gestreefd naar een goede geografische spreiding.

Kengetallen Voor het richten van de steekproef werd gebruik gemaakt van gemeentelijke *kengetallen*, die ontleend zijn aan be-

staande statistieken, hoofdzakelijk aan de volks- en beroepstelling 1947. Gelet werd op de godsdienstige gezindte, de mate van industrialisatie, de bedrijfsgrootte en de aanwezigheid van tuinbouw. Aan de hand van deze criteria werden binnen de gevormde gebieden gemeenten gekozen, die gezamenlijk een goed beeld geven van het gebied en ongeveer 12 % van het aantal landarbeiders vertegenwoordigden (zie bijlage 1 en tabel 2).

Wie geënquêteerd? Bij de enquête kwam direct de vraag naar voren, welke arbeiders geënquêteerd zouden moeten worden. Moest het onderzoek zich uitstrekken tot de grote groep van plattelandsarbeiders of slechts tot degenen, die nog met de landbouwbedrijven in aanraking kwamen? Besloten werd zich te richten op de laatste groep en slechts die personen bij het onderzoek te betrekken, die in het desbetreffende enquêtejaar ten minste twee maanden in loondienst op een landbouwbedrijf werkten of gedurende deze tijd grondwerk ten behoeve van de landbouw hadden verricht. Hierdoor vielen bepaalde categorieën, die vaak tot de landbouw worden gerekend buiten beschouwing, o.a. bosarbeiders, veenarbeiders, waterschapsarbeiders en plantsoenarbeiders.

Uiteraard is elke afscheiding van een bepaalde beroepsgroep arbitrair. In het bijzonder geldt dit wel voor de agrarische bevolkingsgroepen. Tijdens de enquête bleek dan ook, dat vele arbeiders door hun beroepsverleden en handvaardigheid nog aanspraak zouden kunnen maken op het beroep landarbeider. Velen verrichtten echter zeer weinig of in het geheel geen landarbeid meer en zijn voor de huidige werkzaamheden zelfs ongeschoold. Hierdoor valt het niet te verwonderen, dat de beroepsgroep landarbeider volgens de beroepstellingen steeds groter blijkt te zijn, dan het aantal dat als zodanig werkzaam is. Het lijkt echter vrij reëel om slechts die personen tot de landarbeidersgroep te rekenen, die ten minste *zes maanden per jaar in loondienst in de landbouw* werken. Deze onderverdeling van de geënquêteerden wordt in hoofdstuk III besproken.

Wijze van registratie Voor het opsporen van de adressen van de te enquêterende landarbeiders en de bepaling omtrent de juiste werkzaamheden, in verband met vorengenoemde eisen, werd in de eerste plaats een dankbaar gebruik gemaakt van de gegevens van de districtsagenten van het Bedrijfspensioenfonds voor de Landbouw (B.P.L.) en de Bedrijfsvereniging voor het Agrarisch Bedrijf (B.V.A.B.). Voor zover nodig werd in een aantal gevallen nog medewerking verkregen van de gemeentebesturen, nl. betreffende de inzage van de bevolkingsregisters.

Op deze wijze was het mogelijk om de juiste personen voor een enquête op te roepen. De resultaten van deze enquête mogen zeker geslaagd worden genoemd; gemiddeld ruim 80 % van de arbeiders, aan wie verzocht was aan het onderzoek deel te nemen, beantwoordde de vragen. Ruim 5 % weigerde medewerking te verlenen, terwijl de rest wegens diverse oorzaken niet op de enquête was verschenen of niet door de enquêteurs kon worden bezocht.

HOOFDSTUK II

DE BEVOLKINGSONTWIKKELING TEN PLATTELANDE EN HET AANTAL LANDARBEIDERS

Inleiding De ontwikkeling van het aantal landarbeiders in het verleden kan niet los worden gezien van de totale bevolkingsontwikkeling op het platteland. De agrarische bevolking, waaronder de landarbeidersgroep, maakt in een groot aantal plattelandsgemeenten nog een belangrijk deel uit van de totale bevolking. Wijzigingen in de omvang van het agrarische bevolkingsdeel door toe- of afnemings van de werkgelegenheid kunnen derhalve aanzienlijke veranderingen teweegbrengen in het totale bevolkingscijfer. Dit geldt temeer, daar in vele plattelandsgemeenten de landbouw vrijwel de enige primaire bestaansbron is (was), waaraan de verzorgende beroepsgroepen hun bestaan ontleen.

In § 1 wordt een overzicht gegeven van de ontwikkeling van de totale bevolking en de daarmee samenhangende vraagstukken. De ontwikkeling van de agrarische beroepsbevolking vormt het onderwerp van § 2, terwijl in § 3 enkele cijfers worden gegeven over het huidige aantal landarbeiders in de onderscheidene gebieden van ons land. In verband hiermede zullen ook enkele tellingen van arbeidskrachten nader onder de loep worden genomen.

§ 1. DE ONTWIKKELING VAN DE TOTALE BEVOLKING

Loop der bevolking De ontwikkeling van de bevolking in een gebied wordt bepaald door vier componenten: geboorte, sterfte, vestiging en vertrek. Het is algemeen bekend, dat de geboortecijfers in de onderscheidene streken van ons land aanzienlijk variëren. De verschillen in de sterftcijfers zijn minder groot. De groei van de bevolking, welke resulteert uit geboorte en sterfte, noemt men wel de *natuurlijke aanwas* of het *geboorte-overschot*. De vestiging in en het vertrek uit een gemeente worden in hoofdzaak door economische factoren bepaald, in het bijzonder door de ontwikkeling van de werkgelegenheid. De resultante van vestiging en vertrek wordt wel aangeduid als de *sociaal-economische aanwas* of het *migratiesaldo*.

Expulsie- en concentratiegebieden Het zal duidelijk zijn, dat een relatief hoge natuurlijke aanwas in een gebied kan worden gecompenseerd door een negatief migratiesaldo. Een dergelijke situatie duidt erop, dat de toeneming van de werkgelegenheid te gering is om het natuurlijke bevolkingsoverschot emplooi te bieden. Zou in een dergelijke situatie de migratie worden geremd, dan zou dit tot een structureel werkgelegenheidstekort kunnen leiden. Gebieden, waar de bevolking weinig toeneemt of zelfs afneemt en welke gekenmerkt worden door een vertrekoverschot, worden als *expulsiegebieden* betiteld.

Omgekeerd kan een laag of zelfs negatief geboorte-overschot in een gebied gepaard gaan met een positief migratiesaldo, als gevolg waarvan de bevolking in aantal kan toenemen. Gebieden, waar de toeneming voor een belangrijk deel een gevolg is van vestigingsoverschotten, worden aangeduid als *concentratiegebieden*. Een belangrijk vestigingsoverschot zal in een gebied meestal optreden, wanneer er een relatief sterke uitbreiding van de werkgelegenheid plaats heeft.

De feitelijke ontwikkeling Bezieet men de bevolkingsgroei in ons land, dan blijken er tussen de onderscheidene gebieden sterk in het oog lopende verschillen voor te komen. Een globaal overzicht van de ontwikkeling van de bevolking per provincie geeft tabel 1.

Tabel 1 *Ontwikkeling van de bevolking*

Provincie	Aantal inwoners in 1910	Indexcijfer (1910 = 100) van het aantal inwoners in			
		1910	1930	1947	1957
Groningen	331.248	100	118	136	141
Friesland	366.939	100	110	125	128
Drente	176.043	100	126	154	170
Overijssel	390.098	100	134	165	189 ²⁾
Gelderland	647.514	100	128	158	186
Utrecht	292.131	100	139	188	219
Noordholland	1.115.638	100	135	159	179 -
Zuidholland	1.418.144	100	138	161	183 -
Zeeland	234.191	100	106	111	119
Noordbrabant	633.155	100	142	186	221
Limburg	340.421	100	162	201	245
Nederland ¹⁾	5.945.525	100	134	162	184 ³⁾

¹⁾ Inclusief het centrale bevolkingsregister.

²⁾ Exclusief de inwoners van de IJsselmeerpolders.

³⁾ Inclusief de inwoners van de IJsselmeerpolders.

Bron: C.B.S.

De bevolking van Nederland is sinds 1910 met 84 % toegenomen. Belangrijk beneden dit landelijke gemiddelde blijven de provincies Groningen, Friesland en Zeeland, provincies dus met een uitgesproken plattelandskarakter. De provincies Drente, Overijssel, Gelderland, Noord- en Zuidholland vertonen een groei, welke ongeveer overeenkomt met de gemiddelde bevolkingstoename voor het gehele land, terwijl Utrecht, Noordbrabant en Limburg zich kenmerken door een bevolkingsaanwas, welke belangrijk boven het landsgemiddelde ligt.

De gemeentelijke cijfers De hierboven vermelde cijfers over de bevolkingsgroei zijn vanzelfsprekend vrij globaal. Tussen de onderscheidene gemeenten in een provincie kunnen aanzienlijke

tempo-verschillen in bevolkingsgroei optreden, ook in de provincies, waar de bevolkingsgroei als geheel bij de landelijke cijfers ten achter blijft. Men denke in dit verband slechts aan de stedelijke agglomeraties met een sterke ontwikkeling van de industriële bedrijvigheid en de plattelandsgemeenten, waar de landbouw veelal de belangrijkste, primaire tak van bestaan is en waar de bevolking in de laatste halve eeuw slechts weinig is toegenomen of zelfs is afgenomen. In dit verband spreekt men wel van (relatieve) ontvolking.

Het vraagstuk van de (*relatieve*) *ontvolking* heeft in Nederland in de laatste jaren sterk de aandacht getrokken. Een daling van de bevolking in een gemeente of gebied kan tot gevolg hebben, dat de samenleving op verschillende punten minder goed gaat functioneren. In de eerste plaats kan de middenstand in moeilijkheden komen door vermindering van de omzetten. In diverse gemeenten is dan ook gebleken, dat de middenstand uit de kleinere dorpen elders een goed heenkomen zoekt, hetgeen nog weer een extra daling van het aantal zielen betekent. Voorts is gebleken, dat door vermindering van het inwonertal bepaalde instellingen een kwijnend bestaan gaan lijden; men denke aan de dorpscholen, dorpsverenigingen en het gemeenschapsleven.

Voor een inzicht in de gemeentelijke verschillen is in de grafieken 1 en 2 het aantal zielen in een aantal plattelandsgemeenten in de jaren 1910 en 1947, resp. 1947 en 1956 met elkaar vergeleken. Onder plattelandsgemeenten zijn verstaan gemeenten met maximaal ongeveer 25.000 inwoners en een agrarische beroepsbevolking van ten minste 20 % van de totale beroepsbevolking.

Uit deze vergelijking blijkt, dat in de periode 1910—1947 de bevolkingsgroei in de plattelandsgemeenten in Groningen, Friesland en Zeeland zeer gering is geweest; enkele gemeenten geven zelfs reeds een afnemende tendens te zien. In de rest van Nederland daarentegen zien wij een sterke bevolkingsgroei op het platteland, waarbij de gemeenten in Noordbrabant en Limburg zich in de voorste geleerden bevinden.

Na de oorlog in de periode 1947—1956 zet deze ontwikkeling zich geproforceerder voort. In deze periode blijkt in meer dan de helft van het aantal plattelandsgemeenten in Groningen, Friesland en het zuidwestelijke zee-kleigebied het zielental te zijn teruggelopen; ook enkele gemeenten in Noordholland, de Alblasserwaard en Vijfheerenlanden geven een achteruitgang van het aantal inwoners te zien. In de rest van Nederland evenwel en weer met Noordbrabant en Limburg vooraan ziet men een sterke groei van de bevolking in de plattelandsgemeenten en dit ondanks het feit, dat in deze periode de agrarische beroepsbevolking vrij drastisch is gedaald. Deze na-oorlogse ontwikkeling confronteert ons wel zeer duidelijk met twee soorten platteland: enerzijds de plattelandsgebieden met een dalende bevolking — zij het voorlopig nog gering — anderzijds het platteland met een sterk groeiende bevolking.

Het is hier niet de plaats uitvoerig in te gaan op het vraagstuk van de ontvolking en de wijze, waarop de hieruit voortvloeiende problemen kunnen worden aangepakt. Wel dient te worden geconstateerd, dat dit vraag-

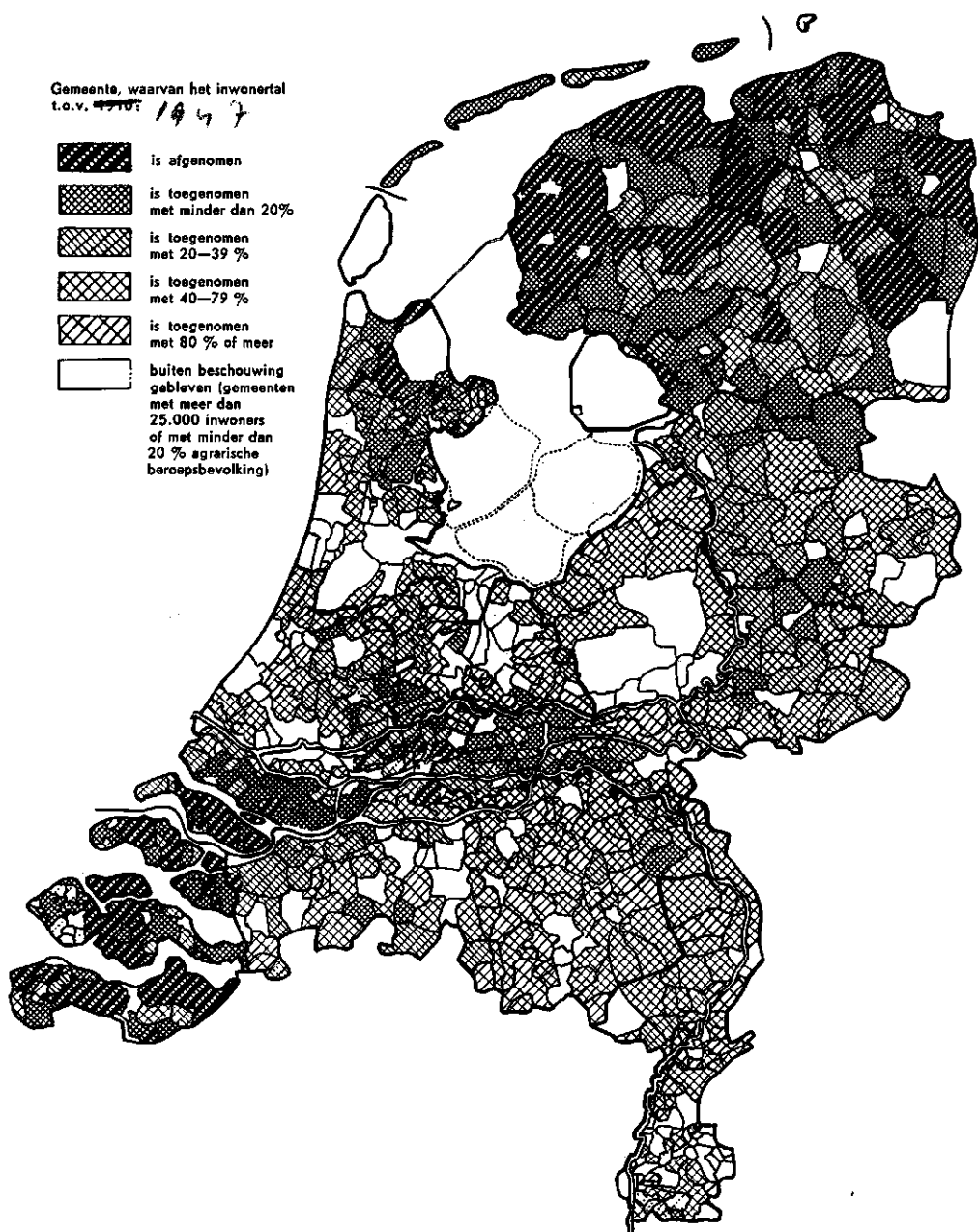
Grafiek 1

Toeneming van het inwonertal per gemeente in de periode 1910-1947

1947-1956

Gemeente, waarvan het inwonertal
t.o.v. 1910: 1947

- is afgenomen
- is toegenomen met minder dan 20%
- is toegenomen met 20-39%
- is toegenomen met 40-79%
- is toegenomen met 80% of meer
- buiten beschouwing gebleven (gemeenten met meer dan 25.000 inwoners of met minder dan 20% agrarische beroepsbevolking)

stuk in bepaalde gebieden nauw verband houdt met het landarbeidersvraagstuk. De daling van de agrarische beroepsbevolking in de na-oorlogse jaren is n.l. voor een belangrijk deel een gevolg van de afnemings van het aantal landarbeiders (§ 2). Opmerkelijk is nu, dat in het bijzonder in de gemeenten waar de landarbeiders een kwantitatief belangrijke bevolkingsgroep vorm(d)en, het inwonertal na de oorlog weinig is gestegen of zelfs is gedaald. Het betreft hier in het bijzonder de plattelandsgemeenten in Zeeland, Friesland en Groningen. De landarbeiders, die de landbouw de rug toekeerden konden in verband met de geringe differentiatie in de economische structuur (weinig of geen industrie) niet in hun eigen woongemeente aan de slag komen. Het gevolg is geweest, dat vele van deze arbeiders naar andere gemeenten zijn verhuisd en op deze wijze hebben bijgedragen tot de daling van het inwonertal in hun oorspronkelijke woongemeente. Het behoeft geen betoog, dat van de daling der bevolking op zichzelf in sommige gevallen weer een stimulans is uitgegaan tot verdere afvloeiing uit de landbouw in verband met de onaantrekkelijkheid van het wonen in kleine dorpen of gehuchten.

§ 2. DE ONTWIKKELING VAN DE AGRARISCHE BEROEPSBEVOLKING

Uit de vorige paragraaf is duidelijk naar voren gekomen, dat de ontwikkeling van de agrarische beroepsbevolking van grote betekenis is (geweest) voor de ontwikkeling van het inwonertal in de plattelandsgemeenten met een overwegend agrarische structuur. In tabel 2 worden enkele cijfers vermeld over de ontwikkeling van het aantal agrarische beroepspersonen per provincie.

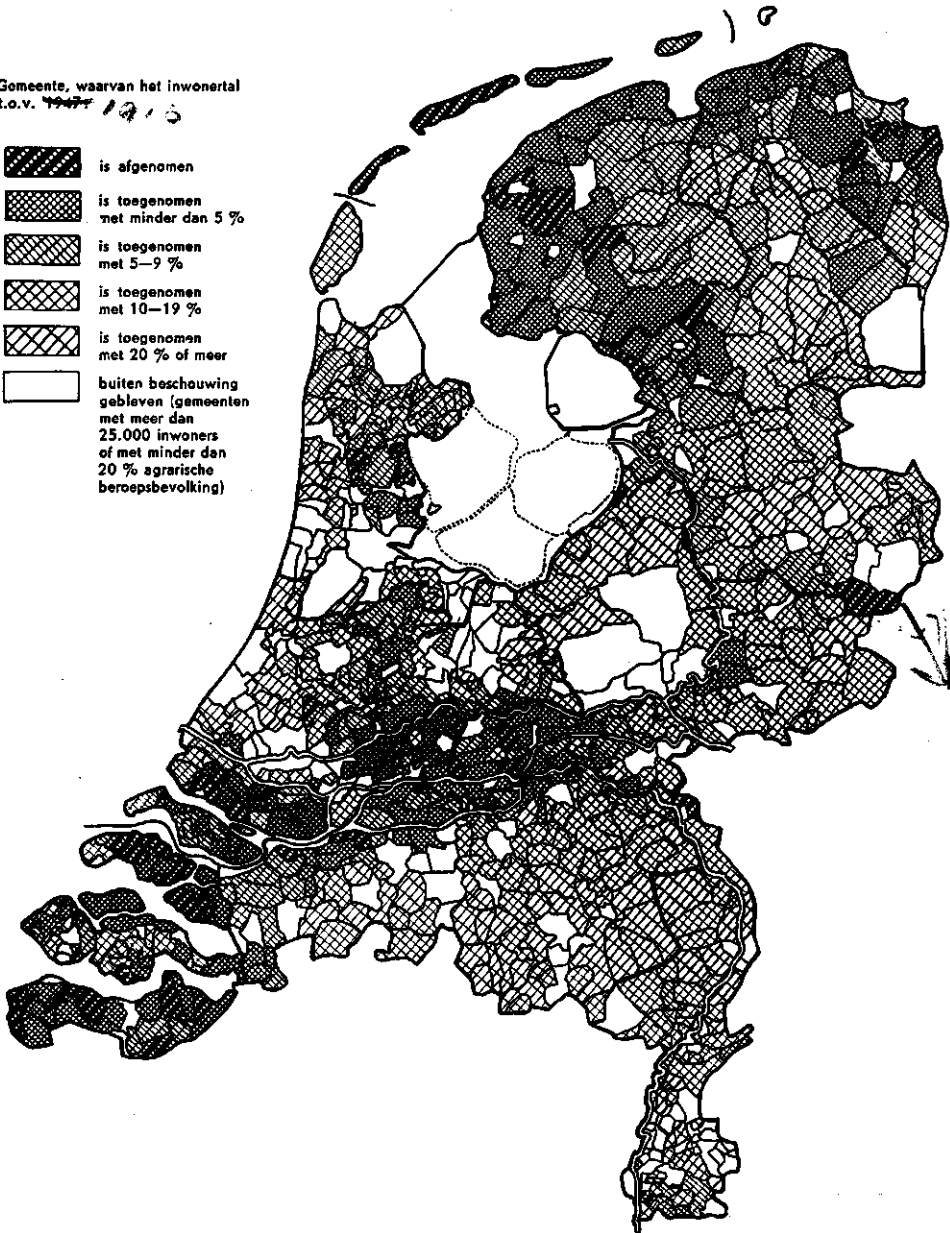
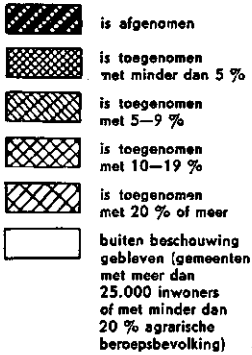
In de provincies, waar de ontginning een belangrijke rol heeft gespeeld (b.v. Drente) of waar de tuinbouw een grote vlucht heeft genomen (b.v. Zuidholland) is het aantal agrarische beroepspersonen in de periode 1909—1947 belangrijk gestegen. In enkele provincies, met name Friesland, Zeeland en Limburg, is het groeitempo aanzienlijk beneden het landsgemiddelde gebleven. Voor Nederland als geheel is de agrarische beroepsbevolking slechts met 15 % toegenomen; uit tabel 1 bleek, dat het totale zielental in dezelfde periode met 84 % is gestegen.

Vergelijkt men de verhouding tussen het aantal zelfstandige (bedrijfs- hoofden) en niet-zelfstandige agrarische beroepspersonen (medewerkende zoons en landarbeiders), dan blijkt de toeneming van de zelfstandigen relatief het grootste te zijn geweest. Ook ten aanzien hiervan doen zich weer aanzienlijke verschillen voor tussen de onderscheidene provincies.

Grafiek 2

Toeneming van het inwonertal per gemeente in de periode ~~1947-1956~~ ¹⁹⁰⁰⁻¹⁹²⁷

Gemeente, waarvan het inwonertal
t.o.v. ~~1947~~ ¹⁹¹⁵

Tabel 2 *Ontwikkeling van het aantal mannelijke agrarische beroepspersonen*

Provincie	Aantal mannelijke agrarische beroepspersonen	Indexcijfer (1909 = 100) van het aantal				
		mannelijke agrarische beroepspersonen in			agrarische beroeps- personen in 1947, verdeeld in	
		1909	1930	1947	zelfstandigen ¹⁾	niet-zelf-standigen ²⁾
Groningen	34.305	100	108	115	136	107
Friesland	50.421	100	99	100	136	84
Drente	24.786	100	129	150	155	146
Overijssel	39.458	100	110	131	125	137
Gelderland	74.737	100	103	113	130	100
Utrecht	17.796	100	102	112	145	97
Noordholland	44.813	100	115	126	142	116
Zuidholland	62.658	100	124	129	160	116
Zeeland	32.072	100	106	93	138	79
Noordbrabant	70.110	100	104	112	118	108
Limburg	38.951	100	94	95	88	102
Nederland	490.107	100	108	115	130	107

¹⁾ bedrijfshoofden

²⁾ medewerkende zoons en landarbeiders.

Bron: C.B.S.

Beziet men de ontwikkeling in de na-oorlogse jaren, dan kan een vrij drastische daling van de agrarische beroepsbevolking worden waargenomen. In 1957 bedroeg dit aantal ongeveer 480.000 ¹⁾ tegenover 589.000 in 1947. Een vermindering derhalve van 110.000 in bijna 10 jaar of van bijna 2 % per jaar. Deze daling is mogelijk geweest door de sterke motorisatie, mechanisatie en rationalisatie enerzijds en de krachtige industrialisatie van ons land, waardoor voor de agrarische bevolking ruime mogelijkheden werden geopend voor werkgelegenheid buiten de landbouw anderzijds.

Meer gedetailleerde gegevens over de agrarische beroepsbevolking, b.v. per gebied of gemeente, zijn (nog) niet beschikbaar ²⁾. De ontwikkeling van het totale zielental in de periode 1947—1956 (grafiek 2) is in de overwegend agrarische gemeenten evenwel een afspiegeling van de ontwikkeling van de agrarische beroepsbevolking.

§ 3. HET HUIDIGE AANTAL WERKNEMERS IN DE LANDBOUW

Algemeen In vroegere jaren was men voor gegevens omtrent de omvang van de agrarische beroepsbevolking aangewezen op de uitkom-

¹⁾ Raming L.E.I.

²⁾ De woningtelling 1956, welke begin 1958 voor publikatie zal worden vrijgegeven, geeft cijfers over het aantal agrarische beroepspersonen per gemeente; daarnaast zullen in 1958 uit verschillende recente onderzoeken van het L.E.I. gegevens beschikbaar komen over de aantallen agrarische beroepspersonen per gebied.

sten van de tienjaarlijkse volks- en beroepstellingen. In de jaren na de tweede wereldoorlog is het aantal informatiebronnen belangrijk toegenomen door de periodieke arbeidskrachtentellingen van het C.B.S. (1947, 1950, 1953 en 1956) en door het feit, dat voor sommige categorieën arbeidskrachten in de landbouw cijfers ter beschikking komen via sociale verzekeringsinstellingen. In verband met dit laatste kan men b.v. denken aan het Bedrijfspensioenfonds voor de Landbouw (B.P.L.).

Hoewel dus het aantal gegevens over de arbeidskrachten in de landbouw belangrijk is toegenomen, is het niet eenvoudig het juiste aantal op een bepaald ogenblik vast te stellen. Het tellen van beroepspersonen is nl. technisch gezien minder eenvoudig dan het tellen van het aantal stuks melkkoeien, schapen, kippen, e.d. Dit in verband met het feit, dat naast de vaste arbeidskrachten (bedrijfshoofden, medewerkende zoons, vaste landarbeiders) ook arbeidskrachten voorkomen, die slechts tijdelijk in de landbouw werken en van wie het moeilijk is te bepalen tot welke bedrijfstak zij in feite behoren. Er is nl. een relatief grote groep van losse arbeiders, die gedurende een jaar in verschillende bedrijfstakken werkt. Bovendien is er een groep losse landarbeiders, welke gedurende een jaar op meer dan één bedrijf werkt, hetgeen het tellen ook niet direct vereenvoudigt. Het spreekt vanzelf, dat de moeilijkheden om het juiste aantal arbeidskrachten vast te stellen geen typisch probleem is voor de landbouw, doch zich ook in vele andere sectoren van het bedrijfsleven voordoet.

De onderscheidene tellingen Alvorens tot een beoordeling en vergelijking van de resultaten van de verschillende tellingen over te gaan, wordt een globale uiteenzetting gegeven van de aard der tellingen.

De *volks- en beroepstelling 1947* is, evenals de L.E.I.-enquête, een telling, waarbij de gegevens rechtstreeks bij de desbetreffende personen worden ingezameld. Deze telling geeft — afgezien van de bedrijfshoofden, medewerkende zoons, e.d. — cijfers over het aantal arbeiders, dat per 31 mei 1947 als hoofdberoep werknemer in de landbouw had. De gegevens kunnen nog worden gesplitst in arbeiders werkzaam in de akkerbouw en veehouderij, groenten- en ooftteelt, boomkwekerij, bloemisterij en tuinderij, bloembollencultuur, zaadteelt, bosbouw en ontginning.

De *arbeidskrachtentellingen* van het C.B.S. zijn in tegenstelling tot de volks- en beroepstelling en de L.E.I.-enquêtes bedrijfstellingen, d.w.z. de gegevens van alle op een bedrijf werkende personen worden van de boer verkregen. Het zal duidelijk zijn, dat de opzet van deze bedrijfstellingen een volledig inzicht in alle categorieën arbeidskrachten onmogelijk maakt. Deze tellingen registreren dan ook het aantal vaste arbeiders in aantallen personen en de tijdelijke arbeidskrachten in werkweken. Tot de vaste arbeidskrachten rekent men de arbeiders, die het gehele jaar regelmatig op hetzelfde bedrijf waren werkzaam geweest en hieraan ten minste $\frac{1}{3}$ deel van hun werktijd hebben besteed. Uiteraard kunnen hierdoor dubbeltellingen voorkomen, doch dit aantal zal niet groot zijn. Onder de vaste arbeidskrachten, die door het C.B.S. worden geteld, kan men derhalve globaal

verstaan „de bedrijfstevaste” arbeiders. Wat de tijdelijke arbeidskrachten betreft heeft men in verband met de opzet der telling het aantal werkweken geteld; van de tijdelijke arbeidskrachten is derhalve niet het aantal personen bekend. Tot de tijdelijke arbeidskrachten worden ook „landbouwvaste” arbeiders gerekend, die vrijwel een geheel jaar in de landbouw werken, doch bij verschillende werkgevers. Deze categorie is in sommige gebieden van belang.

Het *Bedrijfspensioenfonds voor de Landbouw* verstrekt gegevens over de verzekeringsplichtige arbeiders, die werkzaam zijn in landbouw, tuinbouw, bosbouw, ontginning, veenderij of op agrarische loonbedrijven. In de cijfers is ook een betrekkelijk klein aantal arbeiders opgenomen in dienst van waterschappen, e.d. Voor de arbeiders, werkzaam in de bloembollencultuur, bestaat een afzonderlijk bedrijfspensioenfonds. De gegevens over de aantallen verzekeringsplichtige werknemers in voornoemde bedrijfstakken kunnen nog worden onderverdeeld naar de werkperiode.

Aan de in 1956 gehouden *woningtelling* was tevens een beroepstelling verbonden. De resultaten hiervan zijn vrij goed vergelijkbaar met de volks- en beroepstelling 1947, aangezien de wijze waarop deze tellingen zijn gehouden, voor de agrarische bevolking vrijwel gelijk is. Een uitzondering hierop vormen de arbeidskrachten, werkzaam in ontginningen, die in 1947 wél doch thans niet tot de landbouw zijn gerekend. Overigens zijn de gegevens van de woningtelling minder gedetailleerd dan die van de volks- en beroepstelling.

Uitkomsten L.E.I.-enquêtes De enquêtes van het L.E.I. omvatten drie waarnemingen van het aanwezige aantal arbeidskrachten in de volgende jaren:

1952—59 keuzegemeenten in de zeelei- en weidegebieden en veenkoloniën.

1955—60 keuzegemeenten op de zand- en rivierkleigronden.

1956—19 keuzegemeenten met overwegend tuinbouw in het westen van het land ¹⁾.

Op grond van de wijze, waarop de keuze van de gemeenten is geschied en uit vergelijking met de resultaten van andere tellingen, kan met voldoende zekerheid worden vastgesteld, dat de keuzegemeenten een representatieve steekproef vertegenwoordigen. Door bepaalde vermenigvuldigingscoëfficiënten te gebruiken kan derhalve uit de L.E.I.-enquêtes het huidige aantal landarbeiders worden berekend. Uiteraard dient men hierbij rekening te houden met het feit, dat sinds de enquêtes de trek uit de landbouw nog verder is voortgeschreden, hetgeen het aanbrengen van correcties noodzakelijk maakt. Deze correcties zijn berekend op basis van de prognoses welke indertijd zijn opgesteld voor de ontwikkeling van het aantal landarbeiders, terwijl voorts is nagegaan in hoeverre de feitelijke ontwikkeling is afgeweken van de voorspelde. Zo is bij de correcties in het zuid-

¹⁾ De resultaten van het onderzoek naar de tuinbouwarbeiders zullen in de loop van 1958 afzonderlijk worden gepubliceerd.

westelijke zeekleigebied en de weidestrecken ervan uitgegaan, dat de afnemering van het aantal landarbeiders in de periode 1952—1957 $1\frac{1}{2}$ zo groot is geweest als de indertijd opgestelde prognose aangaf.

Het resultaat van de vermelde berekeningen is in tabel 3 vermeld. Het aantal werknemers, dat meer dan 6 maanden per jaar in loondienst in de land- en tuinbouw werkt, kon in 1956 worden gesteld op ongeveer 107.000. Het totale aantal personen, dat in loondienst in land- en tuinbouw heeft gewerkt of hier zeer nauw bij betrokken is geweest, is veel hoger en bedraagt ongeveer 142.000. Het zal duidelijk zijn, dat deze aantallen over een periode van enkele jaren gezien nog vrij sterk kunnen variëren in verband met de weersomstandigheden. Bij voor de landbouw zeer gunstige weersomstandigheden zal niet alleen het totale aantal werknemers verminderen, doch tevens zullen de losse arbeiders gemiddeld korter in de landbouw werken.

In tabel 3 zijn eveneens de resultaten vermeld van de volks- en beroepstelling 1947, de arbeidskrachtentellingen van het C.B.S. 1950, 1953 en 1956 en tenslotte de gegevens van het B.P.L. over de jaren 1955 en 1956. Indien men bij de onderlinge vergelijking van de meer recente tellingen rekening houdt met de criteria, welke er bij de diverse tellingen zijn aangelegd (zie hieronder), zal blijken, dat de resultaten van de tellingen vrij goed met elkaar in overeenstemming zijn.

Volks- en beroepstelling 1947 Het spreekt welhaast vanzelf, dat de volks- en beroepstelling 1947 aanzienlijk hogere aantallen werknemers te zien geeft dan de L.E.I.-telling. Niet alleen is er een grote trek uit de landbouw geweest in de periode 1947—1956, doch tevens kan worden aangenomen dat als gevolg van verschillende omstandigheden (o.a. de invloed van de oorlog) een abnormaal groot aantal personen als landarbeider is geregistreerd.

Arbeidskrachten-tellingen C.B.S. Uit de tabel blijkt, dat het C.B.S. in 1956 ruim 87.000 bedrijfstevaste arbeiders heeft geregistreerd. Uit de L.E.I.-onderzoekingen is gebleken, dat ongeveer 5 % van de arbeiders, die langer dan 10 maanden in de landbouw werken wel „landbouwwast” zijn, doch niet bedrijfstevast. Indien men hiermede rekening houdt blijkt het aantal bedrijfstevaste arbeiders van het C.B.S. nauw aan te sluiten bij het aantal arbeiders met 10 of meer maanden in de landbouw, dat door het L.E.I. is geteld.

Wat de tijdelijke arbeidskrachten betreft kan slechts een vergelijking worden gemaakt tussen het aantal werkweken van beide tellingen. Het C.B.S. telde in 1956 ongeveer 1.400.000 werkweken, het L.E.I. daarentegen 1.180.000. Dit verschil is naar verhouding betrekkelijk gering; op jaarbasis omgerekend bedraagt het 4.400 personen. Het verschil wordt in hoofdzaak veroorzaakt door afwijkende uitkomsten in de rivierkleigebieden en tuinbouwgebieden; in de overige gebieden is vrijwel geen verschil aanwezig.

Gegevens B.P.L. Voor een vergelijking tussen de B.P.L.-gegevens met de resultaten van het L.E.I. dient men in de eerste plaats de

Tabel 3

Het aantal werknemers in de landbouw

Groepen van (vonde) landbouwgebieden	L.E.I.-onderzoekingen			C.B.S.-volks- en beroepsstelling		C.B.S.-arbeidskrachtenstellingen			Bedrijfspensioenfonds voor de Landbouw					
	1956			1947		1930	1953	1956	1955		1956			
	aantal geregistreerden	waarvan werken in de landbouw		aantal werknemers		aantal vaste arbeidskrachten ¹⁾	aantal geregistreerden	aantal geregistreerden	aantal geregistreerden	waarvan met een dienstverband van 26 of meer weken	aantal geregistreerden	aantal geregistreerden	waarvan met een dienstverband van 26 of meer weken	
		3 of meer maanden	6 of meer maanden	10 of meer maanden	inclusief bosbouw en ontginning									exclusief bosbouw en ontginning
Noordelijk zeekleigebied	17.550	15.900	14.350	11.750	20.500	19.900	13.800	14.650	12.250	21.700	17.100	18.300	16.900	14.350
Zuidwestelijk zeekleigebied	31.100	29.700	27.450	22.550	42.400	40.300	26.350	20.150	20.850	33.950	23.650	30.950	27.200	21.950
Noordelijk weidegebied	7.750	7.400	7.150	6.500	13.500	11.250	6.300	6.000	5.300	10.450	6.850	9.650	8.350	6.500
Westelijk en centraal weidegebied	15.100	14.400	13.750	12.500	27.700	23.650	12.350	11.800	11.700	15.100	10.700	13.600	12.050	9.900
Veenkoloniën	9.800	5.950	4.900	3.550	10.150	8.900	3.700	3.150	2.950	11.450	7.450	10.650	9.450	7.300
Noordelijk zandgebied	13.000	8.450	7.150	5.400	19.050	15.950	6.200	5.750	4.600	18.100	10.100	16.700	14.050	9.650
Oostelijk zandgebied	8.450	5.350	4.500	3.450	16.000	12.800	3.400	3.450	4.250	9.200	5.550	8.250	6.950	5.050
Centraal zandgebied	5.750	4.250	4.000	3.550	12.050	7.900	2.600	2.400	3.100	6.250	3.700	5.250	4.400	3.350
Zuidelijk zandgebied	10.900	6.300	5.750	5.100	18.100	13.450	5.450	4.700	5.300	11.400	5.550	9.400	7.400	5.100
Rivierkleigebieden	8.600	6.650	5.650	4.750	15.650	13.650	5.850	5.400	5.650	10.300	6.000	8.650	7.150	5.350
Tuinbouwgebieden	13.700	13.000	12.350	11.650	19.550	17.750	10.750	10.250	11.250	10.450	6.900	9.600	8.250	6.600
Nederland	141.700	117.350	106.950	90.800	214.650	185.450	96.750	87.650	87.150	158.300	103.550	141.000	122.200	95.200
Zeekleigebieden	48.650	45.600	41.800	34.300	62.900	60.250	40.150	34.800	33.100	55.650	40.750	49.250	44.150	36.300
Weidevelden	22.800	21.800	20.900	19.000	41.200	34.850	18.650	17.800	17.000	25.500	17.550	23.250	20.400	16.400
Veenkoloniën	9.800	59.500	4.900	3.550	10.150	8.900	3.700	3.150	2.950	11.450	7.450	10.650	9.450	7.300
Zandgebieden	38.150	24.300	21.400	17.550	65.200	50.100	17.650	16.250	17.200	44.950	24.900	39.600	32.800	23.200
Rivierkleigebieden	8.600	6.650	5.650	4.750	15.650	13.650	5.850	5.400	5.650	10.300	6.000	8.650	7.150	5.350
Tuinbouwgebieden	13.700	13.000	12.350	11.650	19.550	17.750	10.750	10.250	11.250	10.450	6.900	9.600	8.250	6.600

¹⁾ Arbeiders, die regelmatig op hetzelfde bedrijf werkzaam zijn geweest en hieraan tenminste 1/3 van hun werktijd hebben besteed.

arbeiders te nemen, die in 1956 langer dan een half jaar in de landbouw hebben gewerkt. Voor een juiste vergelijking zijn evenwel enkele correcties van de B.P.L.-gegevens noodzakelijk, aangezien deze cijfers slechts de arbeiders van 17 tot 65 jaar betreffen en het begrip landarbeider ruimer is genomen dan bij de L.E.I.-enquêtes. Het verschil tussen de gecorrigeerde B.P.L.-gegevens en de L.E.I.-enquête blijkt dan gering. Deze correcties zijn als volgt:

Geregistreerden B.P.L., 26 of meer weken, van 17 tot 65 jaar	95.200
Niet-geregistreerden, jonger dan 17 jaar en ouder dan 65 jaar	9.500
Niet-geregistreerde arbeiders in de bloembollencultuur	5.500
	Totaal 110.200
Geregistreerde veenarbeiders, bosarbeiders, arbeiders bij agrarische loonbedrijven, etc.	7.000
	Totaal landbouw 103.200

Woningtelling 1956 Deze telling geeft een totaal aan agrarische werkers in loondienst van 124.000. In de eerste plaats kan dit aantal worden verminderd met ongeveer 3.000, aangezien hierin tevens het aantal vaste bosarbeiders is opgenomen. Van meer belang is echter het feit, dat bij deze beroepstelling, die niet nauwkeurig is gecontroleerd aan de hand van de verrichte werkzaamheden, vermoedelijk een vrij groot aantal arbeiders, dat korter dan 6 maanden in de landbouw werkt, zich als landarbeider heeft opgegeven. Dit kan tot aanzienlijke verschillen in de tellingsuitkomsten aanleiding geven. Uit de enquête van het L.E.I. blijkt b.v. het aantal landarbeiders langer dan 6 maanden werkzaam in de landbouw 107.000 te bedragen, terwijl het totale aantal werknemers, dat in 1956 voor een kortere of langere periode in de landbouw heeft gewerkt of grondwerkzaamheden heeft verricht ten behoeve van de landbouw, 141.000 is.

Samenvatting Het geheel overziende, kan men concluderen, dat uit de L.E.I.-enquêtes het aantal werknemers in de landbouw in 1956 met een redelijke mate van betrouwbaarheid is te bepalen. Uit vergelijking met andere, recente tellingen blijkt, dat de oorzaken van eventuele verschillen — ontstaan door het aanleggen van verschillende telcriteria — vrij nauwkeurig zijn te achterhalen. Tenslotte zij erop gewezen, dat een exacte vaststelling van het aantal arbeidskrachten in de landbouw altijd op moeilijkheden zal blijven stuiten en dat onder invloed van de weersomstandigheden het aantal arbeidskrachten van jaar tot jaar nog aanzienlijk kan variëren.

HOOFDSTUK III

DE VERSCHILLENDE GROEPEN WERKNEMERS IN DE LANDBOUW

Inleiding Zoals reeds in het vorige hoofdstuk werd uiteengezet, zijn in de desbetreffende gemeenten alle personen geënquêteerd, die gedurende het enquêtejaar twee maanden of langer in loondienst in de landbouw hadden gewerkt of grondwerk hadden verricht. Het grondwerk moest zijn geschied rechtstreeks ten behoeve van de landbouw in dienst van een der cultuurmaatschappijen of van cultuurtechnische aannemers.

Juist omdat het beroep landarbeider op de zand- en rivierkleigronden zo moeilijk is te definiëren, is door een brede opzet van het onderzoek getracht een duidelijker inzicht te verkrijgen in het aantal agrarische werkers en de samenstelling van deze bevolkingsgroep. In dit hoofdstuk wordt in § 1 de indeling in categorieën gegeven. In § 2 wordt nader ingegaan op de verschillende werkzaamheden, die verricht werden gedurende het enquêtejaar. De vaste kern op de landbouwbedrijven wordt behandeld in § 3, terwijl in § 4 — vooruitlopende op de resultaten van de volgende hoofdstukken — een algemene karakteristiek wordt gegeven van de verschillende categorieën.

§ 1. DE GEHANTEERDE INDELING

Welk criterium? Bij de verwerking van de enquêtegegevens diende een onderscheid te worden gemaakt tussen de verschillende soorten van werknemers. Immers de band met de landbouw varieert van jaren lang vast werk op hetzelfde bedrijf tot enkele maanden per jaar gedurende het seizoen op verschillende bedrijven, terwijl dan de hoofdbezigheden buiten de landbouw zijn gelegen. Bij het zoeken naar een criterium voor een verantwoorde indeling is zoveel mogelijk getracht homogene sociale groeperingen te vormen. Enkele kenmerken van de verschillende groepen, waarover de enquête inlichtingen kon verschaffen waren: de beroepsgeschiedenis, de verrichte werkzaamheden gedurende het enquêtejaar, de afkomst en het grondgebruik van de arbeiders. De beroepsgeschiedenis en het grondgebruik bleken voor de indeling in homogene groepen geen duidelijke grenzen aan te geven. Behalve geografische verschillen waren veelvuldige beroepswisselingen en het ontbreken van een duidelijke scheiding tussen verschillende beroepen hiervan de oorzaak.

De afkomst van de geënquêteerden en de verrichte werkzaamheden gedurende het enquêtejaar bleken het meest typerend te zijn. De voorkeur werd gegeven aan het laatst genoemde criterium. De hoofdingeling in categorieën is derhalve hierop gebaseerd. De verschillende aspecten, die mede de grondslag kunnen vormen voor bepaalde groepsverschillen, zullen in de volgende hoofdstukken nader worden geanalyseerd.

Indeling in categorieën Over het algemeen zal men de volgende hoofdindeling aantreffen.

- Half-zelfstandigen: gedurende 1954 tevens vier maanden of langer werkzaam geweest op het eigen agrarische bedrijf, afgezien van de omvang van het eigen grondgebruik.
- Landarbeiders: in 1954 zes maanden of langer in loondienst gewerkt op een agrarisch bedrijf.
- Grondwerkers: in 1954 zes maanden of langer werkzaam geweest bij een der cultuurmaatschappijen of bij cultuurtechnische aannemers als grondwerker.
- Restgroep: in 1954 twee maanden of langer in loondienst gewerkt op een agrarisch bedrijf en/of grondwerk verricht hoofdzakelijk ten behoeve van de landbouw, doch niet behorend tot vorengenoemde groepen.

Als grens van het hoofdberoep is voor de landarbeiders en de grondwerkers zes maanden genomen. Bij de half-zelfstandigen is vier maanden de grens, waarbij het zelfstandig zijn prevaleert boven de overige werkzaamheden. De landarbeiders zijn, naar de aard van het dienstverband in de landbouw, in sommige gevallen nog weer onderverdeeld in:

- a. inwonende knechts,
- b. C.A.O.-vaste landarbeiders,
- c. landbouwvaste landarbeiders (het gehele jaar in de landbouw),
- d. losse landarbeiders (tenminste zes maanden, doch niet het gehele jaar),
- e. toegevloede vaste landarbeiders (in de loop van het jaar van enquête toegevloed uit een beroepsgroep, niet behorende tot de landarbeiders of grondwerkers),
- f. afgevloede vaste landarbeiders (in het enquêtejaar overgegaan naar een andere beroepsgroep).

In tabel 1 zijn op basis van deze indeling de aantallen geënquêteerde werknemers vermeld.

Bijna de helft van de geënquêteerden werkt het gehele jaar in de landbouw, terwijl 10 % kan worden beschouwd als los landarbeider. Een vierde deel is grondwerker en 5 % half-zelfstandig. Tenslotte is er nog een restgroep, die 13 % van de geënquêteerden omvat.

Vooraf in het oostelijke zandgebied en in het lössgebied is het aantal *inwonende knechts* nog vrij groot. Uit de beroepsgeschiedenis van de geënquêteerden valt af te leiden, dat in de meeste gebieden dit aantal oorspronkelijk veel groter is geweest; de meerderheid van de geënquêteerden is vroeger zijn loopbaan begonnen als inwonende knecht. In het rivierkleigebied en in het zandveengebied komen de inwonende knechts vrijwel niet voor en is het aantal ook vroeger veel geringer geweest. Het aantal uit-

Tabel 1 De werknemers naar categorie en gebied

Categorie	Aantal geënkquêteerden	Percentage geënkquêteerden per categorie in									
		alle gebieden	noordelijk zandgebied	oostelijk zandgebied	centraal zandgebied	zuidelijk zandgebied	zandveengebied	rivierkleigebied	lössgebied	noordelijk overgangsgebied	zuidelijk overgangsgebied
Inwonende knechts	482	11	10	30	17	10	1	2	41	17	9
C.A.O.-vaste landarbeiders	1240	29	25	18	23	30	21	42	28	45	36
Landbouwvaste landarbeiders	92	2	2	2	4	1	2	3	1	2	1
Toegevloeiende vaste landarbeiders	104	3	1	4	4	3	1	2	5	4	2
Afgevloeiende vaste landarbeiders	152	4	2	5	4	4	2	4	10	4	3
Alle vaste landarbeiders	2070	49	40	59	52	48	27	53	85	72	51
Losse landarbeiders	416	10	14	9	8	6	13	12	5	7	8
Alle landarbeiders	2486	59	54	68	60	54	40	65	90	79	59
Half-zelfstandigen	221	5	5	7	5	7	2	4	6	3	7
Grondwerkers	967	23	25	14	22	24	43	19	2	11	20
Restgroep	564	13	16	11	13	15	15	12	2	7	14
Alle categorieën in aantallen	4238	—	905	386	324	1022	448	594	86	333	140

wonende C.A.O.-vaste arbeiders is derhalve in de rivierkleigebieden ook iets hoger dan op de zandgronden. In het zandveengebied is dit niet het geval; het afwijkende bouwplan is er hoofdzakelijk oorzaak van, dat er relatief meer losse arbeiders voorkomen.

Teneinde het vertrek uit en de hierop soms volgende terugkeer naar de landbouw onder de aandacht te brengen is de onderscheiding *afgevloeid vast* en *toegevloeid vast arbeider* gemaakt. De afvloeiing blijkt groter te zijn dan de toevloeiing, terwijl het aantal personen, dat hierbij is betrokken, vrij groot is in verhouding tot het totale aantal vaste arbeiders.

Het aantal *losse landarbeiders*, dat langer dan zes maanden in de landbouw heeft gewerkt, is op de zandgronden ongeveer even groot als op de zeekleigronden.

De groep *half-zelfstandigen* is in verhouding tot het aantal landarbeiders vrij gering; in verhouding tot het aantal kleine bedrijven op de zandgronden echter zeer gering. De oorzaak hiervan is, dat de arbeid, die de kleine boeren voor anderen verrichten, meestal niet in de vorm van loondienst wordt verleend, maar met gesloten beurs wordt verrekend door tegenprestatie in verschillende vorm, als paardewerk, machinewerk, etc.

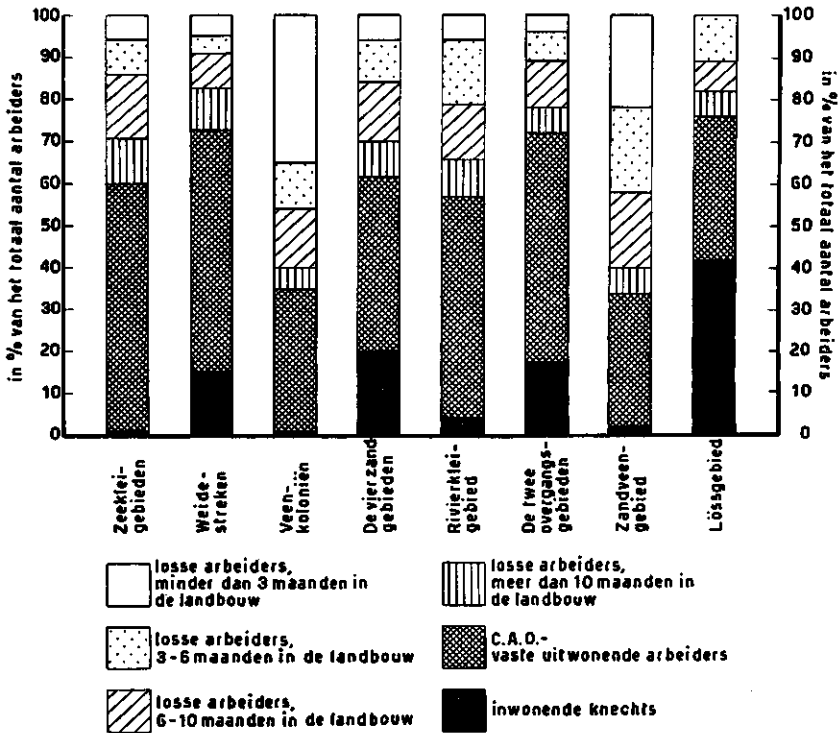
De *grondwerkers* vormen een zeer grote groep van de geënkquêteerden, terwijl ook de *restgroep* nog een vrij groot aantal personen omvat. In het

zandveengebied behoort b.v. 60 % van de geënquêteerden tot deze groepen. In § 4 zal nader op de aard van deze groepen worden ingegaan.

Vergelijking met andere gebieden Een volledige vergelijking van de categorieën op de zand- en rivierkleigronden met die van de zeeleigebieden, de weidestrecken en de veenkoloniën was niet mogelijk, aangezien de indeling bij deze onderzoeken niet uniform is geweest. Dit bezwaar kon door enige aanpassing worden ondervangen, zodat toch een globale vergelijking mogelijk werd. In grafiek 3 zijn alleen de geënquêteerden vermeld, die in de landbouw hebben gewerkt. Voor de zandgronden en de rivierkleigebieden maakt het een groot verschil of men slechts deze personen of alle geënquêteerden hierin betreft. Ongeveer tweederde deel van de half-zelfstandigen, de grondwerkers en de restgroep zijn in deze gebieden nl. geënquêteerd, omdat zij grondwerk hadden verricht en deze personen zijn in het enquêtejaar niet in loondienst in de landbouw werkzaam geweest. Het is tot op zekere hoogte arbitrair of men deze personen nog tot de agrarische beroepsbevolking moet rekenen in verband met hun betekenis als arbeidsreserve voor de landbouw of wegens hun vakbekwaamheid en beroepsverleden (§ 4).

Grafiek 3

De verhouding tussen de aantallen vaste en losse arbeiders

Uit de grafiek blijkt, dat het aantal vaste arbeiders naar verhouding het grootste is in de weidestrecken en het laagste in de veenkoloniën. De zee-kleigebieden en de zandgronden vertonen geen grote verschillen, behalve voor de inwonende knechts, die in het eerstgenoemde gebied vrijwel niet voorkomen. De overgangsgebieden en het lössgebied hebben een iets hoger percentage vaste arbeiders, terwijl het zandveengebied de ongunstige verhouding in de veenkoloniën benadert.

§ 2. DE WERKZAAMHEDEN DER GEËNQUËTEERDEN IN 1954

Welke werkzaamheden? Zoals in de vorige paragraaf is vermeld, berust de indeling in categorieën op de verrichte werkzaamheden in 1954. Een nauwkeurig inzicht in deze werkzaamheden is derhalve gewenst. In de eerste plaats betreft dit wel de mate, waarin de werknemers bij de landbouw en bij het grondwerk zijn betrokken geweest.

Tabel 2 *Het verrichten van landbouwwerkzaamheden en van grondwerk*

Categorie	Aantal geënuquëteerden	Percentage geënuquëteerden, welke werkten		Gemiddeld aantal door de geënuquëteerden gewerkte maanden	
		in loondienst in de landbouw	in het grondwerk	in de landbouw 1)	in het grondwerk 1)
Vaste landarbeiders	2070	100	—	11,0	—
Losse landarbeiders	416	100	27	7,9	3,3
Half-zelfstandigen	221	55	49	6,2	4,7
Grondwerkers	967	22	100	2,5	9,3
Restgroep	564	46	64	3,2	3,4
Alle categorieën	4238	72	36	7,2	7,2

1) Betrokken op de personen, die in landbouw resp. grondwerk werkzaam zijn geweest.

De *losse landarbeiders* vinden hoofdzakelijk hun bezigheden op het landbouwbedrijf en zijn gemiddeld acht maanden in de landbouw werkzaam geweest. Slechts een vierde deel heeft enkele maanden grondwerk verricht.

Ruim de helft van de *half-zelfstandigen* heeft in loondienst in de landbouw gewerkt; de anderen zijn geënuquëteerd, omdat zij grondwerk hebben verricht. Hoewel het gemiddelde aantal maanden, dat de desbetreffende personen in het grondwerk hebben gewerkt iets lager ligt dan het aantal maanden in loondienst in de landbouw, blijken deze grondwerkzaamheden toch een zeer belangrijke plaats in te nemen bij deze categorie.

Slechts een vierde deel van de *grondwerkers* heeft in de landbouw gewerkt en dan nog voor een zeer korte periode. In het enquëtejaar heeft deze groep, die bijna een kwart van alle geënuquëteerden omvat, dus zeer weinig landbouwwerkzaamheden verricht en is de betekenis als arbeidsreserve

voor de seizoenwerkzaamheden in de landbouw vrij gering geweest. Bij de *restgroep* zijn de landbouwwerkzaamheden van iets meer betekenis. Bijna de helft heeft in de landbouw gewerkt, terwijl ook de gemiddelde periode iets langer was dan bij de grondwerkers.

In welke periode? In bijlage 3 is een overzicht gegeven van de werkzaamheden die de arbeiders per periode verrichtten. Gaat men de groepen nog eens nader typeren aan de hand van deze tabellen, dan blijkt, dat de *losse arbeiders* in hoofdzaak van half maart tot eind november in de landbouw werkten. In de wintermaanden werkte gemiddeld een derde deel in loondienst op het landbouwbedrijf; 15 % was als grondwerker werkzaam, 20 % was werkloos, terwijl de rest elders bezigheden had gevonden.

De *half-zelfstandigen* werkten — over het gehele jaar gezien — vrij regelmatig in loondienst bij een ander. Vaak was dit bij een vaste werkgever gedurende enige dagen per week, terwijl zij de overige tijd aan het eigen bedrijf besteedden.

De *grondwerkers* hebben vrijwel uitsluitend in de herfstmaanden in de landbouw gewerkt. Het betrof hier voornamelijk werkzaamheden bij de aardappelooft (zandveengebied) en bij de fruitooft (rivierkleigebied).

Van de *restgroep* is het aantal personen, dat ook in de andere maanden in de landbouw werkte, iets groter. Van laatstgenoemde twee categorieën is het landbouwwerk toch van zeer geringe betekenis; zelfs in de drukste maanden bedraagt het percentage van deze werkzaamheden in de landbouw niet meer dan 10 à 15 %.

Tenslotte zijn alle werkzaamheden over het jaar 1954 voor de diverse categorieën nog samengevat in tabel 3.

Tabel 3 De werkzaamheden der geënquêteerden in 1954

Categorie	Aantal geënquêteerden	Percentage van de totale werktijd in 1954, gedurende welke de geënquêteerden									
		werkten								werkloos waren	niet werkend, schoolgaand waren
		als zelfstandig land- of tuinbouwer	op het ouderlijke bedrijf	als land- of tuinbouwarbeider	als grondwerker	in een aan landbouw verwant beroep	in de bouwvakken	in de overige nijverheid	in overige beroepen		
Vaste landarbeiders	2070	0	2	92	0	0	1	2	1	0	2
Losse landarbeiders	416	1	7	65	8	3	1	3	2	7	3
Alle landarbeiders	2486	0	3	88	1	1	1	2	1	1	2
Half-zelfstandigen	221	53	0	23	16	2	1	2	1	2	0
Grondwerkers	967	0	0	5	79	2	4	3	1	5	1
Restgroep	564	0	13	13	18	12	14	12	7	8	3
Alle categorieën	4238	3	3	55	22	3	3	4	2	3	2

Evenals uit de reeds besproken tabellen kan men hieruit de aard der verrichte werkzaamheden nagaan. Hierbij kan nog worden opgemerkt, dat bij vele arbeiders compenserende bewegingen vallen waar te nemen van landbouw, bouwvakken of nijverheid enerzijds met grondwerk en werkloosheid anderzijds (zie ook hoofdstuk V).

§ 3. DE STABILITEIT VAN HET DIENSTVERBAND EN DE VASTE KERN

Stabiliteit van het dienstverband Met het oog op de toekomstige ontwikkeling van de arbeidsvoorziening in de landbouw is het gewenst geïnformeerd te zijn omtrent de stabiliteit van het dienstverband. Derhalve is bij de enquête aan de werknemers de vraag gesteld aan welk dienstverband in de landbouw men de voorkeur gaf.

Bij de vaste landarbeiders bleek slechts 10 % de voorkeur te geven aan het losse dienstverband, terwijl van de losse landarbeiders 20 % de voorkeur gaf aan het vaste dienstverband in de landbouw. Over het algemeen is de landarbeider dus wel tevreden met het dienstverband dat hij heeft. Ook met de andere werknemers is dit het geval. De kleine boeren verkiezen vrijwel alle het losse dienstverband, omdat zij tevens hun eigen bedrijfje te verzorgen hebben. Van de grondwerkers en de restgroep zou 10 % liever vast landarbeider zijn. Over het geheel genomen kan men vaststellen, dat hoewel de meerderheid van de losse werknemers er niet voor voelt permanent in de landbouw te werken, een klein gedeelte dit toch wel op prijs zou stellen, maar hiertoe blijkbaar niet in de gelegenheid is.

De vaste kern De geconstateerde afnemng van het aantal landarbeiders op de zandgronden en in de rivierkleigebieden is enerzijds het gevolg geweest van de afnemng van de behoefte aan vreemde arbeidskrachten, anderzijds is ook de animo voor het landarbeidersberoep gedaald. De vermindering van de behoefte is het gevolg van de mechanisatie en de rationalisatie. Doordat het gezinspersoneel over het algemeen genomen slechts in geringe mate afnam, werd hierdoor de werkgelegenheid voor de landarbeiders aanmerkelijk kleiner. De vrij hoge arbeidsbezetting aan gezinspersoneel en de beperkte financiële draagkracht van de bedrijven heeft ten gevolge, dat het vreemde personeel thans tot het uiterste wordt beperkt.

Zoals reeds in een der vorige paragrafen is opgemerkt, is het aantal arbeiders met een vast dienstverband op de zandgronden en in de rivierkleigebieden vrij gering, indien men hierin ook alle arbeiders van de groep grondwerkers en van de restgroep betreft. Het aantal bedrijven, dat nog met vaste vreemde arbeidskrachten werkte kon worden bepaald, doordat bij de enquête aan elke vaste arbeider is gevraagd, hoe groot het bedrijf was, waarop hij werkte en hoeveel vaste arbeiders op het bedrijf aanwezig waren.

De bedrijven *kleiner dan 15 ha* hebben over het algemeen geen vaste arbeiders. In enkele uitzonderingsgevallen is de vaste arbeider de plaatsvervanger van de boer, doordat deze niet meer volledig kan medewerken. Ook komt het voor, dat een weduwe het bedrijf voert en vaste hulp nodig heeft. De bedrijven *groter dan 30 ha* hebben merendeels vaste arbeidskrachten. Toch is hier het aantal zonder vast vreemd personeel nog vrij

Tabel 4 *Bedrijven met vaste vreemde arbeidskrachten*

Grootteklasse	Percentage bedrijven met deze arbeidskrachten in								
	noorde- lijk zand- gebied	ooste- lijk zand- gebied	cen- traal zand- gebied	zuide- lijk zand- gebied	zand- veen- gebied	rivier- klei- gebied	löss- gebied	noorde- lijk over- gangs- gebied	zuide- lijk over- gangs- gebied
1 — 5 ha	—	—	1	1	—	1	—	—	1
5 — 10 ha	1	1	2	1	—	5	4	4	3
10 — 20 ha	12	12	11	7	7	15	7	17	12
20 — 30 ha	38	44	51	38	29	43	30	42	33
30 ha en groter	71	55	78	83	78	85	30	65	83
Alle grootteklassen	8	5	4	5	7	9	6	10	5

groot. Dit is te verklaren, doordat het aantal medewerkende zoons groot is. Volgens het kleine-boerenonderzoek heeft nl. ruim de helft van deze bedrijven gemiddeld twee of meer medewerkende zoons. Op de bedrijven van 20—30 ha zijn op ruim een derde deel van de bedrijven vaste arbeiders aanwezig; het aantal bedrijven zonder medewerkende zoons bedraagt eveneens een derde van het totaal. Tabel 5 geeft een inzicht van het aantal bedrijven met medewerkende zoons.

Tabel 5 *Bedrijven met medewerkende zoons*

Grootteklasse	Percentage bedrijven			
	zonder	met 1	met 2	met meer
	op het ouderlijke bedrijf medewerkende zoon(s)			
1 — 5 ha	77	21	2	—
5 — 10 ha	63	27	8	1
10 — 15 ha	55	26	16	4
15 — 20 ha	49	27	14	9
20 — 30 ha	33	31	22	14
30 ha en groter	28	19	21	32
Alle grootteklassen	60	26	10	4

§ 4. ENKELE KENMERKEN VAN DE GROEPEN

Ten dele vooruitlopend op de resultaten, die in de volgende hoofdstukken zullen worden besproken, wordt in deze paragraaf een korte karakteristiek gegeven van de samenstelling van de diverse categorieën. In het bijzonder zal hierbij aandacht worden besteed aan de groep *grondwerkers*.

Inwonende boerenknechts De inwonende knechts zijn vooral op de zandgronden evenals in de weidestrecken van belang. Oorspronkelijk was het inwonende personeel hier belangrijker dan de uitwonende arbeidskrachten. Langzamerhand is het aantal sterk teruggelopen. Hiervoor zijn verschillende oorzaken aan te wijzen. In de akkerbouwgebieden, waar thans vrijwel in het geheel geen inwonende knechts meer zijn, was het doorbreken van de patriarchale verhoudingen een der voornaamste oorzaken. Op de zandgronden heeft dit proces zich ook in zekere mate voorgedaan, maar tevens moet worden gewezen op de afnemende kans van de inwonende knecht zelfstandig boer te kunnen worden. Doordat de toekomstmogelijkheden buiten de landbouw daarentegen toenamen, daalde de animo voor het werken als boerenknecht.

Het laat zich verstaan, dat deze groep tot de jongste categorie van werknemers behoort. Het inwonend zijn is slechts mogelijk voor de ongehuwden; ongeveer twee derde deel is dan ook jonger dan 25 jaar; een vierde deel is ouder dan 30 jaar. Het aantal knechts van boerenafkomst is iets groter dan bij de overige categorieën (met uitzondering van de kleine boeren) en bedraagt ruim de helft. Hoofdzakelijk zijn deze boerenzoons zelfs van grotere bedrijven afkomstig; een derde deel van de inwonende knechts heeft (had) een vader met een bedrijf van ten minste 5 ha.

In de jongste leeftijdsklasse is het percentage knechts van boerenafkomst lager, in de oudste leeftijdsklassen is het daarentegen hoger. Het eerste is te verklaren, doordat sommige boerenzoons eerst een paar jaar thuis werken, voordat zij in loondienst gaan. Het laatste wordt veroorzaakt doordat de oudere boerenzoons, die geen eigen bedrijf hebben kunnen krijgen, toch in de landbouw zijn blijven werken als boerenknecht. Deze oudere boerenzoons komen voor de keuze te staan of in de landbouw te blijven als inwonende knecht of als gehuwde landarbeider te gaan werken of bij het huwelijk af te vloeien uit de landbouw. Uit vergelijking van de resultaten van het kleine-boerenvraagstuk en dit onderzoek blijkt, dat ongeveer de helft van het aantal boerenzoons, dat als boerenknecht of landarbeider werkzaam is, van plan is en ook de kans heeft zelfstandig boer te worden.

Vaste en losse arbeiders De categorieën vaste en losse landarbeiders vertonen weinig verschil. Dit behoeft geen verwondering te wekken, aangezien de grens van zes maanden landarbeid een vrij ruime beroepsbegrenzing inhoudt en beide categorieën boven deze grens vallen. Ten aanzien van de onderzochte punten bleek er dan ook, behalve uiteraard bij het dienstverband en de verrichte werkzaamheden, een zeer grote overeenkomst te bestaan. De leeftijdsopbouw van deze categorieën wijst in de richting van in hoofdzaak jonge arbeidskrachten. Het percentage van boerenafkomst is lager dan bij de boerenknechts, doch is toch met 47 % hoog te noemen.

Toe- en afgevloede vaste landarbeiders Uit de belangrijke aantallen toe- en afgevloede vaste arbeiders valt af te leiden, dat de invloed van andere beroepssectoren zich in vrij sterke mate uitstrekt tot de vaste kern van „vreemd” personeel op de landbouwbedrijven. Opmerke-

lijk is het, dat de groep toegevloede vaste arbeiders voor drie vierde gedeelte wordt gevormd door boerenzoons, die oorspronkelijk buiten de landbouw werkten. Dit wijst erop, dat de overgang naar een beroep buiten de landbouw voor boerenzoons in een aantal gevallen moeilijkheden geeft, die leiden tot een terugkeer naar de landbouw. Dit geschiedt merendeels reeds op vrij jonge leeftijd; de helft is bij de terugkeer zelfs jonger dan 20 jaar. De afvloeiing van vaste arbeiders daarentegen geschiedt blijkens de leeftijdsopbouw van deze groep op oudere leeftijd, veelal tegen de huwelijksleeftijd.

De half-zelfstandigen Deze groep vormt tot op zekere hoogte een overgangsgroep tussen de kleine boeren en de landarbeiders. Het percentage half-zelfstandigen van boerenafkomst is zeer hoog, n.l. 80 %. Het feit, dat het merendeel van de ouders een bedrijf groter dan 5 ha bezat, is enerzijds tekenend voor de bevolkingsdruk in de landbouw op de zandgronden. Anderzijds valt uit dit percentage af te leiden, dat het aantal landarbeiders, dat zich probeert op te werken tot kleine boer, vrij gering is. Wat betreft de beroepskeuze van de kinderen, het onderwijs en de vakorganisatie, staat de groep der half-zelfstandigen dichter bij de kleine boeren dan bij de landarbeiders.

Grondwerkers In de vorige paragrafen is reeds naar voren gekomen, dat deze categorie van arbeiders slechts in het seizoen in de landbouw werkt of zelfs in het geheel niet. Hoewel ook de losse landarbeiders, de half-zelfstandigen en de arbeiders uit de restgroep grondwerkzaamheden verrichten, vormen deze voor hen toch niet de voornaamste bezigheid. De grondwerkzaamheden hebben gedeeltelijk betrekking op vrije cultuurtechnische werken, anderdeels betreft het aanvullende werkgelegenheidsobjecten, die gecreëerd zijn in verband met een regionaal overschot aan arbeidskrachten. Door het afnemen van de werkgelegenheid in de landbouw vindt een vrij groot aantal arbeiders, dat oorspronkelijk regelmatig op de landbouwbedrijven werkte, thans zijn hoofdbezigheden in deze sector. Interessant is het derhalve om na te gaan in hoeverre deze personen vroeger tot de landarbeidersgroep hebben behoord en in hoeverre zij hier nog toe te rekenen zijn. Vooral dit laatste is moeilijk te beoordelen, maar een aanwijzing hiervan is tot zekere hoogte de mate van vakbekwaamheid, die zij voor de landarbeid bezitten. In tabel 6 is voor de groep van grondwerkers het hoofdberoep vermeld, dat zij vóór 1954 hebben uitgeoefend. De opgave is uiteraard ontleend aan de vragen, die aan de geënuquêteerden zijn gesteld over hun werkzaamheden, die werden verricht sedert het verlaten van de lagere school.

Tabel 6 *Het hoofdberoep van de grondwerkers vóór 1954*

Gebied	Aantal grondwerkers	Percentage grondwerkers met als hoofdberoep vóór 1954			
		vast land- arbeider	los land- arbeider	grond- werker	overige beroepen
Noordelijk zandgebied	225	26	41	19	14
Oostelijk zandgebied	55	31	22	18	29
Centraal zandgebied	70	34	34	23	9
Zuidelijk zandgebied	243	41	7	28	24
Zandveengebied	195	23	11	58	8
Rivierkleigebied	114	40	22	11	27
Lössgebied	2	50	—	50	—
Noordelijk overgangsggebied	35	11	32	20	37
Zuidelijk overgangsggebied	28	35	36	11	18
Totaal	967	32	22	28	18

In de meeste gebieden is ruim de helft tot twee derde deel van de grondwerkers voorheen in hoofdzaak landarbeider geweest. Het zandveengebied wijkt sterk af; de vroegere veenarbeiders zijn nl. bij de grondwerkers gerekend. Bij de overige beroepen treft men verder een zeer grote verscheidenheid aan. In het zuidelijke zandgebied en het rivierkleigebied overheerst het beroep fabrieksarbeider; in de andere gebieden is dit niet het geval. Men vindt hier als vorig hoofdberoep o.a. bouwvakarbeider, chauffeur, transportarbeider, veehandelaar.

Vooruitlopende op hoofdstuk IV, waarin de *vakvaardigheid* wordt behandeld, zijn in bijlage 4 enkele cijfers opgenomen over de bekendheid met landbouwwerkzaamheden van de grondwerkers en van de personen, die tot de restgroep behoren. Hieruit blijkt, dat de vakvaardigheid van de grondwerkers die voorheen landarbeider zijn geweest, betrekkelijk weinig afwijkt van die van de huidige landarbeiders. Het belangrijkste verschil ligt in de bekendheid met grote landbouwmachines. Houdt men echter rekening met het verschil in leeftijd — de grondwerkers zijn gemiddeld veel ouder dan de huidige landarbeiders — dan is er in feite weinig verschil in vakvaardigheid.

Wat de *leeftijd* van de grondwerkers betreft — welke gemiddeld veel hoger is dan bij de andere categorieën — zou men kunnen stellen, dat de landbouw evenals de industrie in dit opzicht een selecterende werking heeft uitgeoefend. Ten dele is de gemiddeld hogere leeftijd (45 jaar) echter ook het gevolg van bepaalde minimum-leeftijdsgrenzen, die men stelt bij aanvullende werkgelegenheidsobjecten. In het kader van de mobiliteitsactie, die tot doel heeft om overvloedige (agrarische) arbeidskrachten te doen afvloeien naar andere bedrijfstakken, tracht men vooral jongere arbeidskrachten te doen afvloeien. In dit verband kan de algemeen geldende minimum-leeftijdsgrens van 21 jaar voor aanvullende werkgelegenheids-

objecten afhankelijk van de plaatselijke situatie worden verhoogd tot b.v. 40 of 45 jaar.

Samenvattend kan men van de grondwerkers zeggen, dat men hier een arbeidersgroep heeft, die voor ruim de helft uit oorspronkelijk landarbeiders bestaat en die gemiddeld ouder is dan de huidige landarbeiders, waardoor hun vakbekwaamheid iets minder is. De overige grondwerkers zijn ten dele ook bekend met enkele landbouwwerkzaamheden, maar men treft hieronder zeer weinig arbeiders aan, die met vrijwel alle werkzaamheden op de hoogte zijn.

Restgroep Bezieet men de gegevens in bijlage 4 dan kan worden geconstateerd, dat het aantal oorspronkelijke landarbeiders in deze categorie even groot is als bij de grondwerkers; het aantal personen dat voorheen in hoofdzaak grondwerker was, is echter aanmerkelijk kleiner. Velen werkten voorheen in de „overige beroepen”; de meerderheid hiervan heeft geen duidelijke beroepssignatuur, daar zij werkzaam is geweest in diverse, sterk uiteenlopende bedrijfstakken en beroepen. Deze groep moet worden beschouwd als losse plattelandarbeiders, die als ongeschoolde arbeiders overal gaan werken, waar dit maar mogelijk is. Hun werkzaamheden in de landbouw zijn slechts van geringe betekenis, hoewel een vrij groot aantal nog wel op de hoogte is met een aantal landbouwwerkzaamheden.

Samenvatting Uit deze beschouwing over de samenstelling van de categorieën kan men concluderen, dat er op de zandgronden en rivierkleigronden naast de landarbeiders een betrekkelijk grote groep grondwerkers en losse plattelandarbeiders (restgroep) voorkomt. Ruim de helft van deze laatste groepen had oorspronkelijk zijn hoofdberoep in de landbouw; dit aantal is zelfs een derde deel van het huidige aantal landarbeiders. De leeftijd van deze arbeiders is aanmerkelijk hoger dan van de landarbeiders, nl. gemiddeld 45 tegenover 32 jaar, doch de vakvaardigheid voor de landbouw is vrijwel even groot. Het terugvinden van oorspronkelijke landarbeiders bij de cultuurtechnische werken verklaart gedeeltelijk de sterke afneming van het aantal, waarop in het vorige hoofdstuk werd gewezen.

HOOFDSTUK IV

ENKELE SOCIALE EN ECONOMISCHE ASPECTEN VAN DE LANDARBEIDERSGROEP

Inleiding In de voorgaande hoofdstukken zijn reeds enkele sociale en economische aspecten van de geënquêteerde groep ter sprake gekomen. In dit hoofdstuk zullen deze aspecten van de meer kwantitatieve zijde worden benaderd.

In de eerste plaats zullen een aantal *demografische aspecten* worden aangesneden. Voor een goed inzicht in de verschillen tussen de onderscheidene categorieën werknemers zijn gegevens over de leeftijdsopbouw, de huwelijksleeftijd, het kindertal, de vruchtbaarheid, e.d. onmisbaar (§ 1).

De demografische gegevens bieden tevens een belangrijk aanknopingspunt voor het vraagstuk van de *trek uit en naar de landbouw*, één der centrale problemen van dit rapport (§ 2). Wat gaan de kinderen van de geënquêteerden na de lagere school doen? In hoeverre verlaten landarbeiders op oudere leeftijd de landbouw? Kiezen ook zoons uit niet-agrarische milieus het landarbeidersberoep?

In verband met de trek uit en naar de landbouw zijn ook de *migratie* en *emigratie* van belang (§ 3). Gaan de beroepsveranderingen gepaard met veranderingen in woonplaats? In hoeverre speelt de emigratie op de zand- en rivierkleigronden een rol?

Een ander belangrijk aspect van de landarbeiders is de *onderwijspositie* (§ 4). Het is bekend, dat deze in het verleden ongunstig was. Zijn er veranderingen te constateren? Wie krijgen meer onderwijs: de „blijvers” of zij die in andere bedrijfstakken hun brood gaan verdienen?

De *vakorganisaties* hebben een belangrijke rol gespeeld bij de verbetering van de sociale en economische positie van de werknemers, in de industrie zowel als in de landbouw. In verband met de grote verschillen tussen de landarbeidersgroep in de eigenlijke landarbeidersgebieden en in de zand- en rivierkleigebieden is het interessant na te gaan in hoeverre de vakverenigingen in de laatstgenoemde gebieden wortel hebben geschoten (§ 5).

Het hoofdstuk wordt tenslotte besloten met drie paragrafen, die nauw raken aan de materiële positie van de landarbeiders, t.w., de *lonen*, het *grondgebruik* en de *huisvesting*. Het vraagstuk van de lonen werd bij het eerste landarbeidersonderzoek niet behandeld. Het is duidelijk, dat dit moeilijk valt te splitsen naar gebied. Toch kan aan dit onderwerp niet worden voorbijgegaan; hoe de loonsituatie ligt in de landbouwsector wordt in § 6 weergegeven.

§ 1. ENKELE DEMOGRAFISCHE ASPECTEN VAN DE LANDARBEIDERS

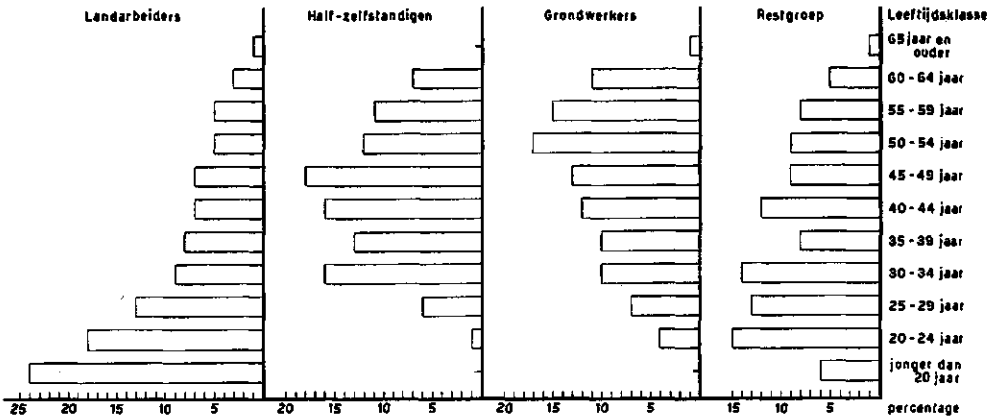
Leeftijdsopbouw Een inzicht in de leeftijdsopbouw is vooral bij een beroepsgroep als de landarbeiders, waarvan de omvang

eerder daalt dan toeneemt, belangrijk. De leeftijdsopbouw, d.w.z. de verhouding tussen de aantallen personen in de verschillende leeftijdsklassen, moet worden gezien als de resultante van allerlei factoren, welke in het verleden hebben gewerkt. Twee factoren zijn met name van belang bij de leeftijdsopbouw, nl. de ontwikkeling van de werkgelegenheid en de aantrekkelijkheid van het beroep. Zoals uit hoofdstuk V nog zal blijken is de werkgelegenheid in de landbouw voor landarbeiders in de afgelopen decennia nog belangrijk gedaald, terwijl de animo om landarbeider te worden eveneens is afgenomen. Op grond hiervan zou men in de zand- en rivierkleigebieden een zekere „veroudering” van de landarbeidersgroep kunnen verwachten. Dit in tegenstelling met beroepsgroepen, werkzaam in bedrijfstakken, welke een regelmatige expansie vertonen (industrie) of welke voor de jongeren een dergelijke aantrekkingskracht bezitten, dat de normale vervanging van oudere werknemers geen moeilijkheden biedt.

In grafiek 4 en in bijlage 5 wordt een overzicht gegeven van de leeftijdsopbouw van de verschillende categorieën werknemers. Hieruit blijkt, dat de gemiddelde leeftijd van de categorie eigenlijke landarbeiders aanzienlijk lager is dan van de overige categorieën. Hoewel binnen deze categorie het jeugdige element vooral wordt gevormd door de inwonende boerenknechts — 75 % van hen is jonger dan 30 jaar, terwijl de gemiddelde leeftijd bijna 27 jaar bedraagt — ligt ook van de andere groepen (C.A.O.-vaste landarbeiders, losse landarbeiders, e.d.) de gemiddelde leeftijd aanzienlijk beneden die van grondwerkers, half-zelfstandigen en restgroep. Tussen de gebieden bleek opvallend weinig verschil te bestaan in de gemiddelde leeftijd van de verschillende categorieën.

Grafiek 4

Leeftijdsopbouw van de vier groepen geënuquëeerden

Vergelijkt men de leeftijdsopbouw van de landarbeiders in de zeeleigebieden, weidestrecken en veenkoloniën met die van de geënuquëeerden in de zand- en rivierkleigebieden, dan blijkt de gemiddelde leeftijd in de

laatste gebieden aanzienlijk lager te liggen (bijlage 5). Des te sterker geldt dit, wanneer men in deze gebieden alleen de eigenlijke landarbeiders in beschouwing neemt; de gemiddelde leeftijd van de vaste en losse landarbeiders in de zeekelegebieden, weidestrecken en veenkoloniën bedraagt ruim 39 jaar tegenover bijna 32 jaar van de eigenlijke landarbeiders in de zand- en rivierkelegebieden.

Vraagt men zich af, wat de oorzaken zijn van de betrekkelijk „jonge” leeftijd van de landarbeiders in de zand- en rivierkelegebieden in vergelijking met de overige gebieden, dan kan de verklaring niet worden gezocht in een verschil van invloed van de factoren, welke de „veroudering” van een beroepsgroep kunnen bewerkstelligen. Immers de afnemng van de werkgelegenheid in de landbouw en de relatief geringe aantrekkelijkheid van het beroep doen zich, zij het met graduele verschillen, in het gehele land voor. De belangrijkste oorzaak ligt in de bijzondere wijze van arbeidsvoorziening op de zand- en rivierkelegronden (zie ook § 4 van hoofdstuk III). Een groot deel van de arbeiders is nl. van boerenafkomst en zoekt slechts *tijdelijk* emplooi in loondienst in de landbouw. Op latere leeftijd worden deze boerenzoons voor het merendeel of zelfstandig boer of vloeien af naar de niet-agrarische bedrijfstakken. Slechts een klein deel zoekt permanent als landarbeider emplooi. Daarbij komt, dat veel boeren op de zandgronden wel eventueel een jonge arbeider als vreemde arbeidskracht willen, doch dat er op oudere leeftijd voor hem eigenlijk geen plaats meer is. In de zeekelegebieden, weidestrecken en veenkoloniën is de situatie een geheel andere en bewerkstelligen de afnemng van de werkgelegenheid en het geringe animo om landarbeider te worden een vergrijzing van de landarbeidersgroep; in het bijzonder geldt dit voor de akkerbouwgebieden.

Wat tenslotte de opmerkelijk hoge, gemiddelde leeftijd van de groep grondwerkers betreft, een verklaring hiervoor is reeds gegeven in § 4 van hoofdstuk III.

Het aantal gehuwden Gezien de leeftijd van de geënquêteerden behoeft het geen verwondering te wekken, dat 45 % van hen ongehuwd is (bijlage 6). Het spreekt welhaast vanzelf, dat er tussen de categorieën grote verschillen bestaan wat betreft het aantal ongehuwden. De inwonende boerenknechts — de „jongste” groep — zijn vrijwel allen ongehuwd. De half-zelfstandigen daarentegen zijn vrijwel allen gehuwd.

Het grote aantal ongehuwden onder de geënquêteerden is, zoals in de volgende paragrafen nog zal blijken, van grote betekenis in verband met het grondgebruik, het vakverenigingswezen, e.d. Het is mede één van de redenen, waarom de landarbeidersgroep op de zand- en rivierkelegronden op verschillende punten niet goed kan worden vergeleken met die op de zeekelegebieden, weidestrecken en veenkoloniën.

Huwelijksleeftijd Een ander demografisch aspect is de huwelijksleeftijd van de geënquêteerden en hun vrouwen. De huwelijksleeftijd is deels een zaak van gewoonte, deels een gevolg van de economische mogelijkheden. Van dit gezichtspunt uit is het interessant te zien

of er verschillen tussen de onderzochte gebieden zijn. Voorts is de huwelijksleeftijd van belang in verband met het kindertal; het is één van de factoren die het kindertal mede beïnvloeden.

De gemiddelde huwelijksleeftijd van de *man* is 27,8 jaar. Vergelijkt men deze naar gebieden, dan blijken er vrij grote verschillen te zijn. In het algemeen trouwt men in de meer zuidelijk gelegen gebieden op latere leeftijd dan in de meer noordelijk gelegen streken. Bezieet men de huwelijksleeftijd naar categorieën, dan blijkt de afwijking van de gemiddelde huwelijksleeftijd voor de verschillende categorieën van maximaal 1 jaar te zijn.

Tabel 1 *Gemiddelde huwelijksleeftijd*

Categorie	Gemiddelde huwelijksleeftijd in jaren van de		Kerkelijke gezindte	Gemiddelde huwelijksleeftijd in jaren van de vrouw
	mannen	vrouwen		
Vaste landarbeiders	27,7	25,4	Rooms-katholiek	26,6
Losse landarbeiders	26,9	24,1	Nederlands hervormd	24,4
Half-zelfstandigen	28,8	26,8	Gereformeerd	24,8
Grondwerkers	28,0	24,9	Overige gezindten	24,7
Restgroep	27,5	24,7	Geen	22,3
Totaal	27,8	25,1	Totaal	25,1

De huwelijksleeftijd van de *vrouw* is vooral van belang in verband met het kindertal. Uit de uitkomsten van het onderzoek blijkt, dat de huwelijksleeftijd van de vrouw 25,1 jaar is. Ziet men naar de categorieën waaruit de geënuquêteerden bestaan, dan blijkt dat er wel enige variaties in de huwelijksleeftijd zijn (tabel 1). Dit geldt eveneens wanneer men de huwelijksleeftijd van de vrouw naar kerkelijke gezindte en per gebied bekijkt.

Kindertal Het kindertal biedt in het raam van dit rapport verschillende gezichtspunten. Binnen de landarbeidersgroep kan men zich afvragen, welke factoren van invloed zijn geweest op de bestaande verschillen in kindertal tussen de onderscheidene gebieden. Voorts kan de vraag worden gesteld of de vruchtbaarheid van de landarbeidersgroep groot genoeg is om deze groep kwantitatief op peil te houden. Tenslotte kan het kindertal van de landarbeidersgroep worden vergeleken met dat van andere beroepsgroepen; gezien tegen de achtergrond van het bevolkingsvraagstuk in ons land is het van belang na te gaan, welke invloed de landarbeidersgroep heeft op het totale beeld.

Huwelijksleeftijd In het bovenstaande werd o.m. opgemerkt, dat de huwelijksleeftijd van de vrouw in verband met het kindertal buitengewoon belangrijk is. Andere factoren, die het kindertal kunnen beïnvloeden zijn o.m. de kerkelijke gezindte, de duur van het huwelijk en de conjunctuurfase. Ten aanzien van de huwelijksleeftijd van de vrouw is het in het algemeen zo dat, hoe jonger de vrouw

trouwt, hoe groter het aantal kinderen is. Deze stelling nu gaat bij de landarbeiders op de zandgronden niet geheel op. Er zijn enkele gebieden, waar het kindertal bij een oudere huwelijksleeftijd hoger is (bijlage 7). Dit geldt ook wanneer men naar de kerkelijke gezindte ziet.

Kindertal en gezinscyclus Bij een beschouwing over het gemiddelde kindertal is het gewenst een onderscheid te maken tussen volgroeide gezinnen en de gezinnen, die in kindertal mogelijk nog zullen toenemen. De volgroeide gezinnen hebben als criterium, dat de ouders meer dan 20 jaar gehuwd zijn. In dit onderzoek betekent zulks, dat de landarbeiders, die vóór 1935 getrouwd zijn, een volgroeid gezin hebben.

Tabel 2 *Het kindertal van landarbeiders*

Bijzonderegebied	Gemiddeld kindertal per		
	gezin	volgroeid gezin	groeïend gezin
Noordelijk zandgebied	3,4	4,6	2,8
Oostelijk zandgebied	2,9	4,1	2,2
Centraal zandgebied	3,8	5,9	2,9
Zuidelijk zandgebied	4,3	5,9	3,6
Zandveengebied	3,4	4,9	2,5
Rivierkleigebied	3,2	4,3	2,7
Noordelijk overgangsgebied	3,0	3,6	2,6
Zuidelijk overgangsgebied	4,7	6,9	3,2
Alle gebieden ¹⁾	3,6	5,0	2,9

¹⁾ Het lössgebied is niet apart genomen, het aantal gezinnen is er te klein.

De volgroeide gezinnen hebben 5 kinderen ¹⁾. In vergelijking met de zeekeigebieden (3,7), de weidestroken (4,5) en de veenkoloniën (4,5) is dit hoog. Gezien naar de gebieden is de variatie in het gemiddelde kindertal bij volgroeide gezinnen vrij groot, ook wanneer men het zuidelijke overgangsgebied even buiten beschouwing laat. Het aantal volgroeide gezinnen is daar nl. vrij gering. Deze opmerking geldt ook wanneer men het gemiddelde kindertal per echtpaar onder de loep neemt.

Men mag uit het bovenstaande niet de conclusie trekken, dat nog niet volgroeide gezinnen op den duur ook gemiddeld 5 kinderen zullen tellen. Er zijn aanwijzingen om te veronderstellen, dat het gemiddelde kindertal bij de jongere gezinnen, wanneer deze volgroeid zullen zijn, lager zal liggen dan bij de nu reeds volgroeide gezinnen ²⁾. Wanneer men hieraan de veronderstelling toevoegt, dat de factoren, die van invloed (kunnen) zijn op het kindertal in de landarbeidersgroep later ingang vinden dan in andere groepen het geval is, dan lijkt het acceptabel te veronderstellen, dat de nog

¹⁾ Het cijfer van het kindertal van de volgroeide gezinnen ligt in feite te hoog, aangezien een deel van de op oudere leeftijd gesloten huwelijken met dientengevolge een vrij laag kindertal door het overlijden van de man niet in de waarneming was opgenomen.

²⁾ Zie o.a. het artikel van T. van den Brink in het Sociologisch Bulletin 1954, blz. 35 e.v.

niet volgroeide gezinnen niet een gemiddeld kindertal van 5 zullen hebben als ze volgroeid zijn.

Kindertal en kerkelijke gezindte Het is algemeen bekend, dat het kindertal eveneens wordt beïnvloed door de kerkelijke gezindte van de ouders. In rooms-katholieke gezinnen is het gemiddelde kindertal hoger dan in gereformeerde gezinnen en bij deze groep weer iets hoger dan bij de nederlands-hervormde. Wel moet men er steeds bij bedenken, dat de stelling alleen van gelding is, indien streek- en groepsverschillen worden uitgeschakeld. Immers behalve de kerkelijke gezindte zijn ook andere factoren op het geboortecijfer van invloed.

In bijlage 8 wordt het aantal kinderen per 100 huwelijken naar kerkelijke gezindte weergegeven. Wanneer men de gemiddelde cijfers vergelijkt van het eerste en het tweede landarbeidersonderzoek blijkt, dat het gemiddelde kindertal op de zandgronden hoger ligt dan in de zeekeleigebieden e.a. In het algemeen hebben op de zand- en rivierkleigronden alle godsdienstige gezindten meer kinderen. Een uitzondering op de regel vormt de nederlands-hervormde groep.

Kindertal en gebied De uitkomsten per gebied bevestigen nog eens de stelling, dat de geboortecijfers door diverse factoren worden beïnvloed. Men kan nog de vraag stellen, hoe het gemiddelde kindertal per godsdienstige groep in de gebieden varieert. Voor deze vergelijking is het noodzakelijk andere storende factoren zoveel mogelijk te elimineren. Om deze reden is in bijlage 9 het kindertal van de volgroeide gezinnen per godsdienstige groep en per gebied gegeven. Het blijkt, dat de verschillen in kindertal binnen elke godsdienstige groep nog vrij aanzienlijk zijn.

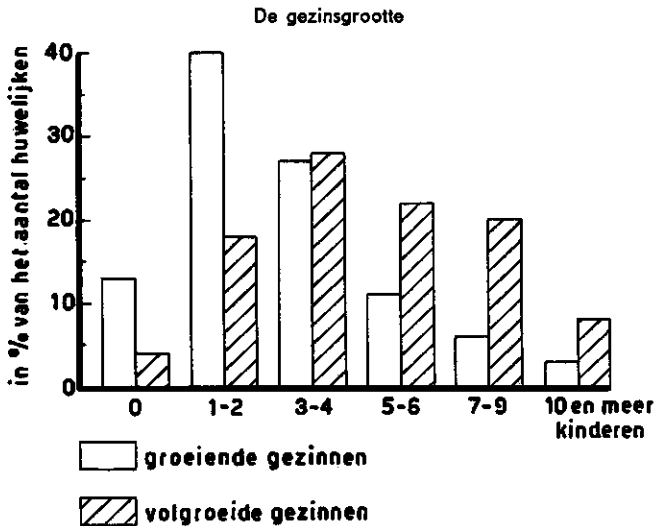
Kindertal en categorie Men kan zich afvragen of er ook verschillen bestaan tussen de categorieën. Tabel 3 geeft een inzicht in het kindertal per categorie. Er blijken significante verschillen te bestaan.

Tabel 3 *Gemiddeld kindertal*

Categorie	Volgroeide gezinnen	Groeiende gezinnen	Alle gezinnen
	huwelijksperiode		
	1910/1935	1935/1954	1910/1954
Vaste landarbeiders	4,3	2,6	3,0
Losse landarbeiders	4,3	2,7	3,3
Half-zelfstandigen	4,3	3,3	3,6
Grondwerkers	5,5	3,3	4,3
Restgroep	5,2	2,9	3,7
Alle geënquêteerden	5,0	2,9	3,6

Grootte der gezinnen In grafiek 5 wordt een overzicht gegeven van de spreiding van het aantal kinderen per gezin. In de grafiek wordt nog onderscheid gemaakt tussen volgroeide en onvolgroeide gezinnen. Duidelijk blijkt, dat er tussen deze twee typen van gezinnen grote verschillen bestaan. Zoals hiervoor reeds is vermeld ligt het niet in de lijn van de verwachting, dat de groeiende gezinnen in de toekomst hetzelfde kindertal zullen bereiken als de thans reeds volgroeide gezinnen.

Grafiek 5

Huwelijksvruchtbaarheid De vraag of de geboortecijfers hoog genoeg zijn om een groep kwantitatief in stand te houden, is in beginsel alleen zinvol, indien men deze betreft op een land als totaal of op een vrij gesloten beroepsgroep. De landarbeiders op de zeekelegebieden, weidestroken en veenkoloniën voldoen in sterkere mate aan de eis van „geslotenheid” dan de werknemers op de zandgronden en rivierkleigebieden. Hoewel de gegevens over de vervangingsfactor dus een zeer betrekkelijke waarde hebben voor de zand- en rivierkleigronden, zijn in het hiernavolgende enkele cijfers vermeld.

Om te kunnen nagaan of de vruchtbaarheid groot genoeg is om een groep kwantitatief in stand te kunnen houden, kan men het beste het *specifieke huwelijksvruchtbaarheidscijfer* hanteren, d.i. het aantal levendgeboren kinderen per 1000 gehuwde vrouwen in de opeenvolgende leeftijdsgroepen van 5 jaar tussen 15 en 50 jaar.

Tabel 4 geeft de uitkomsten van de desbetreffende berekeningen. De huwelijksvruchtbaarheid in de jaren 1949—1951 blijkt het hoogst in het zuidelijke zandgebied en het zuidelijke overgangsgebied te zijn. Ook t.a.v. het kindertal kon worden geconcludeerd dat dit in beide gebieden hoger lag dan in de andere gebieden.

Zichten, een verdwijnend handwerk

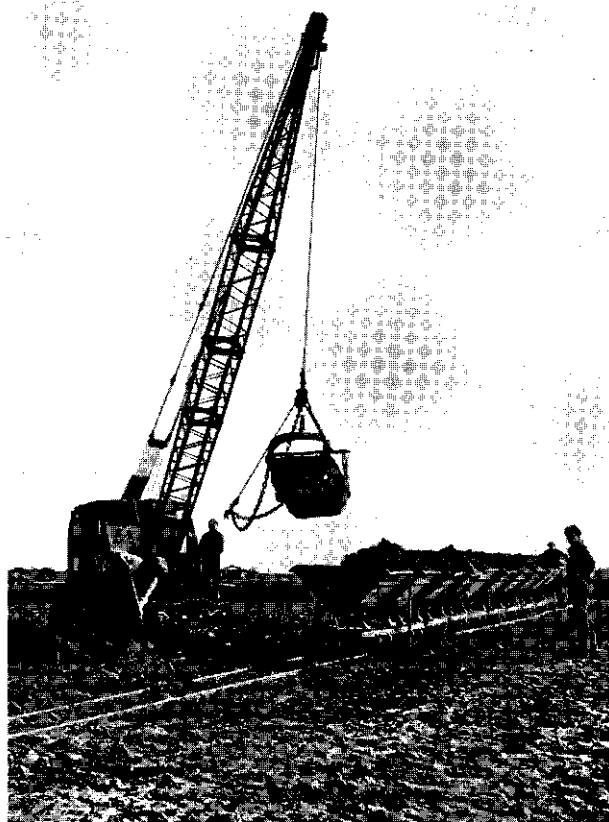
Maaien met de zelfbinder

Foto's Afd. Akker- en Weidebouw, Min. v. L., V. en V.

Uitvoering in handkracht van grondwerk

Foto: Nederl. Heide Mij.

Mechanische uitvoering van grondwerk

Foto: Cultuurtechnische Dienst

Tabel 4 De huwelijksvruchtbaarheid voor de jaren 1949—1951

Gebied	Aantal levend geboren kinderen in 1949-1951 per 1000 gehuwde vrouwen							Gemiddel- de kin- dertal per echt- paar
	in de leeftijdsklasse						in totaal	
	20-24 jaar	25-29 jaar	30-34 jaar	35-39 jaar	40-44 jaar	45-49 jaar		
Noordelijk zandgebied	331	233	164	123	72	—	144	3,44
Oostelijk zandgebied	480	289	201	228	22	—	178	2,90
Centraal zandgebied	527	307	253	195	147	—	232	3,74
Zuidelijk zandgebied	418	400	361	307	149	5	258	4,29
Zandveengebied	489	287	240	141	53	9	181	3,38
Rivierkleigebied	441	274	262	153	55	8	173	3,22
Noordelijk overgangsgebied	294	527	226	244	97	—	203	3,04
Zuidelijk overgangsgebied	548	362	386	484	103	—	276	4,65
Totaal landarb. onderzoek II 1)	420	313	250	209	90	4	196	3,62
Zeekleigebieden	294	254	181	133	52	8	141	2,95
Weidestrekken	334	356	276	201	97	10	207	3,27
Veenkoloniën	384	287	187	104	48	—	155	3,13
Totaal landarbeidersonderzoek I	315	275	198	141	60	7	155	3,03
Nederland 1950	323	269	205	139	57	5	.	.

1) Het lössgebied is niet apart genomen, het aantal gezinnen is er te klein.

In het noordelijke zandgebied ligt de huwelijksvruchtbaarheid relatief laag, terwijl het gemiddelde kindertal relatief hoog is. In het noordelijke overgangsgebied openbaart zich het tegenovergestelde verschijnsel.

Ziet men naar leeftijdsklassen dan blijkt voor gemiddeld alle gebieden, dat de groep van 20—24 jaar de meeste kinderen voortbrengt. Wanneer de leeftijdsgroepen per gebied worden bekeken blijkt, dat in het noordelijke overgangsgebied de leeftijdsklasse van 25—29 jaar de meeste kinderen voortbrengt. Het is niet onmogelijk, dat het toeval hier een rol speelt, omdat het aantal huwelijken relatief gering is. De leeftijdsklasse van 45—49 jaar heeft in dit verband bijna geen betekenis meer.

Kindertal bij andere beroepsgroepen In het rapport over het eerste landarbeidersonderzoek werd een vergelijking gemaakt tussen het gemiddelde kindertal van de landarbeiders en enkele andere beroepsgroepen¹⁾. Vergelijkt men het gemiddelde kindertal met de daar vermelde cijfers, dan blijkt dat het gemiddelde kindertal op de zand- en rivierkleigronden (3,62) hoger ligt dan bij andere beroepsgroepen. De bedrijfschouffden in de landbouw maken een uitzondering met 4,11.

1) Hoofdstuk X, blz. 60; tabel 7.

In bijlage 10 zijn de huwelijksvruchtbaarheidscijfers voor de jaren 1949, 1950 en 1951 vermeld. De cijfers voor Nederland en de reeds bij het eerste landarbeidersonderzoek onderzochte gebieden zijn tevens vermeld. De totaalcijfers wijzen uit dat deze voor alle drie jaren hoger liggen dan in Nederland.

Ziet men naar de enquêtegebieden afzonderlijk, dan valt direct op, dat er enkele sterke schommelingen optreden in de overgangsgebieden.

§ 2. DE TREK NAAR EN UIT DE LANDARBEIDERSGROEP

Algemeen De landarbeidersgroep is geen statische grootheid. Integendeel, enerzijds wordt de landarbeidersgroep steeds aangevuld met jeugdige en ook oudere werknemers, terwijl anderzijds voortdurend landarbeiders naar niet-agrarische beroepen afvloeien.

De *toevloeiing* van nieuwe werknemers kan worden onderscheiden in *primaire en secundaire toevloeiing*. De jongeren, die direct na de lagere school landarbeider worden, worden gerekend tot de primair toegevloeiden. De secundaire toevloeiing heeft betrekking op de toetreding van hen, die voordien niet als landarbeider werkten. Bij secundaire toevloeiing is dus sprake van beroepsovergang.

Ook bij de *afvloeiing* onderscheidt men *primaire en secundaire afvloeiing*. Onder *primair afgevoelden* verstaat men de zoons van landarbeiders, die direct na de lagere school buiten de landbouw een beroep zoeken. Het begrip *secundaire afvloeiing* omvat diegenen, die na landarbeider te zijn geweest door beroepsovergang buiten de landbouw gaan werken. Tot de secundaire afvloeiing worden dus niet gerekend de sterfte en de pensionering.

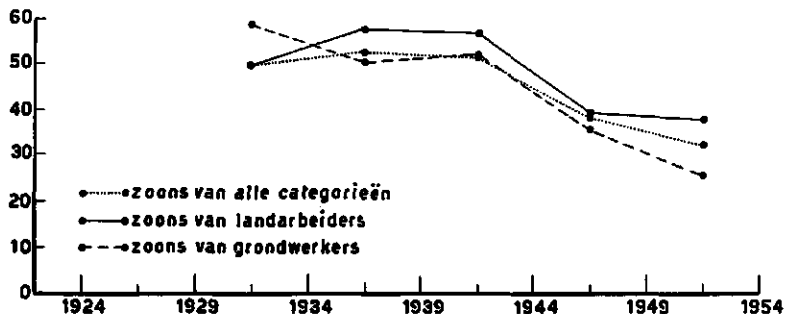
Met het vraagstuk van de toevloeiing naar en de afvloeiing uit de landarbeidersgroep hangt het vraagstuk van de beroepskeuze nauw samen. In het laatste gedeelte van deze paragraaf zal hierop nader worden ingegaan.

Primaire toevloeiing van landarbeiderszoons In de eerste plaats dient wat de primaire toevloeiing betreft te worden nagegaan, hoeveel zoons van landarbeiders het beroep van hun vader kiezen. Het is vooral van belang dit verschijnsel historisch te bezien. Grafiek 6 geeft aan welk percentage van de zoons na het verlaten van de lagere school direct in de landbouw is gaan werken. Uit de cijfers van deze grafiek kan men aflezen, welk percentage van de zoons, die thans b.v. 35—39 jaar zijn en de „beroepsrijpe” leeftijd bereikten in de periode 1927—1932 als eerste beroep het landarbeidersberoep kozen.

Bij alle categorieën openbaart zich een tendentie tot vermindering van de primaire toevloeiing, m.a.w. steeds minder zoons kiezen als eerste beroep dat van landarbeider. Het geconstateerde beeld komt het duidelijkste naar voren bij de categorie grondwerkers. In de hoofdstukken V en VI zal nog nader worden teruggekomen op de oorzaken hiervan. Hier zij vermeld, dat het teruglopen van de vraag naar landarbeiders een der belangrijkste factoren is. Naast deze economische factor zij gewezen op het feit, dat de animo om landarbeider te worden sterk is verminderd.

Grafiek 6 Primaire toevloeiing van landarbeiderszoon per vijfjaarlijkse periode

in % van het aantal
zoon, dat de
lagere school
verliet

Primaire toevloeiing van zoon uit andere beroepsgroepen Niet alleen zoon van landarbeiders, ook zoon van niet-landarbeiders worden na de lagere school landarbeider. Deze primaire toevloeiing valt nog uiteen in twee belangrijke delen, t.w. de primaire toevloeiing van boerenzoon en de primaire toevloeiing uit niet-agrarische kringen.

Het is een van de typische bijzonderheden van de zandgronden, dat het aantal jonge landarbeiders, afkomstig uit de kring van de boeren en de niet-agrarische beroepsgroepen, groter is dan dat uit het landarbeidersmilieu. De situatie ligt derhalve in dit opzicht geheel anders dan op de zeeleiggronden en in de weidestrecken, waar de primaire toevloeiing hoofdzakelijk afkomstig zijn uit landarbeiderskringen.

Tabel 5 Afkomst van de in de periode 1945—1954 primair toevloeiende landarbeiders

Categorie van de primair toevloeienden	Aantal primair toevloeienden	Beroep van de vader					
		loondienst landbouw en aanverwante beroepen		zelfstandig boer of tuinder		niet-agrarisch beroep	
		in aantal	in %	in aantal	in %	in aantal	in %
Landarbeider (vast en los)	1053	229	22	480	45	344	33
Alle categorieën	1213	265	21	572	47	376	32

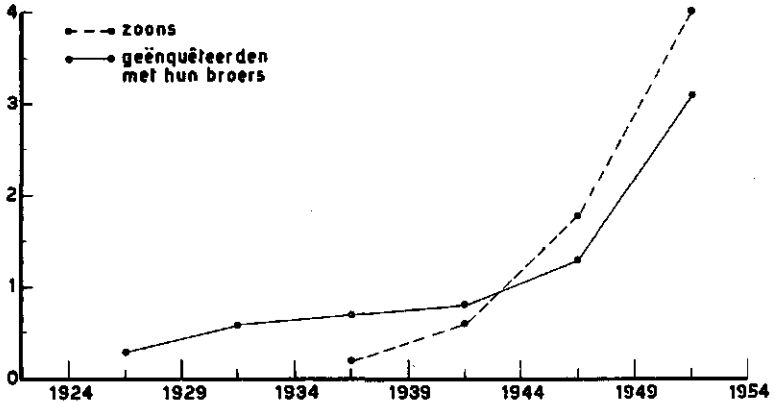
Tabel 5 geeft een duidelijk inzicht in de herkomst van de primair toevloeienden in de periode 1945—1954. Neemt men alle primair toevloeienden tezamen, dan blijkt van slechts 21 % de vader in loondienst in de landbouw te werken of een aan de landbouw verwant beroep te hebben. Van 47 % is de vader zelfstandig boer of tuinder, terwijl van 32 % de vader een niet-agrarisch beroep heeft.

Secundaire toevloeiing Naast de primaire toevloeiing van hen, die de lagere school hebben verlaten, wordt de werknemersgroep versterkt door personen, die door beroepsovergang landarbeider worden.

Grafiek 7

Secundaire toevloeiing per vijfjaarlijkse periode

in % van alle zoons, c.q.
geënquêteerden
met hun broers

Uit deze grafiek blijkt, dat de secundaire toevloeiing, relatief gezien, eerst de laatste jaren van enige betekenis is. Voor de oorlog was de secundaire toevloeiing gering.

Primaire afvloeiing De primaire afvloeiing van landarbeiderszoons is het supplement van de primaire toevloeiing. Trekt men de percentages in grafiek 6 van 100 af, dan verkrijgt men de primaire afvloeiing. Aangezien in het voorgaande reeds werd geconcludeerd, dat de primaire toevloeiing sterk is verminderd, ligt het voor de hand, dat de primaire afvloeiing aanzienlijk is toegenomen.

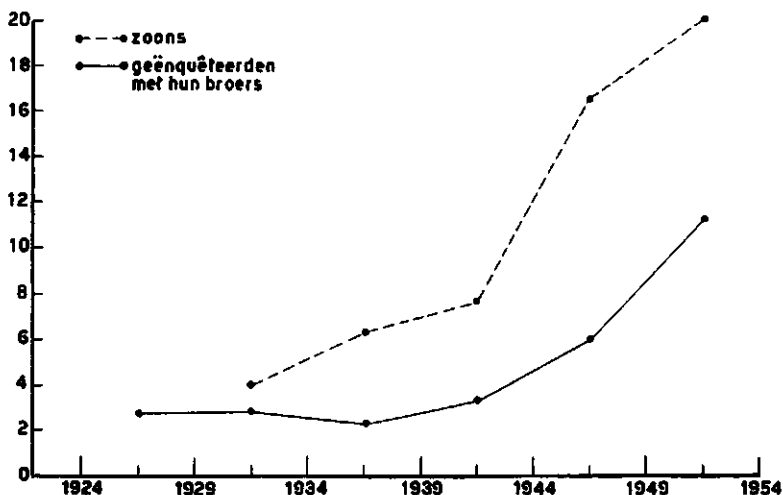
Secundaire afvloeiing Om de secundaire afvloeiing na te gaan zijn bij de enquête ook de beroepen van de broers van de geënquêteerden gevraagd. Daaruit kan men een indruk krijgen omtrent de secundaire afvloeiing. Uit de grafiek blijkt, dat de secundaire afvloeiing vooral na de oorlog aanzienlijk is toegenomen, m.a.w. velen zijn na de oorlog van beroep veranderd.

Het vraagstuk van de secundaire afvloeiing kan men eveneens van de kant van de zoons benaderen. Daarvan zijn immers ook de beroepen bekend, wat eveneens in grafiek 8 tot uiting komt.

Grafiek 8

Secundaire afvloeiing per vijfjaarlijkse periode

in % van het
totale aantal
zons, c.q.
geënquêteerden
met hun broers

Uit de grafiek blijkt, dat de cijfers over de secundaire afvloeiing van de geënquêteerden en hun broers lager zijn dan die van de zons. De verklaring hiervoor ligt in het feit, dat in het totale cijfer een vrij grote groep van landarbeiders zit, n.l. de geënquêteerden zelf. De uit de landbouw afgevloeiden, die geen familierelatie hebben met de geënquêteerden en hun broers, zijn niet in het totaalcijfer opgenomen. Zou dit wel gebeuren, dan mag worden aangenomen, dat de curven van de geënquêteerden plus hun broers en van de zons een soortgelijk verloop zouden vertonen. Overigens blijkt wel, dat de curve van de geënquêteerden en hun broers dezelfde tendentie vertoont als die van de zons, n.l. een sterke toeneming van de secundaire afvloeiing.

Beroepen van de vaders Alvorens in te gaan op de beroepen van de zons van de geënquêteerden, wordt eerst een overzicht gegeven van de beroepen van de vaders. Immers het milieu, waaruit men afkomstig is, kan een belangrijk gewicht in de schaal leggen bij de beroepskeuze. Tabel 6 geeft het ouderlijke beroepsmilieu van de geënquêteerden aan.

Het blijkt, dat iets minder dan de helft van het aantal vaders zelfstandig boer of tuinder is (was), terwijl 28 % afkomstig is uit de kring van de landarbeiders en 23 % uit niet-agrarische kringen. Deze cijfers vertonen grote overeenkomst met die van tabel 5, welke betrekking hadden op de herkomst van de primair toegevloeiden in de na-oorlogse jaren. Hieruit zou men de conclusie kunnen trekken, dat in de loop der jaren geen grote

Tabel 6 *Het ouderlijke beroepsmilieu der geënquêteerden*

Categorie	Aantal geënquêteerden	Percentage geënquêteerden							van wie beroep van de vader onbekend
		met als beroep van de vader							
		zelfstandig landbouwer met bedrijf van < 5 ha	zelfstandig landbouwer met bedrijf van > 5 ha	zelfstandig tuin-der	land- of tuin-ar-beider	grond-wer-ker	loondienst in aan landbouw verwante beroepen	overige beroepen	
Landarbeiders	2486	18	27	3	22	2	2	25	1
Half-zelfstandigen	221	33	44	2	10	—	—	10	1
Grondwerkers	967	20	20	1	17	8	11	21	2
Restgroep	564	20	29	2	18	2	7	21	1
Alle categorieën	4238	19	27	2	20	3	5	23	1

verschuivingen zijn opgetreden in de herkomst van de werknemers in de landbouw. Deze conclusie wordt bevestigd door de cijfers in bijlage 11, waarin de herkomst van de geënquêteerden is vermeld naar enkele globale leeftijdsklassen.

Wat de categorieën betreft zij opgemerkt, dat van de landarbeiders niet minder dan 27 % afkomstig is van een bedrijf van 5 ha of groter. In de categorie landarbeiders komen dus vrij veel boerenzoons voor. Dat de half-zelfstandigen voor bijna 80 % uit de kring van zelfstandige agrariërs voortkomen is niet verwonderlijk. Van de grondwerkers heeft 36 % een vader, die in loondienst in de land- of bosbouw werkt(e).

Hoe het ouderlijke beroepsmilieu per gebied ligt wordt in tabel 7 aangegeven.

Tabel 7 *Het ouderlijke beroepsmilieu per gebied*

Gebied	Aantal geënquêteerden	Percentage geënquêteerden met als beroep van de vader									
		zelfstandig landbouwer met bedrijf van < 5 ha	zelfstandig landbouwer met bedrijf van > 5 ha	zelfstandig tuin-der	land- of tuin-ar-beider	grond-wer-ker	loon-dienst aan landb. verwante beroepen	zelf-stan-dige overige beroepen	loon-dienst bouw-vakken	loon-dienst overige nijver-heid	loon-dienst overige beroepen
Noordelijk zandgebied	905	22	22	1	27	5	1	8	2	3	7
Oostelijk zandgebied	386	30	35	0	7	2	1	6	3	5	9
Centraal zandgebied	324	29	27	—	19	4	1	4	3	4	9
Zuidelijk zandgebied	1022	15	44	4	12	2	1	5	2	7	7
Rivierkleigebied	594	14	12	5	37	2	2	8	1	12	6
Lössgebied	86	17	19	6	13	1	—	7	5	13	16
Noordelijk overgangsggebied	333	24	21	1	16	0	1	5	2	18	11
Zuidelijk overgangsggebied	140	24	30	8	10	6	—	8	2	1	10
Zandveengebied	448	10	11	—	20	8	33	5	2	7	4
Alle gebieden	4238	19	27	2	20	3	5	6	2	7	8

Het blijkt dat de hoge percentages geënquêteerden van boerenafkomst voornamelijk op de zandgronden voorkomen. Het rivierkleigebied geeft het hoogste percentage geënquêteerden van landarbeidersafkomst aan. Dit verwondert niet, wanneer men bedenkt dat hier grotere bedrijven zijn en hier ook van ouds een, zij het betrekkelijk kleine, eigenlijke landarbeidersgroep voorkomt. De rivierkleigronden nemen in dit opzicht een tussenpositie in tussen de zeeleiggronden e.a. en de zandgronden. Ook het hoge percentage geënquêteerden in het zandveengebied, welke een vader hebben met een niet-agrarisch beroep, is opmerkelijk. Dit duidt op het in deze streken vroeger vrij algemeen uitgeoefende, maar nu minder in zwang zijnde beroep van veenarbeider. Vele van de geënquêteerden uit dat gebied oefenen het beroep van veenarbeider nog wel uit, doch slechts gedurende enkele maanden. De rest van het jaar werken zij bij de cultuurmaatschappijen of in de landbouw en zijn dus of bij de groep losse arbeiders of bij de grondwerkers terecht gekomen, terwijl hun vader — omdat de vervening toen nog in volle gang was — het gehele jaar het beroep van veen- en ontginningsarbeider kon uitoefenen.

Vorige beroepen van de vaders Bij de enquête is behalve naar het laatste beroep van de vader ook gevraagd naar de beroepen, die de vader vroeger eventueel uitoefende. Het antwoord hierop geeft o.m. een indruk van de beroepsstabiliteit en van de daling of stijging op de beroeps ladder. In bijlage 12 is deze materie weergegeven.

Verreweg het grootste deel van de vaders — variërend van 65 % tot 80 % — is steeds hetzelfde beroep blijven uitoefenen. Ook tussen de diverse categorieën bestaan hierin geen bijzondere verschillen; wel echter tussen de gebieden. Zo is van de vaders, die thans zelfstandig boer of tuinder zijn, gemiddeld 20 % eerst in loondienst in de landbouw geweest en later zelfstandig boer of tuinder geworden. In het noordelijke zandgebied echter ligt dit cijfer aanzienlijk hoger, nl. 36 %. Voornamelijk wordt dit veroorzaakt door boerenzoons, die eerst als boerenknecht hebben gewerkt en daarna boer zijn geworden.

Het percentage vaders, dat eerst in loondienst buiten de landbouw en later in de landbouw werkte, is in het zuidelijke zandgebied 26 % tegenover 12 % voor alle gebieden tezamen. Tevens blijken er in het zandveengebied zeer weinig beroepsveranderingen te zijn geweest onder de vaders, die in loondienst in de landbouw werk(t)en. Dit wordt waarschijnlijk veroorzaakt door de vroeger eenzijdige beroepsstructuur in dit gebied, nl. vervening en landbouw.

Beroep van de schoonvader In tegenstelling tot de enquête op de zeeleiggronden, enz. is ditmaal ook naar het beroep van de schoonvader gevraagd, zodat ook een inzicht wordt verkregen uit welk milieu de echtgenotes van de geënquêteerden komen (tabel 8).

Tabel 8 *Beroepsmilieu van de schoonvaders der geënquêteerden*

Categorie van de echtgenoot	Aantal gehuwde geënquêteerden	Percentages echtgenotes					van wie beroep van de vader onbekend
		met als beroep van de vader					
		zelfstandig boer of tuinder	land- of tuinbouw- arbeider	grond- werker	loondienst in aan landbouw verwant beroep	overige beroepen	
Landarbeiders	897	36	26	2	3	28	5
Half-zelfstandigen	193	69	14	—	—	15	2
Grondwerkers	721	35	17	5	9	28	6
Restgroep	350	35	21	4	8	25	7
Alle categorieën	2161	39	21	3	6	26	5

Het percentage echtgenotes van boerenafkomst (39 %) blijkt lager te zijn dan dat van de geënquêteerden zelf (48 %). Uit bijlage 11 blijkt, dat in de leeftijdsklasse jonger dan 25 jaar (merendeels ongehuwden) 47 % van boerenafkomst is; hieruit kan worden geconcludeerd, dat een deel der geënquêteerden die van boerenafkomst zijn, gehuwd is met vrouwen, die niet van boerenafkomst zijn.

Beroepen van de zoons Na in het voorgaande enkele opmerkingen gemaakt te hebben over de beroepen van de vaders en schoonvaders van de geënquêteerden, zullen thans de beroepen van de zoons onder de loep worden genomen.

Tabel 9 *Beroepen van de zoons*

Categorie van de vader	Aantal zoons van 15 jaar en ouder	Percentage zoons				
		in de landbouw			in een niet-agrarisch beroep	niet werkend
		als zelfstandig boer of tuinder	meewerkend op ouderlijk bedrijf	in loondienst		
Landarbeiders	654	0	3	24	57	16
Half-zelfstandigen	143	1	15	25	47	12
Grondwerkers	955	1	4	17	67	11
Restgroep	273	1	4	21	61	13
Alle categorieën	2025	1	4	21	61	13

Het blijkt dat gemiddeld 26 % van de zoons in de landbouw of in aan de landbouw verwante beroepen werkt. Dit is aanzienlijk minder dan op de zeekeleigronden, in de weidestrecken en de veenkoloniën; bij het eerste landarbeidersonderzoek bleken deze percentages respectievelijk 47, 36 en 34 % te bedragen. Naar categorieën bezien blijkt alleen het cijfer voor de halfzelfstandigen sterk van het gemiddelde af te wijken; 41 % van de zoons werkt in de landbouw. Hierbij dient te worden bedacht, dat een deel van laatstgenoemde zoons op het ouderlijke bedrijf werkt (15 %). Deze zullen zeer waarschijnlijk later het bedrijfje van de vader overnemen.

Deelt men de zoons in naar leeftijdsklassen (bijlage 13) dan blijkt, dat van de jongeren een vrijwel even groot percentage in de landbouw werkt als van de ouderen.

Beroepen van de dochters De beroepen van de ongehuwde dochters zijn in bijlage 14 vermeld. Niet minder dan 56 % heeft een huishoudelijk beroep gekozen en 25 % is als fabrieksarbeidster werkzaam. Van de jongere dochters blijken er relatief meer in huishoudelijke beroepen te werken dan van de oudere. De invloed van de ouders, die de jongere dochters liever (nog) in een gezin houden, speelt hier waarschijnlijk een rol.

§ 3. MIGRATIE EN EMIGRATIE

Algemeen De migratie — de geografische beweeglijkheid, die in deze paragraaf zal worden behandeld — is van een aantal factoren afhankelijk. In de eerste plaats zij gewezen op de gebondenheid aan de streek of het dorp. Deze weerhoudt in bepaalde gevallen de mensen ervan om te migreren. De ene mens is nu eenmaal meer „honkvast” dan de andere. Komt in een gebied weinig migratie voor, dan spreekt men van migratie-traagheid (sommige gebieden op de zandgronden). Migratietraditie daarentegen bedoelt aan te geven, dat in het gebied veel migratie voorkomt (Groningen, Friesland en Zeeland).

Niet alleen de gebondenheid aan de plaats, ook de verwantschap, de binding aan de groep waartoe men behoort is van invloed op de migratie. Het is algemeen bekend, dat de beweeglijkheid van de ene groep groter is dan die van de andere. Naast deze sociale factoren, die van betekenis zijn bij migratie, kunnen ook economische factoren een rol spelen. Een sterke bevolkingsdruk en een structurele werkloosheid kunnen migratie bevorderen. De ontsluiting van een gebied dat voor het verkeer (meer) toegankelijk wordt gemaakt en het gebruik van de moderne communicatiemiddelen (pers, radio) zijn eveneens factoren, die de migratie in de hand werken. Bij de enquête werden ook enige gegevens verkregen over de migratie bij de landarbeiders.

Migratie van de geënuquêteerden Om deze enigszins doorzichtig te maken zal een onderscheid worden gemaakt naar gebied en categorie en bij de zoons ook naar leeftijd. Zoals gezegd, geeft de migratie een indruk van de mate van geografische beweeglijkheid van de ge-

enquêteerden. In tabel 10 krijgt men een duidelijk inzicht wat betreft de huidige woongemeente t.o.v. de geboortegemeente.

Tabel 10 *Migratie van geënquêteerden*

Enquêtegebied	Aantal geënquêteerden	Percentage geënquêteerden, geboren in						het buitenland
		huidige woon-gemeente	aan-gren-zende gemeente	gemeenten, waarvan de afstand tot de huidige woongemeente is				
				minder dan 30 km	30-59 km	60-89 km	90 km of verder	
Noordelijk zandgebied	905	62	25	10	1	1	0	1
Oostelijk zandgebied	386	59	18	10	3	3	6	1
Centraal zandgebied	324	70	21	5	2	1	1	—
Zuidelijk zandgebied	1022	68	16	11	2	1	1	1
Rivierkleigebied	594	75	10	11	1	1	1	1
Lössgebied	86	43	21	13	3	7	9	4
Noordelijk overgangsgebied	333	62	18	12	2	1	4	1
Zuidelijk overgangsgebied	140	68	19	6	3	—	1	3
Zandveengebied	448	58	28	7	3	1	2	1
Alle gebieden	4238	65	19	10	2	1	2	1

Uit de tabel blijkt, dat de migratie der geënquêteerden vrij gering is. Voor zover zij naar een andere gemeente zijn getrokken, voltrekt de migratie zich over zeer korte afstand; 94 % van de geënquêteerden is in de huidige woongemeente of in de naaste omgeving hiervan geboren. Voor de zeekleigebieden en de weidestrecken bedroegen deze percentages resp. 93 en 88. Tussen de diverse gebieden bestaat weinig verschil. Slechts het lössgebied zou men een uitzondering kunnen noemen; het aantal geënquêteerden in dit gebied is echter te gering om verantwoorde conclusies te kunnen trekken.

Beziet men de migratie naar categorieën, dan blijken de verschillen zeer gering te zijn; de maximale afwijking van het gemiddelde bedraagt slechts enkele procenten.

Migratie van de zoons De migratie bij de zoons van 15 jaar en ouder blijkt ook van geringe betekenis te zijn. Opmerkelijk is dat de zoons, die in de landbouw werken, over vrijwel gelijke afstand gemigreerd zijn als de zoons, die buiten de landbouw werken. Zulks in tegenstelling tot de gebieden van het eerste landarbeidersonderzoek, waar de zoons, die buiten de landbouw werken, over een grotere afstand zijn gemigreerd dan de zoons, die in de landbouw werken. Dit is niet zo onlogisch wanneer men bedenkt, dat in vele gebieden op de zandgronden industrie is gevestigd, die men in de meeste dorpen op de zeekleigebieden tevergeefs zal zoeken. De zoons, die op de zeekleigebieden buiten de landbouw gaan werken, moeten dus wel over een grotere afstand migreren.

Tabel 11

Migratie van de werkende zoons

Zoons, werkend	Aantal zoons	Percentage zoons, wonend in						het buitenland
		de woon-gemeente van de vader	gemeente, grenzend aan woon-gemeente van de vader	gemeenten, waarvan de afstand tot vaders woongemeente is				
				minder dan 30 km	30-59 km	60-89 km	90 km of verder	
in de landbouw	452	76	10	5	2	2	1	4
buiten de landbouw	1240	77	7	5	3	2	4	2

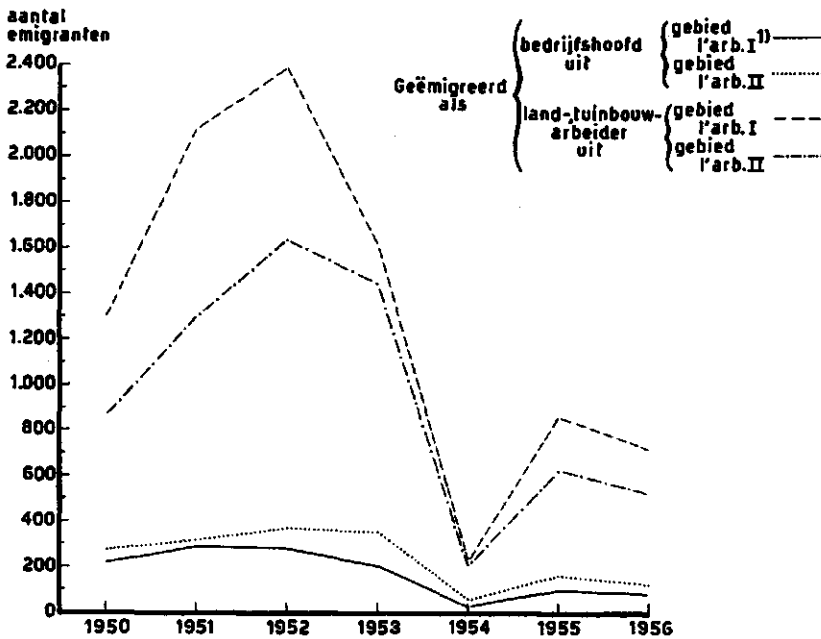
Naar gebieden bezien zijn er zeer weinig verschillen in migratie van de zoons; er is tussen de diverse gebieden maximaal een variatie van enkele procenten rond het gemiddelde.

Emigratie Ook emigratie is een vorm van secundaire afvloeiing; door emigratie kan het aantal landarbeiders afnemen.

Uit de gegevens van het C.B.S. verkrijgt men een indruk van de omvang van de totale agrarische emigratie. Deze gegevens laten in beginsel een

Grafiek 9

Emigratie

¹⁾ zie voor deze gebieden bijlage I

Bron: C.B.S.-buitenlandse migratie

splitsing van de emigranten toe in bedrijfshoofden en in land- en tuinbouwarbeiders. Het staat echter vast, dat de opgave van het vorige beroep van de geënquêteerden meer gericht is op het toekomstige beroep in de emigratielanden dan op de feitelijk uitgeoefende werkzaamheden hier te lande. Daar komt bij, dat boerenzoons die hier te lande op het ouderlijke bedrijf werkzaam zijn geweest, bij emigratie als beroep landarbeider opgeven. Een en ander is oorzaak, dat de bij de emigratiecijfers gemaakte onderscheiding tussen bedrijfshoofden en land- en tuinbouwarbeiders geen inzicht geeft in de aantallen eigenlijke landarbeiders, die zijn geëmigreerd.

Uit de C.B.S.-gegevens blijkt (grafiek 9), dat in de periode 1950—1956 per jaar ongeveer 2200 land- en tuinbouwarbeiders zijn geëmigreerd. Betrekt men dit aantal op het totale aantal landarbeiders en medewerkende zoons, dan komt men tot een gemiddelde jaarlijkse emigratie van ongeveer 1,3 %.

§ 4. HET VOORTGEZETTE ONDERWIJS EN DE VAKBEKWAAMHEID

Algemeen Een belangrijk aspect van het landarbeidersvraagstuk is zonder twijfel de mate waarin de werknemers in de landbouw voortgezet onderwijs hebben genoten en hun graad van vakbekwaamheid. Het is algemeen bekend, dat door boeren en arbeiders in het verleden weinig waarde werd gehecht aan voortgezet onderwijs, zowel voor beroepen in als buiten de landbouw. Dit was echter niet de enige factor, waardoor het onderwijs vrij laat tot ontwikkeling kwam. Niet minder sterk geldt, dat velen in het verleden en ook nu nog, financieel niet (geheel) in staat waren en zijn om hun kinderen na de lagere school nog voortgezet onderwijs te laten volgen. Gelukkig mag worden geconstateerd, dat een kentering ten gunste bezig is zich te voltrekken.

In de eerste plaats kan worden geconstateerd, dat er in het algemeen een *groeïend besef bestaat inzake de betekenis en de waarde van het onderwijs*. Hierbij speelt ook het inzicht, dat het onderwijs niet alleen van betekenis is in vaktechnische zin, maar ook in verband met de algemene vorming, een rol. Het een en ander komt tot uitdrukking in een grotere bereidheid van de ouders om hun kinderen voortgezet onderwijs te laten volgen. In sommige kringen, waar het minder gebruikelijk was de kinderen na de lagere school nog onderwijs te laten volgen, zijn de „groepsnormen” in dit opzicht gewijzigd. Niet alleen zijn deze meer sociaal-psychologische en sociologische factoren gunstiger geworden, ook de *financiële en technisch-organisatorische kant* van de zaak heeft een invloed ten goede ondergaan. De financiële middelen zijn in vele gevallen ruimer en voor wat betreft de technisch-organisatorische kant zij geweest op het feit, dat overal ten plattelands scholen voor voortgezet onderwijs verrijzen.

Tegen deze algemene achtergrond dient men het onderwijs van landarbeiders te bezien. Hoe denken nu de landarbeiders en hun werkgevers over het voortgezette onderwijs? Kan gesteld worden, dat ook voor hen geldt, wat in het voorgaande werd betoogd? Bij de vraaggesprekken is gebleken, dat in enkele streken door de boeren aan het onderwijs voor de landarbeiders weinig waarde werd gehecht. In landarbeiderskringen gaf

men soms te kennen, dat voortgezet onderwijs alleen een middel was om aan de landbouw te ontsnappen. Over het algemeen vond men aan beide zijden, dat voortgezet onderwijs alleen maar gewenst was voor hen, die boer willen worden en voor hen, die afvloeien naar andere beroepsgroepen. In het volgende zal worden nagegaan hoe de *feitelijke onderwijssituatie ligt voor de geënquêteerde arbeiders, voor hun zoons en voor de echtgenotes en de dochters*. De paragraaf wordt besloten met enkele opmerkingen over de *vakvaardigheid* van de arbeiders. Praktische vakvaardigheid is voor de landbouw van zeer veel belang, omdat de werkzaamheden op het landbouwbedrijf vaak veelzijdig zijn.

Alvorens de feitelijke situatie nader te bekijken zij eerst nog een algemene opmerking gemaakt over de *aard van het onderwijs*. Wanneer over landbouwonderwijs wordt gesproken, zijn hiertoe tevens de land- en tuinbouw cursussen gerekend. Dit impliceert, dat tot het algemene basisleggende onderwijs (landbouwscholen en algemene landbouw cursussen) ook het specialistische onderwijs, dat toegespitst is op één of enkele bedrijfsonderdelen (de praktijk cursussen dus, zoals melkers- en trekkers cursus) is gerekend. Het technische onderwijs omvat naast de lagere en de middelbare technische school tevens het technische cursusonderwijs. Met ander voortgezet onderwijs wordt bedoeld het uitgebreide lagere, het algemene middelbare en het hogere onderwijs, alsmede het administratieve cursusonderwijs. Zonder voortgezet onderwijs wil dus zeggen, dat na de lagere school geen enkele vorm van onderwijs of cursus meer werd gevolgd.

Voortgezet onderwijs van landarbeiders Uit tabel 12, waarin het voortgezette onderwijs is vermeld naar leeftijdsklassen en categorieën, blijkt, dat 69 % van de geënquêteerde landarbeiders geen voortgezet onderwijs heeft gevolgd. Gezien het voorgaande behoeft dit cijfer niet te verbazen. Overigens blijkt, dat in de jongere leeftijdsklassen het aantal geënquêteerden met voortgezet onderwijs aanzienlijk hoger is dan in de oudere leeftijdsklassen.

Tabel 12 *Het voortgezette onderwijs naar leeftijdsklassen en categorieën*

Leeftijds-klasse	Percentage geënquêteerden			Categorie	Percentage geënquêteerden		
	met agrarisch onderwijs	met niet-agrarisch voortgezet onderwijs	zonder voortgezet onderwijs		met agrarisch onderwijs	met niet-agrarisch onderwijs	zonder voortgezet onderwijs
< 20 jaar	43	6	51	Vaste landarbeiders	38	3	59
20-24 jaar	39	2	59	Losse landarbeiders	24	3	73
25-29 jaar	36	3	61	Alle landarbeiders	35	3	62
30-44 jaar	28	3	69	Half-zelfstandigen	40	1	59
45-65 jaar	14	2	84	Grondwerkers	10	2	88
> 65 jaar	—	—	—	Restgroep	25	3	72
Totaal	28	3	69	Totaal	28	3	69

Tabel 13

Onderwijs en beroep van de zoons van 15 jaar en ouder¹⁾

A. Agrarisch beroep

Categorie van de geënquêteerden	Aantal zoons	Aantal zoons zelfstandig boer of meewerkend op onderlijk bedrijf	Percentage van deze zoons				Aantal zoons met loondienst landbouw	Percentage van deze zoons			
			met agrarisch onderwijs	met technisch onderwijs	met ander voortgezet onderwijs	zonder voortgezet onderwijs 2)		met agrarisch onderwijs	met technisch onderwijs	met ander voortgezet onderwijs	zonder voortgezet onderwijs 2)
Vaste landarbeiders	127	10	50	—	—	50	25	—	1	74	
Losse landarbeiders	53	10	40	—	—	60	18	5	—	77	
Alle landarbeiders	180	20	45	—	—	55	23	1	1	75	
Half-zelfstandigen	59	24	67	—	—	33	48	3	3	46	
Grondwerkers	224	52	44	2	2	52	13	1	—	86	
Restgroep	69	13	46	—	—	54	7	2	2	89	
Alle categorieën	532	109	49	1	1	49	19	1	1	79	

B. Niet-agrarisch beroep en niet-werkend

Categorie van de geënquêteerden	Aantal zoons	Aantal zoons met een niet-agrarisch beroep	Percentage van deze zoons				Aantal niet-werkende zoons (incl. beroep onbekend)	Percentage van deze zoons			
			met agrarisch onderwijs	met technisch onderwijs	met ander voortgezet onderwijs	zonder voortgezet onderwijs 2)		met agrarisch onderwijs	met technisch onderwijs	met ander voortgezet onderwijs	zonder voortgezet onderwijs 2)
Vaste landarbeiders	331	259	4	29	13	54	7	47	25	21	
Losse landarbeiders	143	108	1	36	12	51	3	43	31	23	
Alle landarbeiders	474	367	3	31	13	53	6	46	27	21	
Half-zelfstandigen	84	67	9	21	15	55	18	41	29	12	
Grondwerkers	731	626	1	22	10	67	105	3	41	18	
Restgroep	204	167	4	20	10	66	5	54	14	27	
Alle categorieën	1493	1227	3	24	11	62	5	45	26	24	

1) Dit zijn de zoons die de lagere school verlaten hebben.

2) Inclusief voortgezet onderwijs onbekend.

Wat de categorieën betreft blijken de *vaste landarbeiders* en de *half-zelfstandigen* het meest voortgezet onderwijs te hebben gevolgd. Voor de half-zelfstandigen houdt dit nauw verband met het grondgebruik; in vele gevallen zijn dit immers kleine boeren. Bij de vaste landarbeiders zijn het vooral de inwonende boerenknechts, die voortgezet onderwijs hebben genoten. In dit verband dient te worden gewezen op de grote betekenis van het *milieu van herkomst* van de geënuquëeerden. Uit het onderzoek is n.l. gebleken, dat van de zoons van zelfstandige boeren 44 % voortgezet onderwijs heeft gevolgd tegenover 12 % van de zoons van landarbeiders en 21 % van de zoons van niet-agrariërs (zie bijlagen 15 en 16). In het bijzonder de zoons van de grotere bedrijven hebben relatief veel onderwijs gevolgd (55 %). Gezien het feit, dat vele van de thans in loondienst werkende geënuquëeerden nog in de toekomst een bedrijf hopen te verkrijgen of althans vroeger deze hoop hebben gekoesterd, liggen deze cijfers geheel in de lijn der verwachting.

Het lage percentage geënuquëeerden met voortgezet onderwijs onder de *grondwerkers* is onder meer een gevolg van het feit, dat deze categorie gemiddeld veel ouder is dan de andere categorieën en derhalve minder van de sterk verbeterde onderwijssituatie heeft kunnen profiteren. Tevens is van belang het feit, dat onder de grondwerkers het aantal afkomstig uit de kringen van zelfstandige boeren geringer is dan bij de landarbeiders. Overigens kan men zich afvragen of er niet een zekere selectie heeft plaatsgehad ten aanzien van degenen, die thans grondwerk verrichten. Een selectie in die zin, dat de arbeiders, die om welke reden ook niet als zelfstandig boer of in andere bedrijfstakken aan de slag zijn kunnen komen, tenslotte noodgedwongen grondwerker zijn geworden.

Naar *gebieden* bezien is er, wanneer men de uitersten (oostelijk zandgebied en zandveengebied) even buiten beschouwing laat, betrekkelijk weinig verschil te constateren; het percentage geënuquëeerden zonder voortgezet onderwijs varieert tussen 60 % en 77 %. In het oostelijke zandgebied is dit cijfer 53 %, hetgeen verband houdt met het relatief hoge aantal geënuquëeerden van boerenafkomst. Het hoge aantal geënuquëeerden zonder voortgezet onderwijs in het zandveengebied (90 %) wordt beïnvloed door de grote groep grondwerkers aldaar.

Tenslotte een enkele opmerking over de *aard van het gevolgde agrarische onderwijs*. Eenvoudigheidshalve is bij vorenstaande cijfers het agrarische onderwijs tezamen genomen. Splitst men het agrarische onderwijs naar de verschillende vormen, dan komt men tot de volgende verdeling: land- en tuinbouwscholen 29 %, algemene land- en tuinbouw cursussen 57 % en speciale land- en tuinbouw cursussen 14 %. Voor meer gedetailleerde cijfers wordt verwezen naar bijlage 17.

Voortgezet onderwijs van de zoons Neemt men alle zoons van 15 jaar en ouder van de geënuquëeerden in ogeschouw, dan blijkt gemiddeld slechts 40 % van de zoons voortgezet onderwijs te hebben gevolgd. Bezie men het onderwijs van deze zoons naar hun huidige beroep en hun afkomst dan blijken zich belangrijke verschillen voor te doen (tabel 13).

Van de zoons, die *zelfstandig boer of tuinder* zijn, heeft 51 % voortgezet onderwijs gehad. Voor de zoons, die in *loondienst in de landbouw* werken bedraagt dit cijfer 21 %, hetgeen lager is dan bij de geënquêteerden, waar het 31 % was (tabel 12). De verklaring hiervoor ligt in het feit, dat er onder de zoons relatief weinig uit de kringen van zelfstandige boeren en tuinders komen in tegenstelling tot de geënquêteerden zelf. Evenals bij de geënquêteerden zelf speelt de afkomst een belangrijke rol, zoals de tabel laat zien; de zoons van de half-zelfstandigen (kleine boeren) hebben relatief nog het meeste onderwijs gevolgd.

Een derde groep zoons wordt gevormd door degenen, die een *beroep buiten de landbouw* hebben gezocht. Vergelijkt men deze groep afgevoelden met de zelfstandigen in de landbouw en de landarbeiders, dan kan men constateren, dat de afgevoelde boerenzoons meer voortgezet onderwijs hebben gevolgd dan de zoons die landarbeider zijn geworden, nl. 38 % tegenover 21 %. Uit deze cijfers zou men kunnen concluderen, dat het voortgezette onderwijs voor hen, die buiten de landbouw gaan werken, noodzakelijker wordt geacht dan voor hen die in de landbouw blijven werken. Bij de vraaggesprekken werd deze gedachte ook geregeld door boeren en landarbeiders geuit. Zeer vermoedelijk speelt hier echter ook het feit doorheen, dat vele zoons die „goed konden leren” de kans is geboden voortgezet onderwijs te gaan volgen. Uiteraard zijn deze voor het merendeel bij het niet-agrarische onderwijs terecht gekomen.

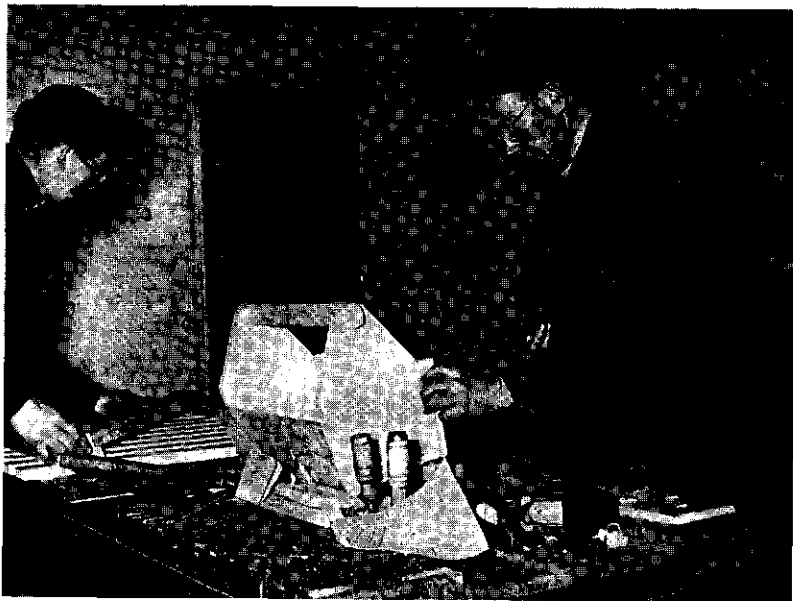
Zoals reeds werd opgemerkt, komen de zoons van kleine boeren bij het voortgezette onderwijs binnen de landbouw het gunstigste naar voren. Ziet men nu naar de zoons buiten de landbouw, dan komen de cijfers anders te liggen. Het is zelfs zo, dat de buiten de landbouw werkende zoons van losse landarbeiders meer onderwijs hebben genoten dan die van kleine boeren. Het is niet onwaarschijnlijk, dat de zoons van kleine boeren die buiten de landbouw een beroep vonden, eerst te lang in de landbouw werkten en door omstandigheden gedwongen tenslotte op oudere leeftijd zijn afgevoeld. Voortgezet onderwijs was toen niet meer mogelijk ¹⁾.

Bij de *niet-werkende zoons*, van wie het merendeel nog leert, overheerst het technische onderwijs.

De belangstelling voor agrarisch, technisch en ander voortgezet onderwijs kan men ook naar *leeftijdsklassen* — los van de beroepskeuze — bekijken. Duidelijk valt dan waar te nemen, dat de belangstelling voor het agrarische onderwijs weinig is toegenomen — zulks in tegenstelling tot het technische onderwijs. Van de zoons jonger dan 20 jaar heeft 48 % voortgezet onderwijs gevolgd (10 % agrarisch, 28 % technisch en 10 % ander voortgezet onderwijs); voor de zoons van 30 jaar en ouder bedraagt dit cijfer 27 % (6 % agrarisch, 10 % technisch, 11 % met ander voortgezet onderwijs).

Voortgezet onderwijs van echtgenotes en dochters Gezien de positie van de vrouw in het gezin is het van belang inzicht te hebben in de onderwijssituatie van de echtgenotes der geënquêteerden en hun dochters. Voor beide groepen is het percentage dat na de

¹⁾ De omscholing op rijkswerkplaatsen is buiten beschouwing gelaten.

Onderdeel van de handvaardigheidsscholing voor volwassen landarbeiders
in de Rijkswerkplaats voor Vakontwikkeling

Foto: Rijksarbeidsbureau

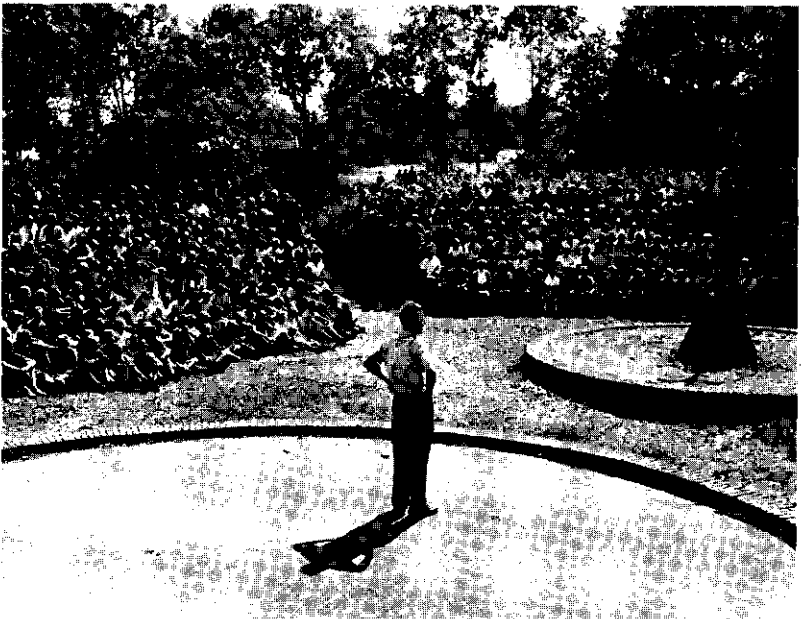
Cursus van het Rijksarbeidsbureau voor de opleiding van landbouwseizoenarbeiders
tot griendhakker

Foto: G. van Mourik, Deil (Gld.)

Het landbouwhuishoudonderwijs speelt op het platteland
een steeds belangrijker rol

Foto: Afd. Voorlichting, Min. v. L., V. en V.

Jeugdkamp, georganiseerd door één der landarbeidersbonden

Foto: A.N.P.

lagere school nog enige vorm van voortgezet onderwijs heeft genoten gering, nl. 16 % en 33 %, (bijlagen 18 en 19). Wanneer men vraagt, welke vorm van voortgezet onderwijs het meest wordt gevolgd, kan het antwoord kort zijn, nl. *huishoudonderwijs*. Andere vormen van voortgezet onderwijs worden slechts weinig gevolgd.

Evenals bij de geënuquêteerden en hun zoons blijkt de belangstelling voor voortgezet onderwijs in de laatste decennia belangrijk te zijn toegenomen. Van de dochters van 15—19 jaar b.v. volgt (heeft gevolgd) 43 % voortgezet onderwijs tegenover 16 % van de dochters van 30—34 jaar.

Naar gebieden gezien is de onderwijssituatie in het zuidelijke zandgebied relatief het gunstigste en in het zandveengebied het minst gunstig. In deze gebieden heeft 24 % resp. 5 % van de echtgenotes voortgezet onderwijs gevolgd. De cijfers voor de overige gebieden liggen tussen deze uiterste waarnemingen in.

Resultaten bij het voortgezette onderwijs Tenslotte is het interessant nog enkele cijfers te vermelden over de resultaten bij het voortgezette onderwijs.

Tabel 13 *Aantal personen met en zonder diploma*

Groep	Percentage met voortgezet onderwijs	Percentage hiervan		
		met diploma	zonder diploma	nog bezig
Vaders	31	68	26	2
Zoons	40	55	13	13
Dochters	33	48	31	7

Het aantal, dat geen diploma heeft, lijkt vrij hoog. Wanneer men dit cijfer vergelijkt met dat van alle Nederlandse scholieren bij het uitgebreide lagere en het algemene middelbare onderwijs, die geen diploma krijgen (25 %—30 %), dan is dit vrij normaal.

De vakvaardigheid De veelzijdigheid van de werkzaamheden op een landbouwbedrijf stelt hoge eisen aan de praktische vakvaardigheid van de landarbeider. Het is zeer moeilijk deze vakvaardigheid te meten, aangezien de eisen die aan deze vaardigheid worden gesteld streeksgewijs sterk verschillen. Bij het eerste onderzoek is voor de *zeekleigebieden* gelet op de kennis van de voornaamste akkerbouwwerkzaamheden, die van vrijwel elke landarbeider geëist mogen worden, terwijl daarnaast rekening is gehouden met bekendheid met de landbouwmachines. Voor de *weidestrekken* was de vaardigheid minder gemakkelijk te beoordelen, doordat de werkzaamheden in de veehouderij minder veelzijdig zijn. Dit wil evenwel niet zeggen, dat de kwalitatieve eisen die aan deze arbeiders worden gesteld ook lager liggen.

Voor de *zandgronden* mag men van de landarbeider verwachten, dat hij

zowel met de gewone akkerbouwwerkzaamheden als met de veehouderijwerkzaamheden op de hoogte is. Toch zijn de eisen van vakvaardigheid die het bedrijf en de werkgever aan de landarbeider stellen niet hoger dan in de andere gebieden. De bedrijfsgrootte speelt hierbij nl. een rol. In de eerste plaats is het bedrijf minder sterk gemechaniseerd en in de tweede plaats werkt de werkgever of zijn zoon meestal regelmatig mee. Vaak verrichten laatstgenoemden de meer verantwoordelijke werkzaamheden, zoals bepaalde machinewerkzaamheden of oefenen hierop rechtstreekse controle uit. Bepaalde functies, zoals eerste arbeider of trekkerchauffeur, komen op de zandgronden en in de rivierkleigebieden dan ook vrijwel niet voor.

Bepaling vakvaardigheid Om de vakvaardigheid te bepalen werd een aantal vragen gesteld omtrent de bekendheid met het bedienen van bepaalde werktuigen en het verrichten van bepaalde werkzaamheden. Deze vragen zijn later in 4 groepen gerubriceerd:

Groep A — bekend met minstens 2 grote landbouwmachines (trekker, graanmaaier, maaidorser)

Groep B — bekend met minstens 3 veel voorkomende landbouwwerkzaamheden (ploegen, handzichten, zaaien met de hand, maaien met de zeis, zaaimachine, grasmaaimachine)

Groep C — bekend met algemeen vereiste veehouderijwerkzaamheden (handmelken of machinaal melken)

Groep D — bekend met minstens 3 fruitteeltwerkzaamheden (spuiten/nevelen, snoeien, fruit sorteren - vruchtdunnen - enten/oculeren, fruit verpakken).

Een moeilijkheid bij het vergelijken is het feit, dat het bedrijfsplan in de diverse gebieden zeer sterk kan verschillen en er dus ook heel andere eisen aan de landarbeider worden gesteld.

Vakvaardigheid naar categorieën Het blijkt, dat de categorie grondwerkers steeds het slechtste voor den dag komt. Dit behoeft geen verwondering te wekken, want afgezien nog van de relatief hoge gemiddelde leeftijd kan voor deze categorie als argument worden aangevoerd, dat grondwerk geen speciale vakvaardigheid vraagt in de zin zoals deze hier wordt besproken. De door hen verrichte landarbeid is van ondergeschikt belang, grondwerkzaamheden zijn hun hoofdberoep. De percentages voor deze categorie kunnen dan ook vaak beter worden beschouwd als een indicatie hoeveel van hen uit de agrarische sfeer in meer strikte zin afkomstig zijn. In § 4 van hoofdstuk III werd reeds op de vakvaardigheid ingegaan. In verband hiermede is in bijlage 20 nog een overzicht gegeven van de vakvaardigheid van de grondwerkers voor de verschillende werkzaamheden afzonderlijk.

Zo zullen ook de *kleine boeren* een aparte plaats innemen, daar hun hoofdberoep juist bepaalde vaardigheden noodzakelijk maakt. De vaardigheden B en C bezitten zij in hoge mate, de vaardigheden A en D zullen variëren met het gebied en mede worden bepaald door de mogelijkheden

tot aanwending van de beschikbare arbeid. In gebieden met veel fruitteelt ziet men vaardigheid D sterk stijgen (de kleine boeren hebben daar de hoogste percentages), terwijl vaardigheid A t.o.v. de andere categorieën ten achterblijft.

Algemeen gesproken is de vakvaardigheid van de *vaste landarbeiders* iets groter dan van de *losse landarbeiders*; vooral de vaardigheden A en D zijn bij hen groter.

Tabel 14

De vaardigheid van de arbeiders

Categorie	Percentage geëquipteerden bekend met vaardigheid			
	A	B	C	D
Inwonende boerenknechts	27	85	94	12
Andere vaste landarbeiders	30	87	81	31
Alle vaste landarbeiders	29	86	84	26
Losse landarbeiders	17	82	74	15
Alle landarbeiders	27	86	82	24
Half-zelfstandigen	15	95	85	25
Grondwerkers	7	59	55	7
Restgroep	12	73	66	12
Alle categorieën	20	78	74	19

Vakvaardigheid naar leeftijdsklasse De arbeiders beneden 20 jaar hebben vaak de opleiding nog niet voltooid. Zij volgen veelal nog speciale cursussen, zodat men uit de geringe verschillen (in percentage) met de opvolgende leeftijdsklassen een gunstige ontwikkeling in de toekomst mag concluderen. Dit te meer, omdat in sommige gebieden die percentages voor de vaardigheden A, C en D nu reeds hoger zijn dan voor de opvolgende leeftijdsklasse.

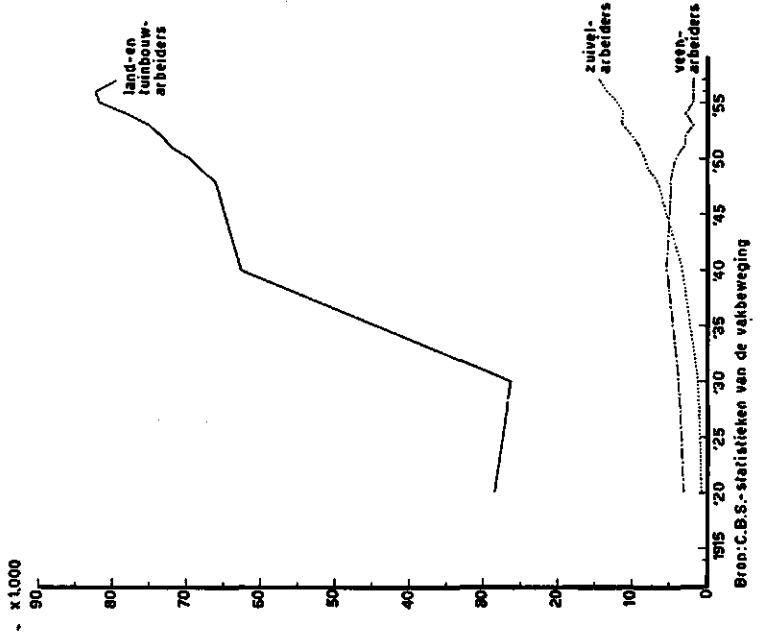
De hoge percentages vindt men in de leeftijdsklassen tot circa 40 jaar, boven 40 jaar heeft geleidelijk aan een daling plaats, doch deze is alleen bij vaardigheid A van grotere betekenis.

§ 5. DE VAKORGANISATIES

Algemeen Bij het eerste landarbeidersonderzoek werd reeds geconstateerd, dat de vakorganisaties in de agrarische sector van veel latere datum zijn dan die in de industriële sfeer. Vergelijkt men nu de opkomst van de eerste agrarische vakorganisaties op de zeekeleigebieden en de weidestrecken met de zandgronden en de rivierkeleigebieden, dan valt direct in het oog, dat in de laatstgenoemde gebieden de opkomst nog later was dan in de zeekeleigebieden. De oorzaken hiervan moeten worden gezocht in de geringe „landarbeidersdichtheid” in de zand- en rivierkeleigebieden, het geringe contact tussen de arbeiders onderling — er zijn maar

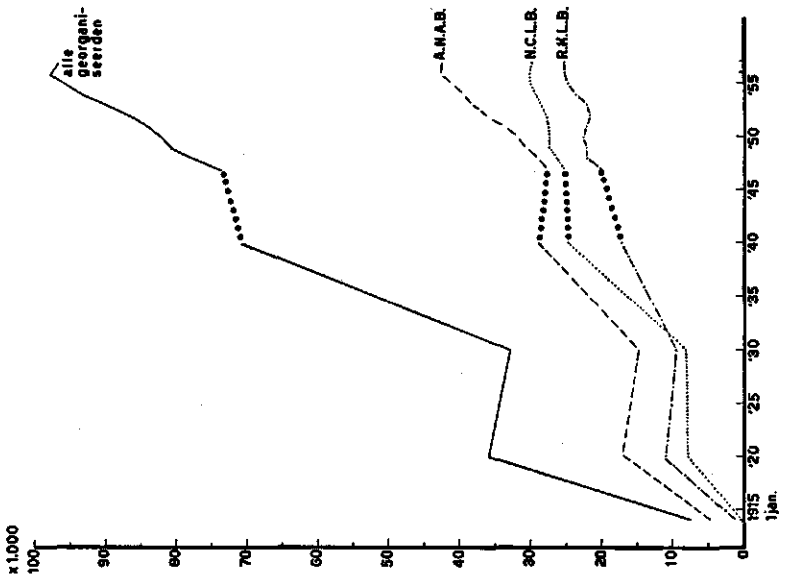
Grafiek 10

Ledenal per categorie van arbeiders

De ontwikkeling van de vakverenigingen

Ledenal per vakvereniging

centrale zandgebied en het hoogste in het rivierkleigebied, het noordelijke zandgebied en het daarbij aansluitende zandveengebied. In het vorengaande werd reeds geconstateerd, dat er een zeker verband bestaat tussen het georganiseerd zijn en de leeftijd en afkomst. In het algemeen kan men zeggen, dat het in meerdere of mindere mate georganiseerd zijn in de diverse gebieden een gevolg is van het feit, dat de positie van de vakorganisatie nauw samenhangt met sociale, religieuze en economische verhoudingen binnen een bepaald gebied.

Uit tabel 16 komt voorts naar voren, dat 9 % van de geënquêteerden niet is aangesloten bij één van de drie grote landarbeidersbonden. Het is n.l. gebleken, dat 5 % van de geënquêteerden is aangesloten bij een werkgeversorganisatie (zie hiervoor), terwijl 3 % lid is van een andere bij de K.A.B. aangesloten vakvereniging en 1 % van een andere N.V.V.-organisatie. Dit laatste wordt onder meer beïnvloed door het feit, dat er in sommige gemeenten geen plaatselijke afdeling van een landarbeidersbond aanwezig is en dat sommige geënquêteerden, gezien de aard van hun werkzaamheden zich meer aangetrokken voelen tot andere vakverenigingen dan de landarbeidersorganisaties.

Tenslotte zijn in tabel 16 ook enkele cijfers vermeld over het aantal georganiseerden in de gebieden van het eerste landarbeidersonderzoek. In de zee- en weidestrekten is het aantal georganiseerden hoger, in de veenkolonien daarentegen lager dan op de zand- en rivierkleigronden. Gezien de positie van de landarbeiders en de status van het landarbeidersberoep in de verschillende delen van ons land liggen deze cijfers wel min of meer in de lijn van de verwachting.

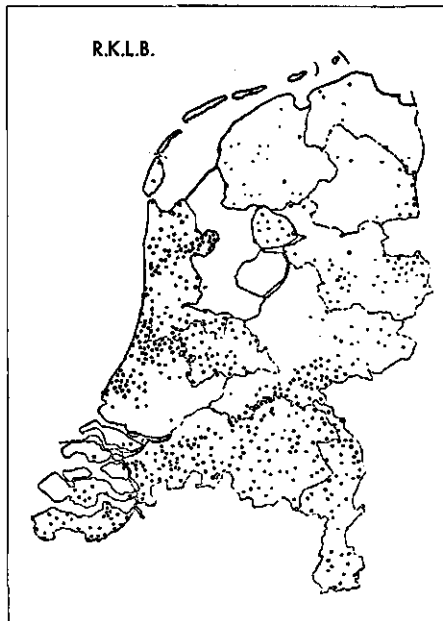
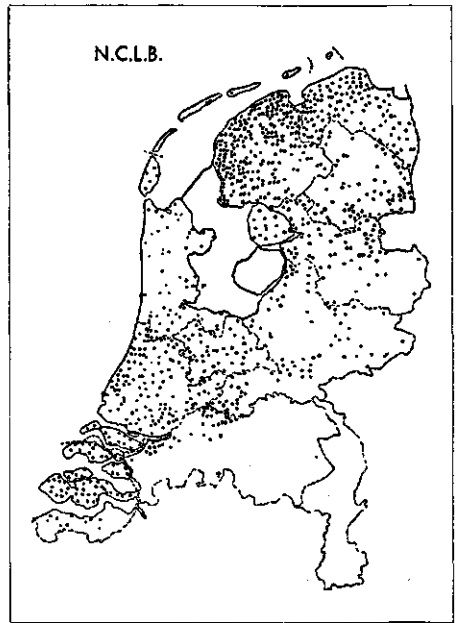
Vakorganisatie en kerkelijke gezindte Een ander aspect van het georganiseerd zijn is het verband met de kerkelijke gezindte (tabel 17). Evenals bij het eerste landarbeidersonderzoek blijkt, dat de gereformeerden relatief het meeste zijn georganiseerd, n.l. 49 %. Van de rooms-katholieken is op de zand- en rivierkleigronden slechts 36 % georganiseerd.

Tabel 17 Vakorganisatie en kerkelijke gezindte

Kerkelijke gezindte	Geënquêteerden		Georganiseerden		Percentage georganiseerden aangesloten bij			
	in aantal	in % ¹⁾	in aantal	in % ²⁾	A.N.A.B.	N.C.L.B.	R.K.L.B.	overige organisaties
Rooms-katholiek	1767	42	636	36	—	—	21	15
Nederlands hervormd	1755	41	758	44	26	13	0	5
Gereformeerd	366	9	179	49	2	42	—	5
Overige kerkelijke gezindten	91	2	32	—	—	—	—	—
Geen of onbekende kerkelijke gezindte	259	6	97	41	27	3	—	10
Totaal	4238	100	1702	40	12	10	9	9

1) Van alle geënquêteerden.

2) Van de betrokken kerkelijke gezindte.

Grafiek 11

Verspreiding van de
afdelingen van de
landarbeidersorganisaties
op 1 januari 1957.

Bron: C.B.S.

Opmerkelijk is overigens nog het grote aantal rooms-katholieken, dat bij de „overige organisaties” is aangesloten. Voor het merendeel betreft het hier half-zelfstandigen, die lid zijn van een werkgeversorganisatie. De nederlands-hervormden blijken voor meer dan de helft aangesloten te zijn bij de A.N.A.B.

Men kan de kerkelijke gezindte ook van de kant van de vakorganisatie bezien (bijlage 22). Het blijkt dan, dat 84 % van de geënquêteerde A.N.A.B-leden lid is van de nederlands hervormde kerk.

§ 6. DE ONTWIKKELING VAN LOONSHOOGTE EN LOONVORMING

Algemeen Het arbeidsloon is de voornaamste inkomensbron voor de landarbeider; bij de bestudering van de landarbeid kan men een beschouwing over het directe resultaat van die arbeid voor de landarbeider niet overslaan. Dit geldt temeer omdat het inkomen van de arbeider een van de essentiële factoren is voor zijn sociale positie.

In deze paragraaf zal daarom aandacht worden besteed aan de geschiedenis van het landarbeidersloon. Niet alleen zal worden gelet op de hoogte van het loon, doch ook op de wijze waarop de loonvorming plaats heeft; er zal aandacht worden geschonken aan de achtergronden, aan het sociale en economische „klimaat”. Een vergelijking van landbouw en nijverheid zal bovendien worden gegeven. De behandeling is chronologisch met een, zij het vrij grove, indeling naar de voor loonshoogte en loonvorming belangrijkste perioden.

De situatie in de 19e eeuw Het is onmogelijk uit het bestaande historische materiaal een inzicht te krijgen omtrent de hoogte van de landarbeiderslonen in vroegere eeuwen. Incidenteel worden wel enkele cijfers vermeld, doch de betrouwbaarheid daarvan is twijfelachtig en de representativiteit is in het geheel niet na te gaan. Pas uit de laatste helft van de 19e eeuw zijn meer gegevens beschikbaar en komt men ook enkele beschrijvingen van de maatschappelijke positie der landarbeiders tegen; oudere gegevens zijn voor ons onderzoek trouwens ook niet nodig. De betekenis van het geldloon voor de landarbeider werd in de loop van de 19e eeuw steeds groter. Langzamerhand kwam er verandering in de patriarchale verhouding tussen werkgever en werknemer; de inwonende knecht, voor wie de boer zich verantwoordelijk wist en toonde, verdween meer en meer. De arbeid werd een artikel dat alleen aftrek vond als het bij de geldende „prijs” voor de boer aantrekkelijk was. Hierbij bleef nog lang een *sterk traditioneel element* in de beloning van de landarbeider behouden; het „rechtvaardige” of nog meer het „normale” loon werd betaald, waarbij echter geleidelijk aan het gevoel ontstond, dat het normale van de beloning slechts het gezichtspunt van de werkgever weergaf. Uit de weinige beschikbare gegevens is op te maken, dat de loonshoogte in de vorige eeuw toch wel gefluctueerd heeft, veelal met de voor de landbouw bestaande lange conjunctuurgolven.

Het element van de traditie blijkt mede uit de vorm van de beloning; veelal vormden de *emolumenten* een belangrijk onderdeel hiervan. Aard-

appelen, graan, spek en melk b.v. werden aan de arbeiders verstrekt en in de winter dikwijls brandstof; ook een woning en een stuk land voor eigen gebruik werden soms ter beschikking gesteld. Daardoor wordt de betekenis van de in onze ogen vaak schrikbarend lage nominale lonen veel verminderd. Bovendien liep de beloning per gebied sterk uiteen en varieerde zij naar het seizoen. Omstreeks 1880 vindt men daardoor een beloning van de landarbeider die varieert van f 0,75—f 1,75 per dag. Uiteraard moet daarbij in het oog worden gehouden, dat ook de prijzen en de kosten van levensonderhoud zeer laag waren vergeleken met de huidige. Een globale schatting van de kosten van levensonderhoud — en meer is helaas niet mogelijk — leert, dat die ongeveer $\frac{1}{4}$ à $\frac{1}{5}$ waren van de huidige, zodat in prijzen van 1957 uitgedrukt het loon toenmaals f 3,50—f 8,50 per dag bedroeg. Daarbij valt te bedenken, dat het laatste getal slechts voor oogstwerkzaamheden in Holland geldt. Aangenomen kan worden, dat van 1880—1890 een in huidige prijzen uitgedrukt geldloon van ongeveer f 30,— per week normaal was; daarbij moet wel worden bedacht, dat een 70-urige werkweek gewoon was en dat tijdens de vaak langdurige perioden van werkloosheid in de winter geen loon werd betaald.

Uit de grote variatie naar de gebieden blijkt, dat de arbeidsmarkt toentertijd een sterk lokaal karakter droeg¹⁾; ook de gewoontevorming, zoals die b.v. bij de emolumenten bestond, was streeksgewijs verschillend. Wel kwamen, op zichzelf ook vaak traditionele, verplaatsingen van arbeiders voor, b.v. in de oogsttijden, maar deze verbraken het lokale karakter niet. Natuurlijk speelden niet alleen de gewoonte en de patriarchale verhoudingen een grote rol, doch ook de vraag- en aanbodverhoudingen; dat deze tegen het eind van de 19e eeuw niet te verwaarlozen waren blijkt uit de voorkomende seizoenschommelingen in de loonshoogte. In oogsttijden liepen de lonen veelal sterk op, terwijl in de winter, wanneer de vraag naar arbeid gering was, zeer lage lonen werden betaald. Over het algemeen waren trouwens de vraag- en aanbodverhoudingen voor de arbeiders ongunstig, daar door de langere levensduur het aanbod van landarbeiders toenam, terwijl de vraag niet steeg en zelfs door de opkomende mechanisatie afnam²⁾. Daarbij kwam nog de landbouwcrisis van 1880, waardoor ook de mogelijkheden tot betaling van een hoger loon gering waren.

De situatie in de *nijverheid* was anders. In de opkomende industriële bedrijfstakken groeide de vraag naar arbeidskrachten en de afwezigheid van een strakke traditie deed de arbeiders agressiever zijn. Er was een groeiend verzet tegen de arbeidsvoorwaarden die naar de huidige begrippen in de vorige eeuw ook in de nijverheid extreem slecht waren. Tegenover de veelal machtige werkgevers verenigden de arbeiders zich in toenemende mate in vakverenigingen. Een inzicht in de loonverhoudingen van arbeiders in landbouw en in industrie in die jaren is moeilijk te verkrijgen, maar vermoedelijk behoorden de landarbeiderslonen tot de laagste, waarbij voor dezen vaak nog een langdurige periode van winterwerkloosheid kwam.

¹⁾ Vgl. ook „Het vraagstuk van de gemeenteclassificatie” van de z.g. Commissie-Kruyt, 1951, blz. 14 e.v.

²⁾ In de zandgebieden nam door de ontginningen de vraag wel toe en/of het aanbod van landarbeiders nam af.

Ook de landarbeiders verenigden zich. Aanvankelijk waren hun *vakverenigingen* strikt plaatselijk van opzet, zwak en weinig in getal. Pas omstreeks 1900 kwamen sterkere organisaties tot stand, die althans in naam een landelijk karakter droegen. Het ledental bleef de eerste jaren zeer beperkt in de tijd dat de in feite nog bestaande lokale opzet moest worden vervangen door een landelijke organisatievorm. Mede wegens de verzuiling in de organisaties bestreden de bonden elkaar en verzwakten zij elkaars positie. Niettemin werd langzamerhand een einde gemaakt aan de overheersende positie van de werkgevers, die door het grote aanbod van arbeidskrachten en door informele onderlinge contacten sterk stonden. Dit gold in het bijzonder voor de akkerbouwgebieden; minder voor de zandgronden, waar het oude traditionele patroon zich langer handhaafde en waar, mede door de nog bestaande mogelijkheden tot stichten van nieuwe bedrijven de scheiding tussen boer en arbeider geringer was.

De periode Ondertussen ging het de landbouw na 1895 weer beter, de 1900—1930 prijzen van de landbouwprodukten stegen, maar in de lonen kwam dat nauwelijks tot uitdrukking. Omstreeks 1910 bedroeg het nominale loon in de landbouw in de zomer f 1,00—f 1,75 per dag; tijdens oogstwerkzaamheden kon soms f 2,50 worden bereikt¹⁾. Daar ook de prijzen waren gestegen was de positie van de landarbeiders eerder verslechterd dan verbeterd. In tegenwoordige prijzen uitgedrukt bedroeg het loon f 3,00—f 6,00 per dag. In de winter was het lager, terwijl het bij werkloosheid geheel wegviel. Wel stonden daar weer een vrij uitgebreide armenzorg en een particuliere werkverschaffing tegenover.

Tijdens de eerste wereldoorlog stegen de lonen in de landbouw snel en bereikten een top omstreeks 1920; de nominale lonen waren in dat jaar ongeveer 2½ maal die van 1913. Grotendeels was dit een gevolg van inflatie; de reële loonstijging bedroeg ongeveer 10 à 15 % in de periode van 1913 tot 1920. Deze reële stijging was mogelijk daar de prijzen van de landbouwprodukten sterker opliepen dan andere prijzen, doordat voor de inheemse landbouw de buitenlandse concurrentie grotendeels wegviel. Tevens daalde het aanbod van arbeidskrachten door de mobilisatie, terwijl de vakverenigingen sterker werden; omstreeks 1920 waren tienmaal zo veel arbeiders georganiseerd in de landbouw als in 1910. De lonen in de nijverheid zijn door de oorlogsomstandigheden minder gestegen, zodat de relatieve beloning in de landbouw steeg.

Hoewel in de landbouw nog steeds emolumenten voorkwamen, werd de betekenis ervan duidelijk minder. De verhouding boer—landarbeider verzakelijkte meer en meer. Het dienstverband werd lossler, aannemen en ontslaan naar behoefte werd normaal.

Het groeiende verzet van de landarbeiders moet grotendeels worden gezien als een strijd tegen de sociale positie, tegen de volstrekt afhankelijke

¹⁾ Zie voor de diverse cijfers o.a.:

K. H. van Beck: „Over georganiseerd overleg in het bedrijfsleven”, 1939; „40 jaren Nederlandse Landarbeidersbond” van J. Hilgenga, 1940; A. J. Loerakker: „Ontstaan en geschiedenis van de Nederlandse R.K. Landarbeidersbond „Sint Deusedit”, 1944.

en machteloze, veelal zelfs rechteloze situatie, waarin de landarbeider stond.

Dit neemt niet weg dat de ontevredenheid vaak zijn vorm vond in looneisen. De leemte, die door het wegvallen van de emolumenten en van de patriarchale zorg van de boer ontstond, moest worden aangevuld. Dat gebeurde door de *sociale verzekering*, anderzijds door de *landarbeiderswet* (zie § 7). Het instituut der sociale verzekering, dat zich in de jaren twintig ontwikkelde, verschafte de arbeider een betere rechtspositie en betekende in feite een verhoging van de beloning van de arbeider, al blijkt zij niet uit het beschikbare inkomen.

De *vakverenigingen* hebben zich mede voor de uitbreiding van de sociale verzekering ingezet. Hun betekenis verminderde in de landbouw wel weer na de top in het ledental in 1920, mede ten gevolge van de kortstondige crisis en enkele verloren acties, maar nam daarna weer snel toe. Dat in de landbouw de activiteit van de bonden toenam, blijkt o.a. uit het maximum van 250.000 verloren arbeidsdagen in de landbouw in 1919. Niettemin overheerste nog steeds het lokale karakter van de bonden en de onderlinge samenwerking liet veel te wensen over. De arbeidsmarkt was zeker ook nog niet doorzichtig geworden, waardoor geen parallelliteit in de looneisen bestond. Zeker was in de nijverheid het vakverenigingswezen sterker ontwikkeld, zoals ook uit onderstaand staatje blijkt.

Jaar	Percentage georganiseerden	
	de landbouw	de industrie
1909	0,8	—
1920	8,9	41,1
1930	10,—	32,8
1935	20,8	36,5
1938	19,2	35,9

Belangrijker voor het weer toenemende beloningsverschil in landbouw en nijverheid was de economische situatie¹⁾. In de nijverheid heerste na 1923 een hausse, die tot 1930 duurde en die de vraag naar arbeidskrachten deed toenemen. In de landbouw kwamen enkele schommelingen voor, doch bleef de situatie vrij constant, nadat het nominale loon in de periode van 1920—1924 met ongeveer 20 % was gedaald. De prijzen bleven eveneens vrij constant, maar de relatieve positie van de arbeiders in de landbouw tegenover die in de nijverheid daalde. Niet alleen in loonshoogte; ook de arbeidstijd was in de landbouw relatief lang, terwijl de seizoenwerkloosheid nog steeds een ernstig probleem bleef.

¹⁾ Vgl. G. J. Heymeyer en M. Ruppert: Inleiding op het congres van de Stichting voor de Landbouw, maart 1946; C. Smeenk: „Het verschil in beloning tussen maatschappelijke groepen”, 1938; P. M. van Nieuwenhuizen: „Het verschil in het loon van arbeiders in industriële bedrijven en arbeiders in de landbouw voor de oorlog”, E.-S.B., 19 april 1944; K. H. van Beek, t.a.p. biz. 16 e.v.

De crisis- en oorlogsperiode De ongunstige materiële positie van de landarbeiders, die zich in de crisistijd na 1930 voortzette, is aan een veelheid van oorzaken toe te schrijven. De landbouw verkeerde in een zwakke economische positie. Door verbeterde produktieomstandigheden en -methoden vermeerderde de produktie, niet alleen in het binnenland doch ook in het buitenland. Hiertegenover stond een onvoldoende toeneming van de koopkrachtige vraag, die inelastisch op de prijzen reageert. Vooral in de jaren van ruime oogst ontstond een overproduktie, welke situatie door de bestaande vrijwel volledige concurrentie in de landbouwsector in de beloning der produktiefactoren tot uitdrukking kwam. Een groot gedeelte van deze beloning viel bovendien toe aan de minimumfactor grond, die vooral schaars was tegenover de overvloed aan arbeidskrachten. De afvloeiing uit de landbouw was nog zeer gering en daardoor was er een groot aanbod van boeren zowel als van landarbeiders. In de crisisjaren was er zelfs van een zekere „terugvloeiing” sprake. Daardoor werden mechanisatie en arbeidsefficiency niet gestimuleerd en moest de opbrengst over velen worden verdeeld. Het aanzien van de landarbeid was niet hoog, ook niet bij de landarbeiders zelf. Uit het onderhavige onderzoek is het ook nu nog bestaan van deze tendentie gebleken ¹⁾.

Mede door de sterke internationale concurrentie in de agrarische bedrijfstak dreigde in de jaren na 1929 de positie van de landbouw en de landarbeiders kritiek te worden. Van 1930 tot 1933 daalde het loon van de landarbeiders met bijna 30 %, waartegenover een niet evenredige daling van de kosten van levensonderhoud stond. In deze situatie greep de overheid in. In 1934 werd in een beschikking aan de werkgevers, op straffe van het niet in aanmerking komen voor steunmaatregelen, de plicht tot overleg met de werkgeversbonden opgelegd, waarbij bovendien in geval van onenigheid verplichte arbitrage werd voorgeschreven. Daarmee werd de *overheid*, die door haar steunuitkeringen toch al een zekere bodem in de arbeidsmarkt had gelegd, voor de landarbeiders een belangrijke steun in de rug. Via hun organisaties, die ook door de wijze van steunuitkering een belangrijke stimulans kregen, konden zij nu meer invloed uitoefenen. Na 1934 daalde het loon in de landbouw dan ook niet meer en na 1937 begon het duidelijk te stijgen, zodat de na 1929 vergrote beloningsachterstand, in vergelijking met de nijverheid, weer enigszins kon worden ingelopen. Bij de vergelijking met de nijverheid dient trouwens wel in het oog gehouden te worden, dat de beloningsachterstand er voornamelijk een was van het platteland ten opzichte van de stad; niettemin was ook op het platteland, b.v. ten opzichte van bouwvak- en textielarbeiders, de beloning van de landarbeiders laag.

De invloed van de overheid op de loonvorming werd nog groter, toen in 1938 de *wet op de verbindend-verklaring van collectieve arbeidsovereenkomsten* van kracht werd. De C.A.O.'s zelf waren al van veel oudere datum; al in 1910 bestonden zij in de landbouw, terwijl zelfs al in 1907 de term collectieve arbeidsovereenkomst in het B.W. werd opgenomen. De mogelijkheid tot verbindend-verklaring betekende uiteraard een grote steun voor de onderhandelende partijen.

¹⁾ Vgl. hoofdstuk VI, § 2.

De na-oorlogse periode Ondanks de C.A.O.'s kwam toch het contact tussen werkgevers- en werknemersorganisaties voor de oorlog toch slechts schoorvoetend tot stand ¹⁾. Wel werd, ook landelijk, de behoefte aan zulk contact gevoeld. Tijdens de tweede wereldoorlog is het overleg hierover en over de opbouw van de gewenste organisatie van de loonvorming intensief geweest. Gedurende die tijd heerste op het gebied van de loonvorming en de loonhoogte ondanks een sterke mate van dwang toch een chaos. Hoewel stabilisatie van loon- en prijspeil werd beoogd stegen beide. In 1945 stegen vooral de landbouwlonen ineens enorm (met 60 %), hetgeen echter grotendeels een aanpassing aan de feitelijke toestand en de inflatie betekende. Ook de prijzen waren immers gestegen, zelfs de officiële. Toen in 1947 de normale toestanden ongeveer waren hersteld, bleken de landarbeiders een vrij aanzienlijke vooruitgang te hebben geboekt: hun reële loon was vergeleken met 1939 met ongeveer 30 % gestegen, waartegenover de nijverheidsarbeiders slechts een zeer geringe vooruitgang hadden geboekt. Een aantal factoren heeft tot deze verbetering in de relatieve positie van de landarbeiders, die zich na de oorlog heeft voortgezet, geleid.

Het tijdens de oorlog gevoerde overleg resulteerde na de oorlog in de onmiddellijke oprichting van de *Stichting voor de Landbouw*, in welke Stichting werkgevers- en werknemersverenigingen samenwerkten; binnen de Stichting ging de Hoofdafdeling Sociale Zaken zich met de loonvorming bezighouden. Het overleg tussen de centrale organisaties van werknemers en werkgevers werd binnen deze afdeling gevoerd en op provinciaal niveau door de provinciale Stichtingen. Een algemeen gedeelte van de C.A.O.'s en een loonadvies worden landelijk vastgesteld, benevens een aantal bepalingen, waarvan provinciaal mag worden afgeweken. Daarnaast is er een vrij gedeelte in de C.A.O.'s. De overgang naar het met publiekrechtelijke bevoegdheden uitgeruste *Landbouwschap* met de gewestelijke raden heeft hierin geen wijziging gebracht. De partijen, d.w.z. de boeren- en de landarbeidersorganisaties sluiten uiteindelijk de C.A.O.'s af.

Met deze gang van zaken is voor de landbouw de organisatorische opbouw van de loonvorming gerealiseerd. In andere bedrijfstakken is daarvan weinig terecht gekomen. Over de loonhoogte beslist uiteindelijk het *College van Rijksbemiddelaars* — een in sterke mate onafhankelijk overheidslichaam — na advies te hebben ingewonnen van de Stichting van de Arbeid, welk laatste orgaan een overkoepeling van het bedrijfstakgewijze overleg inhoudt ²⁾.

Door deze gang van zaken kon na de oorlog een *evenwichtig „loongebouw“* worden opgetrokken; dit was ook een van de uitdrukkelijke doelstellingen van de na-oorlogse loonpolitiek van overheid en bedrijfsleven. Voor de landarbeiders betekende dit, dat door alle betrokken partijen en instellingen werd geaccepteerd, dat hun loon gelijk moest zijn aan dat van werknemers, die vergelijkbare arbeid ten plattelande verrichten.

¹⁾ Vgl. W. Rip: „Landbouw en publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie“, 1952.

²⁾ Zie voor de loonvorming sedert 1945 in het algemeen P.S. Pels: „De ontwikkeling van de loonvorming“, laatste druk en voor de landbouw: „Loonpolitiek en loonvorming“, K.N.L.C.-uitgave 1956.

Het stellen van deze eis was reeds belangrijk en vergeleken met de vooroorlogse situatie zowel naar doelstelling als qua uitvoering een bijzonderheid, doch zij moest ook nog gerealiseerd worden. Dat dit mogelijk was, is een gevolg van een aantal factoren, die in feite bestonden uit het opheffen van een aantal ongunstige omstandigheden uit de vooroorlogse tijd.

De landbouw als bedrijfstak neemt na de oorlog een sterkere positie in dan voor 1940; hoewel de overproduktie als fundamentele zwakheid nog niet is geëlimineerd, heeft zij veel minder feitelijke betekenis door het monopolistische karakter van de landbouwbedrijfstak en door de over het algemeen redelijke exportmogelijkheden sedert 1945. Zeker vormt de afhankelijkheid van de buitenlandse markt een zwakke plek in de positie van de landbouw, doch over het algemeen is de landbouw sedert 1945 in een gunstige positie gekomen. De weerstand van de *werkegevers* tegen loonsverhogingen werd daardoor geringer. Zowel de veelal bestaande mogelijkheid van doorberekening als het gegarandeerde arbeidsloon van de boer zelf waren hiervoor de oorzaken; de loonstijging gold ook voor de boer zelf. En de *werknemers* nemen eveneens een sterkere positie in, doordat de bundeling van krachten in samenwerkende vakcentralen is gegaan met een door de overheid gesteunde monopoliepositie van de grootste drie dezer vakcentralen.

De invloed van de overheid zelf ¹⁾ — in de landbouw al van wat oudere datum — betekende eveneens een steun voor de realisering van de gelijkheidsseis, al is aanvankelijk van het College van Rijksbemiddelaars wel tegenstand ondervonden; dit verzet sproot gedeeltelijk voort uit de wens de kosten van levensonderhoud laag te houden en zodoende een loonprijsspiraal te voorkomen. Inflatiebestrijding vormde nl. de tweede grote doelstelling van de na-oorlogse loonpolitiek. Opgemerkt kan worden, dat juist door de bundeling van krachten en vertrouwen in de overheidspolitiek deze doelstelling kon bestaan en worden nagestreefd. Niettemin zijn de lonen na de oorlog voortdurend gestegen: in de landbouw van 1947 tot 1957 met ruim 70 %. Dit betreft dan de *regelingslonen*, waarbij moet worden bedacht, dat de verdiende lonen misschien wel eens meer zijn gestegen door uitbreiding van overwerk, akkoordwerk en toeslagen. Daarnaast is ook de sociale verzekering steeds verder uitgebouwd, zodat de *loonsom* per werknemer, waarin de premies voor de sociale verzekering en ook overwerk, toeslagen e.d. zijn begrepen in dezelfde periode in de landbouw met 100 % is gestegen.

Grotendeels zijn deze stijgingen echter „schijnwinst”, omdat ook de kosten van levensonderhoud zijn gestegen. Tot 1952 kon grofweg gesproken geen verhoging van het reële loon worden geconstateerd en pas van dat jaar af is een regelmatige stijging ook hierin opgetreden, welke stijging voor de landarbeiders in vijf jaar bijna 30 % beliep. Voor de werknemers in de nijverheid was dat minder.

Deze snellere stijging moet worden beschouwd als het inhalen van een achterstand; overigens moet ze zeer problematisch worden genoemd omdat

¹⁾ Het ingrijpen van de overheid was zowel het gevolg van de na-oorlogse situatie als van de politieke constellatie en van de gevaren van een tweezijdig-monopolistische arbeidsmarkt.

verdiende lonen moeten worden vergeleken. Berekeningen op dit punt zijn zeer moeilijk, mede doordat de samenhang tussen verdiend loon en regelingsloon in de verschillende bedrijfstakken niet altijd even duidelijk is. De rol van allerlei toeslagen loopt nogal uiteen, terwijl de waarnemingen ook wel eens zijn bemoeilijkt door het voorkomen van zwarte lonen, d.w.z. lonen die hoger waren dan officieel werd toegestaan.

Van een *zekere evolutie in de maatstaf voor het vergelijken van de lonen* van landarbeiders en vergelijkbare arbeiders ten plattelande is beslist wel sprake geweest. Aanvankelijk werd noodgedwongen één, zij het zeer belangrijke bedrijfstak, als vergelijkingsbasis gebruikt — de bouwvakken —; na 1947 is een gewogen gemiddelde van enkele bedrijfstakken genomen ¹⁾. Nadat in 1951 een werkclassificatierapport tot stand kwam is het overleg over de invoering hiervan nog gaande. Over het algemeen kan worden gezegd, dat volgens de werkclassificatiemethode de landarbeid als hoger dan geoeftend — de aanvankelijk gestelde vergelijking — moet worden beschouwd ²⁾. De vakverenigingen dringen dan ook sterk op invoering van deze vergelijkingsmethode aan ³⁾.

Door de na-oorlogse organisatie van de loonvorming is een *zekere nivelering in de landbouwlonen* opgetreden. Evenwel bestaan er nog steeds regionale loonverschillen: in de Noordoostpolder, de Wieringermeer, overig Noordholland (incl. Abcoude e.o.), de Biesbosch en Zuidholland boven de grote rivieren bestaan in deze volgorde dalende loonverschillen met het overige — z.g. grote — loongebied. Sociale en economische factoren hebben tot deze loonverschillen — een soort gemeenteclassificatie voor de landbouw — geleid. Ook binnen het grote loongebied bestaan er nog duidelijke verschillen in de hoogte van de verdiende lonen. Dit vindt zijn oorzaak grotendeels in ongelijke arbeidsduur en in ongelijke mogelijkheden tot het verrichten van akkoordwerk en overwerk. Het zeer gevarieerde karakter van de landarbeid en de voortdurende wisseling van werkzaamheden — die ook de hoge plaats van de landarbeid in de werkclassificatievolgorde grotendeels bepalen — maken deze verschillen mede begrijpelijk. Voor het seizoen mei 1955—mei 1956 bedroeg het landelijk gemiddelde van de regelingslonen voor vaste en losse arbeiders ongeveer f 1,10 per uur, maar zulk een landelijk gemiddelde zegt dus niet veel.

Evenmin zijn er nauwkeurige vergelijkingen van de gemiddelde loonshoogte in „de landbouw” en „de nijverheid” mogelijk; uit de genoemde rapporten komt het gecompliceerde karakter van de loonvergelijkingen duidelijk tot uitdrukking. Wellicht geeft echter de werkclassificatie de gevoelens van de werknemers ten aanzien van de loonshoogte goed weer; hierop zou de voorkeur van de vakverenigingen tot het invoeren hiervan mede kunnen berusten. In dat geval zullen de landarbeiders een gevoel van

¹⁾ Vgl. de jaarverslagen van de Stichting voor de Landbouw en het Landbouwschap en het in 1952 verschenen rapport van de Commissie-Horring.

²⁾ Zie het Rapport van de Commissie Loonverhoudingen van het Landbouwschap, augustus 1955.

³⁾ In december 1957 is in de Hoofdafdeling Sociale Zaken van het Landbouwschap inmiddels overeenstemming bereikt over het in te voeren werkclassificatiesysteem en de daaruit noodwendig voortvloeiende aanpassingen van de C.A.O.'s. Aan het College van Rijksbemiddelaars is toestemming gevraagd het beloningssysteem te mogen gebruiken bij het overleg over de afsluiting van de C.A.O.'s, welke in de regel per 1 mei worden vernieuwd.

achterstand moeilijk kunnen onderdrukken; dit gevoel zal door de zwarte lonen, die waarschijnlijk in de nijverheid veelvuldiger voorkwamen dan in de landbouw ¹⁾ en door de ruimere mogelijkheden voor diverse toelagen in de industrie slechts versterkt kunnen zijn, evenals door de overige arbeidsvoorwaarden aangaande werktijd, betaalde reizen en dergelijke. Veelal is bovendien de nawerking van de historische verhoudingen voor het behaaglijkheidsgevoel bepalend. Daarom kan de hier gegeven analyse van de loonhistorie als *gedeeltelijke achtergrond voor de sociale positie van de landarbeider en van zijn afvloeiingsmotieven* dienst doen.

§ 7. GRONDGEBRUIK

Algemeen Het grondgebruik berust in Nederland primair bij de boeren en tuinders. Daarnaast zijn er echter andere bevolkingsgroepen, die een — zij het relatief geringe — oppervlakte grond gebruiken en onder deze groepen neemt de landarbeidersbevolking een voorname plaats in. Het gebruik van grond vormt een belangrijk aspect van de leefwijze van landarbeiders, al is de betekenis ervan sedert het begin van de 20e eeuw sterk afgenomen. In deze paragraaf zal een korte schets worden gegeven van de oorsprong en de ontwikkeling van het grondgebruik; enkele opmerkingen over het grondgebruik van de verschillende categorieën en de aard van het grondgebruik volgen.

Oorsprong en ontwikkeling grondgebruik Hoewel het grondgebruik door landarbeiders reeds van eeuwen her dateert, kwam juist in de 19e eeuw onder de landarbeiders sterk de drang naar boven een stuk cultuurgrond voor zichzelf te gaan exploiteren. Dit houdt onder meer verband met de slechte economische positie van de landarbeiders, waardoor zij veelal genoodzaakt werden een stukje grond in exploitatie te nemen. Op de zandgronden hebben bovendien ontginningen een belangrijke rol gespeeld. Hierdoor werd het voor landarbeiders gemakkelijker mogelijk een stuk grond in exploitatie te krijgen. Een aantal landarbeiders zag zelfs kans zich op te werken tot (kleine) boer.

Opgemerkt kan worden, dat aan het eind van de 19e en het begin van de 20e eeuw het grondgebruik door landarbeiders gunstig werd geacht en bewust werd bevorderd door verschillende instellingen, die er grond voor afstonden. Ook de overheid stimuleerde ter verbetering van de materiële positie van de landarbeider het grondgebruik; duidelijk kwam dit in de Landarbeiderswet van 1918 tot uitdrukking. Deze wet had ten doel aan landarbeiders een „plaatsje” (een huis met grond) of een stuk grond te verschaffen op betrekkelijk gemakkelijke financieringsvoorwaarden.

Zeker heeft de Landarbeiderswet enige uitwerking gehad, maar deze is vooral beperkt gebleven tot het eerste decennium na het ontstaan ervan in 1918.

De totale oppervlakte cultuurgrond, die in gebruik is bij de landarbeiders

¹⁾ Uit het onderzoek is gebleken, dat op de zandgronden en in de rivierkleigebieden soms minder dan het C.A.O.-loon wordt betaald aan de landarbeider; juist daar is de concurrentie van de industrie groot.

is echter sedert 1910 aanzienlijk in omvang gedaald, zoals onderstaande cijfers laten zien.

Tabel 18 *Grondgebruik door landarbeiders*

Gebieden	Oppervlakte cultuurgrond in ha (landarbeiders met 0,01 of meer ha cultuurgrond) in de jaren					
	1910	1921	1930	1947	1950	1955
Zandgronden	34.328	27.228	20.663	8.688	6.343	6.524
Rivierkleigebieden	8.670	6.316	4.801	1.690	1.409	1.180
Totaal	42.998	33.544	25.464	10.378	7.752	7.704
Zeekleigebieden	12.743	11.657	10.479	5.031	4.506	4.117
Weidestrecken	5.180	4.065	3.178	1.571	1.299	1.359
Veenkoloniën	4.187	3.527	2.437	1.465	1.244	973
Tuinbouwgebieden	677	397	275	163	127	213
Nederland	65.785	53.190	41.833	18.608	14.928	14.366

Bronnen: Directie van de Landbouw 1910—1930, C.B.S. 1947—1955.

De daling van het grondgebruik door landarbeiders is ongetwijfeld een gevolg van de vermindering van de economische noodzaak ertoe. Anderzijds zal ook de daling van het aantal landarbeiders mede oorzaak ervan zijn. Zowel de verhoging van de reële inkomens van de arbeiders als de uitbreiding van de sociale verzekering deden de betekenis van het eigen grondgebruik afnemen. Het accent werd verlegd van noodzaak naar liefhebberij. Daarnaast zijn ook andere factoren van invloed geweest. Genoemd kunnen b.v. worden de toenemende drang om de vrije tijd in andere dan de beroepsrichting te besteden en de teleurstellende resultaten van de grondexploitatie in de jaren dertig.

De grote daling in de periode 1930—1947 zal hiervan grotendeels het gevolg zijn, een daling die vooral op de grotere bedrijfsoppervlakten, waarop voor verkoop wordt gewerkt, betrekking had. Voorts zou men kunnen opmerken, dat grondgebruik in vele plaatsen geen „standing” meer is.

Het is tenslotte niet onwaarschijnlijk dat de woningbouwpolitiek, i.v.m. de concentratie van de woningen in de dorpen, in de na-oorlogse jaren enige invloed heeft gehad.

Grondgebruik en categorieën De huidige staat van de grondexploitatie door landarbeiders op de zand- en rivierkleigronden blijkt uit

tabel 19. Van het totale aantal landarbeiders bezit twee derde deel geen cultuurgrond. Dat is aanzienlijk meer dan op de zeeklei- en veengronden het geval was, waar bijna de helft van de landarbeiders een stukje grond in gebruik had. Het verschil vindt zijn oorzaak in het *grotere aantal ongehuwden op de zand- en rivierkleigronden*. Om deze reden zijn

de cijfers over het grondgebruik in beide groepen van gebieden in feite niet goed met elkaar vergelijkbaar.

Het grondgebruik is bij de gehuwden veel groter dan bij de ongehuwden; het verschil tussen beide categorieën is nog aanzienlijk groter dan in de zee- en kleigebieden, weidestroken en veenkoloniën.

Onder de gehuwde arbeiders komen nog weer grote verschillen voor; de oudere arbeiders bezitten meer cultuurgrond dan de jongere, hetgeen een gevolg is van de verminderde belangstelling en de moeilijkheid met betrekking tot het verkrijgen van een stuk grond in de laatste decennia.

Dat meer losse arbeiders een stuk grond bezitten dan vaste en dat zij ook een grotere gemiddelde oppervlakte exploiteren vindt grotendeels zijn oorzaak in de voorkeur voor tijdelijke arbeid, indien men over een behoorlijk stuk eigen grond beschikt.

Tabel 19 *Het grondgebruik van landarbeiders naar burgerlijke staat en leeftijdsklasse*

Deelgroep	Leeftijdsklasse	Aantal gehuwde landarbeiders	Percentage gehuwde landarbeiders					
			zonder cultuurgrond	mer cultuurgrond				
				< 0,07 ha	0,07-0,49 ha	0,50-0,99 ha	1 - 2,99 ha	> 3 ha
Vaste landarbeiders	< 30 jaar	114	30	40	22	2	5	1
	30 - 44 jaar	345	20	32	31	5	10	2
	> 45 jaar	288	10	23	45	8	10	4
	totaal	747	18	30	35	5	9	3
Losse landarbeiders	< 30 jaar	32	47	25	3	9	9	7
	30 - 44 jaar	86	14	28	22	11	17	8
	> 45 jaar	98	12	24	30	10	18	6
	totaal	216	18	26	25	9	16	6
Landarbeiders	< 30 jaar	146	34	37	20	1	7	1
	30 - 44 jaar	431	19	32	29	6	11	3
	> 45 jaar	386	10	23	42	9	12	4
	totaal	963	18	29	32	6	11	4

Wat de overige categorieën betreft kan worden opgemerkt, dat onder de kleine boeren uiteraard veel grondgebruik voorkomt, maar dat ook bij de grondwerkers en de restgroep het grondgebruik relatief belangrijk is. Voor de grondwerkers blijkt dat uit tabel 20.

Opmerkelijk is de overeenstemming tussen het grondgebruik van gehuwde grondwerkers en van gehuwde losse landarbeiders. Ook bij de grondwerkers is de gemiddelde oppervlakte grond relatief groot. Indien men aanneemt, dat boven de 15 are de grond hoofdzakelijk voor verkoop wordt geëxploiteerd, bewerkt bijna 60 % van de grondwerkers, die cultuurgrond bezitten

Tabel 20 *Het grondgebruik van gehuwde grondwerkers*

Leeftijds- klasse	Aantal grondwerkers	Percentage gehuwde grondwerkers					
		zonder cultuurgrond	met cultuurgrond				
			< 00,7 ha	0,07 – 0,49 ha	0,50 – 0,99 ha	1 – 2,99 ha	> 3 ha
< 30 jaar	47	34	32	15	5	10	4
30 – 44 jaar	261	22	28	22	7	13	8
> 45 jaar	494	16	21	28	10	18	7
Totaal	802	18	24	27	8	16	7

de eigen cultuurgrond voor verkoop van de produkten tegenover eveneens 60 % van de losse landarbeiders en ruim 40 % van de vaste landarbeiders.

Wat de eigendom van de door de arbeiders gebruikte cultuurgrond betreft kan worden opgemerkt, dat ruim 60 % hiervan gepacht is. Bij de vaste landarbeiders ligt dit percentage op 70, bij de overige categorieën op iets minder dan 60. De verpachters zijn hoofdzakelijk particulieren. Maar ook instellingen nemen nog een belangrijke plaats in.

De eigen cultuurgrond wordt vrijwel uitsluitend in de vrije tijd bewerkt. Dit geldt, zoals wel te verwachten was in iets mindere mate voor de losse landarbeiders en de grondwerkers, die er vrije dagen voor nemen. Ongeveer 75 % van de arbeiders bewerkt de grond alleen, 25 % met behulp van familieleden.

Grondgebruik, vakorganisatie en kerkelijke gezindte De variatie in het grondgebruik naar *kerkelijke gezindte* is gering. Het verschil in de percentages grondgebruik tussen de *georganiseerden* en de *niet-georganiseerden* in stands- en vakorganisaties is veel groter. Evenals dat in de zeekelegebieden, de weidegebieden en de veenkoloniën het geval bleek te zijn, zijn er ook op de zand- en rivierkleigronden onder de georganiseerden meer grondgebruikers dan onder de ongeorganiseerden. Voor de landarbeiders zijn de cijfers ruim 50 % en 20 %, voor de grondwerkers 37 en 26 %. Ook hierbij is het echter noodzakelijk de juiste oorzaak goed te onderscheiden. Onder de georganiseerden bevinden zich immers veel gehuwden en ouderen, zodat voor een groot deel daarin de oorzaak van het hoge percentage grondgebruikers moet worden gezocht. Ook uit het geringe verschil bij de grondwerkers, onder wie weinig ongehuwden voorkomen, blijkt dit. Tussen de drie grote vakorganisaties bestaan ten aanzien van het grondgebruik van hun leden slechts geringe verschillen, overeenkomend met de verschillen naar kerkelijke gezindte, zoals uit tabel 21 blijkt.

Tenslotte moet nog worden opgemerkt, dat ook ten aanzien van het grondgebruik de heterogeniteit van de groep een duidelijke categorieën-splitsing moeilijk maakt. Een losse arbeider, die 3 ha cultuurgrond bezit en

Tabel 21 *Het grondgebruik naar vakorganisaties*

Vakorganisaties ¹⁾	Percentage landarbeiders en grondwerkers			
	zonder cultuurgrond	met cultuurgrond		
		< 0,07 ha	0,07 - 0,49 ha	> 0,50 ha
R.K.L.B.	42	14	26	18
N.C.L.B.	35	23	25	17
A.N.A.B.	41	26	20	13
Alle georganiseerden	39	21	24	16
Alle niet-georganiseerden	68	11	11	10

¹⁾ De E.V.C. is in verband met het zeer geringe aantal aangeslotenen niet opgenomen.

daarop enkele dagen per week werkt is b.v. met evenveel recht als kleine boer op te vatten.

Aard van het grondgebruik De aard van het grondgebruik is afhankelijk van de oppervlakte van de cultuurgrond. Indien op een klein stukje grond (globaal onder de 15 are) hoofdzakelijk voor eigen gebruik wordt geteeld, zal het hoofdzakelijk gaan om aardappelen en groente; ook op grotere oppervlakten zijn deze produkten echter nog primair. Andere tuinbouwprodukten (bloemen, fruit) worden eveneens geteeld.

Kenmerkend voor de situatie op de zandgronden is, dat naast bouwland ook weiland voorkomt; er wordt relatief veel vee gehouden. Het wekt geen verwondering, dat vooral pluimvee en varkens worden gehouden in verband met de daarvoor benodigde geringe grondoppervlakte. Een deel van de opbrengst van het bouwland is ook voor de veehouderij bestemd.

§ 8. HUISVESTING EN WONINGSITUATIE

Algemeen De huisvesting van de landarbeiders hangt nauw samen met de algehele volkshuisvesting ten plattelande. Niet alleen de woningen van de landarbeiders verkeren in een minder goede staat, ook de huisvesting van andere bevolkingsgroepen laat te wensen over. Een enkele opmerking over de huisvesting op het platteland in het algemeen kan derhalve niet gemist worden. Uit de woningtellingen van 1930 en 1947, die in grote lijnen een vergelijking tussen de grootte der woningen op het platteland en in de steden mogelijk maakten, blijkt dat de huisvesting op het platteland minder goed is dan in de steden. De woningen zijn over het algemeen genomen kleiner, terwijl ook het aantal kleine woningen (1- en 2-kamerwoningen) er relatief het grootst is.

Bovenvermelde tellingen geven geen indruk van de kwaliteit der woningen. Bestudeert men echter de publikaties, in welke de volkshuis-

vesting op het platteland wordt aangesneden, dan wordt men steeds getroffen door opmerkingen betreffende de slechte staat, waarin een deel van de woningvoorraad op het platteland verkeert. De huizen zijn veelal van oude datum; het comfort, dat de huizen in vergelijking met die in de steden bieden, is geringer, terwijl de aansluiting op de openbare nutsvoorzieningen (elektriciteit, gas en waterleiding) in een aantal plattelandsgebieden nog te wensen overlaat.

Oorzaken slechte huisvestingssituatie Bezint men zich op de vraag, waarom de woningtoestanden op het platteland in het algemeen ongunstiger zijn dan die in de steden, dan kan in de eerste plaats worden opgemerkt, dat de zorg van de overheid voor de huisvesting, gebaseerd op de verschillende wettelijke regelingen, beter tot zijn recht is gekomen in de steden. Bovendien hadden de gemeentebesturen van de grotere gemeenten een open oog voor de noden, die op het gebied van de huisvesting in de bevolkingsagglomeraties bestonden, welk inzicht door de vroede vaders van kleinere gemeenten nu juist niet altijd werd betoond. Een andere oorzaak, welke in de literatuur op dit gebied vaak naar voren wordt gebracht, is het ontbreken van een particulier bouwbedrijf op het platteland, dat, zoals in de steden, voor eigen risico op grote schaal nieuwe woningen bouwt. De noodzaak om nieuwe woningen te bouwen is ook minder dringend, doordat de bevolking in vele plattelandsgemeenten zich weinig of niet heeft uitgebreid. Tenslotte is van belang de omstandigheid, dat men op het platteland zo zeer gewend is aan — in vergelijking met de stad — lage huurprijzen, dat het betrekken van nieuw gebouwde woningen op (vermeende) financiële bezwaren bij de bevolking stuit.

Het zou van eenzijdigheid getuigen, indien in dit verband niet werd gewezen op het verschil in eisen, welke de stedeling en de plattelander aan de woning stellen. Hoewel de ontwikkeling op sociaal en economisch terrein in de laatste decennia ook in dit opzicht nivellerend heeft gewerkt, kan toch worden geconstateerd, dat de plattelander thans in het algemeen nog minder eisen stelt wat betreft comfort en woongemakken dan de stadsmens¹⁾. Dit betekent enerzijds, dat het bestaande verschil in de woningtoestand tussen stad en platteland als zodanig door de plattelander minder diep wordt gevoeld dan de cijfers zouden doen vermoeden, terwijl het anderzijds inhoudt, dat de stimulans tot het streven naar betere woningen op het platteland ook minder groot is dan men zou verwachten.

Huisvesting van landarbeiders De Staatscommissie van 1906 schonk bij haar onderzoek uitvoerig aandacht aan de huisvesting der landarbeiders.

Het zal na het bovenstaande niet verbazen, dat zij tot de conclusie kwam, dat de woningen, waarin de landarbeiders waren gehuisvest, nog veel te wensen over lieten. Zij merkte onder meer op, dat op

¹⁾ Op de oorzaken, die aan het bestaan van deze, enigszins anders gerichte behoeften van plattelander en stadsmens ten grondslag liggen, wordt in dit rapport niet ingegaan.

het platteland de woningwet van 1901 niet de heilzame gevolgen kon hebben, welke men ervan verwacht had, omdat nieuw gebouwde woningen, die aan redelijke eisen voldoen, op het platteland veelal te duur waren voor de arbeiders. De woningwetwoningen lagen in die tijd buiten het bereik van de landarbeiders.

Ook een in 1938 uitgebracht rapport spreekt in dezelfde geest als de Staatscommissie van 1906: „De grote moeilijkheid voor de volkshuisvesting op het platteland is de overbrugging van het verschil tussen de prijs van een aan redelijke eisen voldoende nieuwe woning en het bedrag, dat de minst draagkrachtige bevolkingsgroepen voor hun woning betalen”. Aangezien de lonen van de landarbeiders lager waren dan die van andere arbeidersgroepen, is het buiten twijfel, dat op het platteland juist deze bevolkingsgroep zeer slecht gehuisvest was. De absolute en relatieve loonsverbetering, welke de landarbeiders nadien deelachtig zijn geworden, heeft in deze situatie weinig of geen verandering gebracht. Immers, de woningnood, welke sindsdien is ingetreden, maakte het op grote schaal betrekken van betere woningen onmogelijk. De krotopruiming op het platteland moet nog beginnen.

Bij de vraaggesprekken, welke in zeven gemeenten werden gehouden, verkreeg men de indruk dat er weinig verschillen bestaan in de kwaliteit van de woningen van landarbeiders en andere beroepsgroepen. Bij de vraaggesprekken over de woningtoestand werden minder klachten vernomen dan in de zoekleigebieden en de weidestrecken. Het is niet onwaarschijnlijk, dat dit nauw samenhangt met de eigendom. Het is nl. gebleken, dat 45 % van de woningen eigendom is van de bewoner-landarbeider.

Gegevens huisvesting landarbeiders Bij de enquête onder de landarbeiders op de zand- en rivierkleigronden is een aantal gegevens verzameld over de ouderdom der woningen, het aantal vertrekken, de indeling en het gebruik van de verschillende soorten vertrekken, de huur van de woningen en de aansluiting op openbare nutsvoorzieningen. De actualiteit van deze gegevens is voor een groot deel achterhaald door de woningtelling 1956 van het C.B.S., waarvan de gegevens afzonderlijk zijn verwerkt voor landarbeiderswoningen. Deze telling heeft bovendien het voordeel, dat enerzijds vergelijking mogelijk is tussen de huisvestingssituatie van landarbeiders in de onderscheidene provincies en dat anderzijds de huisvesting van landarbeiders regionaal en provinciaal kan worden vergeleken met die van andere bevolkingsgroepen.

Om deze reden zal hieronder in hoofdzaak worden gebruik gemaakt van de voorlopige uitkomsten van de woningtelling 1956¹⁾. Aangezien het C.B.S. hierover zelf een publikatie het licht zal doen zien, zal hier worden volstaan met het vermelden van enkele van de belangrijkste cijfers betreffende de landarbeiderswoningen.

¹⁾ Door de welwillende medewerking van het C.B.S. kon worden beschikt over de voorlopige uitkomsten van de algemene woningtelling 1956 betreffende landarbeiderswoningen; de gegevens zijn opgenomen met schriftelijke machtiging van de directeur van het Centraal Bureau voor de Statistiek.

Tabel 22a

Landarbeiderswoningen
(Voorlopige uitkomsten van de woningtelling 1956)

Provincie	Woninggrootte					Beschikbare woonruimte					Slaapruijnte	
	percentage woningen met					aantal vertrekken per inwoner in huishoudens met					percentage huishoudens met personen, slapend in niet als een vertrek te beschouwen ruimten	bedsteden
	1 vertrek	2 vertrekken	3 of 4 vertrekken	5 of meer vertrekken	2 of 3 personen	4 of 5 personen	6 of 7 personen	8 of meer personen	gemiddeld aantal vertrekken per persoon			
Groningen	9	26	43	22	1,2	0,8	0,6	0,4	0,8	25	43	
Friesland	12	29	37	22	1,2	0,7	0,5	0,3	0,7	43	34	
Drente	9	19	39	33	1,2	0,8	0,6	0,4	0,8	18	30	
Overijssel	3	12	39	46	1,5	0,9	0,7	0,5	0,9	14	19	
Gelderland	1	6	38	55	1,6	1,0	0,8	0,6	1,0	15	7	
Utrecht	0	9	36	55	1,7	1,1	0,8	0,5	1,0	26	3	
Noordholland	0	10	42	48	1,6	1,0	0,7	0,5	1,0	28	8	
Zuidholland	1	15	36	48	1,5	1,0	0,7	0,5	0,9	36	9	
Zeeland	2	21	39	38	1,5	0,9	0,7	0,5	1,0	39	14	
Noordbrabant	1	17	33	49	1,5	1,1	0,7	0,5	0,9	28	16	
Limburg	—	2	21	77	1,8	1,2	0,9	0,6	1,1	3	0	
IJsselmeerpolders	—	—	—	100	2,3	1,4	1,0	0,7	1,3	3	—	
Nederland	4	17	38	41	1,4	0,9	0,7	0,5	0,9	29	19	
Vijf overwegende zandprovincies ¹⁾	3	13	36	48	1,4	0,9	0,7	0,5	0,9	18	17	

¹⁾ Drente, Overijssel, Gelderland, Noordbrabant en Limburg.

Aantal vertrekken en woonruimte In het begin van deze paragraaf werd er reeds op gewezen, dat de woningen op het platteland in het algemeen kleiner zijn dan in de steden; het aantal 1- en 2-kamerwoningen is hoog. Dit niettegenstaande het feit, dat de gezinnen in de plattelandsgemeenten in het algemeen naar verhouding groter zijn. Hoewel een vergelijking tussen platteland en stad slechts mogelijk zal zijn, wanneer al de resultaten van de woningtelling beschikbaar zijn, geeft tabel 22 toch een instructief beeld van de situatie ten aanzien van de landarbeiderswoningen.

Voor Nederland als geheel waren van alle landarbeiderswoningen 21 % 1- of 2-kamerwoningen. Bijzonder hoog is dit cijfer in de drie noordelijke provincies Groningen, Friesland en Drente, terwijl ook de provincie Zeeland aanzienlijk boven het landsgemiddelde uitkomt.

Het spreekt welhaast vanzelf, dat men om een goed beeld van de beschikbare woonruimte te verkrijgen, het aantal vertrekken per woning in verband dient te brengen met het aantal bewoners. Voor landarbeiderswoningen bedraagt het gemiddelde aantal vertrekken per persoon 0,9. De drie noordelijke provincies blijven beneden dit landelijke gemiddelde. Opvallend is, dat de provincie Zeeland in dit opzicht boven het landelijke gemiddelde komt; oorzaak hiervan is zeer vermoedelijk de relatief kleine gezinsgrootte. Het ongunstige beeld, dat de drie noordelijke provincies tonen, blijkt zich over de gehele linie voor te doen, d.w.z. bij huishoudens van verschillende omvang blijkt de gemiddeld beschikbare woonruimte in deze provincies steeds relatief het geringste te zijn.

Slaapruimte Als een indicatie van de kwaliteit van de woningen kan men de wijze, waarop wordt geslapen, beschouwen. Stelt men als norm voor goed wonen, dat tenminste in een ruimte, welke met het woord „vertrek” kan worden aangeduid, dient te worden geslapen, dan blijkt 29 % van de woningen niet aan deze eis te voldoen. In deze woningen gebruiken 1 of meer personen niet voor slaapdoeleinden bestemde ruimten, zoals gangen, zolders, stallen als slaapgelegenheid. In het bijzonder Friesland, Zeeland en Zuidholland komen met slechte cijfers voor de dag.

In gemiddeld 19 % van de woningen wordt nog in bedsteden geslapen. Met name in de drie noordelijke provinciën zijn in een groot aantal woningen de bedsteden nog in gebruik, hetgeen mede een gevolg is van het geringe aantal vertrekken per woning in deze provincies.

Ouderdom van de woning Naast de „slaapruimte” kan de ouderdom van de woning een indicatie geven van de kwaliteit der woningen. Over de oorzaken van het feit, dat de woningen op het platteland veelal van oudere datum zijn dan in de steden — en derhalve minder wooncomfort bieden — is in het voorgaande reeds een en ander gezegd.

Van het totale aantal landarbeiderswoningen in Nederland blijkt 46 % vóór 1906 te zijn gebouwd, m.a.w. ouder dan 50 jaar te zijn. In Groningen, Friesland, Zeeland en Utrecht is het aantal oude woningen relatief het grootste. Bezieet men de provincies naar het percentage ná 1946 gebouwde

Tabel 22b
Landarbeiderswoningen
(Voorlopige uitkomsten van de woningtelling 1956)

Provincie	Ouderdom van de woningen				Openbare nutsvoorzieningen			Huurverhouding			Huurwaarde					
	percentage woningen gebouwd in de jaren				percentage woningen aangesloten op			percentage woningen			percentage woningen met een huur(waarde)					
	vóór 1906	1906-1930	1931-1945	1946 en later	elektriciteit	water	gas	bevoond door eigenaar	in gebruik als		van minder dan f 1,30	van f 1,30 - f 2,07	van f 2,08 - f 2,99	van f 3,00 - f 3,99	van f 4,00 en meer	onbekend (incl. geen)
									huurwoning	dienstwoning						
Groningen	52	24	13	11	87	59	9	45	46	9	18	35	25	10	2	10
Friesland	64	19	6	11	87	64	12	34	48	18	19	35	18	8	1	19
Drente	35	25	16	24	86	54	5	39	56	5	21	30	25	16	1	7
Overijssel	44	24	13	19	90	72	14	40	54	6	19	28	26	17	2	8
Gelderland	41	26	14	19	90	48	23	43	50	7	6	24	32	24	6	8
Utrecht	52	23	10	15	98	84	40	22	66	12	3	14	29	27	15	12
Noordholland	44	28	13	15	99	96	39	21	67	12	2	13	29	28	16	12
Zuidholland	41	31	12	16	97	95	63	17	76	7	3	17	29	30	14	7
Zeeuws-Vlaanderen	52	20	10	18	91	83	15	60	35	5	16	41	24	13	1	5
Noordbrabant	46	21	11	22	96	77	20	45	49	6	13	31	26	18	4	8
Limburg	38	23	13	26	93	61	29	40	55	5	8	22	28	26	10	6
IJsselmeerpolders	0	—	1	99	100	100	—	0	100	0	—	—	2	81	17	0
Nederland	46	24	12	18	92	76	28	34	57	9	11	26	25	21	7	10
Vijf overwegende zandprovincies ¹⁾	41	24	14	21	91	62	17	42	52	6	14	28	27	19	4	8

¹⁾ Drente, Overijssel, Gelderland, Noordbrabant en Limburg.

woningen, dan blijken de zandprovincies het beste uit de bus te komen, met name Drente, Gelderland en Noordbrabant.

Openbare nutsvoorzieningen Op de betekenis van aansluiting op openbare nutsvoorzieningen voor het verschaffen van modern wooncomfort behoeft hier niet te worden uitgeweid. In het bijzonder zijn de aansluitingen op het elektriciteits- en het waterleidingnet van belang.

Van alle landarbeiderswoningen in Nederland is 92 % op het *elektriciteitsnet* aangesloten. In de provincies Groningen, Friesland en Drente is dit cijfer het laagste, in de provincies van de Randstad (Noordholland, Zuidholland en Utrecht) het hoogste.

Op het *waterleidingnet* is gemiddeld 76 % van de woningen aangesloten. Het zal geen verwondering wekken, dat ook in dit opzicht de provincies van de Randstad met de hoogste cijfers voor de dag komen, terwijl de situatie in de noordelijke en oostelijke provincies het slechtste is.

De aansluiting op het *gasnet* geeft een overeenkomstig beeld te zien als dat inzake de aansluiting op het elektriciteits- en het waterleidingnet; in de provincies Noordholland, Zuidholland en Utrecht is het aantal aangesloten woningen relatief het hoogste, terwijl het in het bijzonder in de noordelijke provincies zeer laag is.

Huurverhouding Een interessant aspect van het wonen is de eigendom van de woning. Van de landarbeiderswoningen is 34 % eigendom van de bewoner. Dit cijfer varieert belangrijk tussen de onderscheidene provincies. In Zeeland is het aantal eigen woningen veruit het grootste, nl. 60 %. Hierop volgen Groningen, Gelderland en Noordbrabant, waar 43—45 % van de woningen eigendom is. In de drie provincies van de Randstad is het aantal eigen woningen relatief zeer laag, nl. 17—22 %; het aantal huurwoningen is dienovereenkomstig hoog.

Het aantal landarbeiderswoningen, dat als *dienstwoning* kan worden aangeduid, bedraagt gemiddeld voor Nederland 9 %. In de provincies, waar het weidebedrijf overheerst, is het percentage dienstwoningen nog het grootste, nl. Friesland (18 %), Noordholland (12 %) en Utrecht (12 %).

In de zandprovincies komen in het algemeen weinig dienstwoningen voor. De dienstwoningen worden uiteraard het meeste gebruikt voor de huisvesting van de vaste landarbeiders. Op de voor- en nadelen, verbonden aan het instituut van de dienstwoningen, is in het eerste rapport over het landarbeidersvraagstuk reeds uitvoerig ingegaan.

Huurwaarde Over de huur(waarde) van de landarbeiderswoningen behoeft weinig te worden gezegd; de cijfers in tabel 22 b spreken voor zichzelf. De huur(waarde) is het laagste in de provincies Groningen, Friesland, Drente en Zeeland, het hoogste in de provincies van de Randstad. De relatief lage huren van de oude woningen vormen, zoals is gebleken, voor landarbeiders soms een rem om nieuwe woningen te betrekken.

Woonsituatie Bij de woonsituatie gaat het vooral om de plaats waar de woning staat. Bij de vraaggesprekken is o.m. getracht na te gaan hoe de landarbeiders over de ligging van hun huis denken. Woont hij liever in, bij of buiten het dorp? In enkele enquêtegebieden van de zandgronden wonen de landarbeiders liever bij of buiten het dorp. Dit staat in verband met de mogelijkheid van grondgebruik en het houden van vee (varkens). Dit hangt niet alleen samen met het economische motief. De vrijetijdsbesteding speelt ook een voorname rol. Deze voorkeur om buiten of aan de rand van het dorp te wonen was niet unaniem. In de gebieden tussen de grote rivieren prefereerde men het wonen in het dorp. Dikwijls zijn het vooral de vrouwen en de jongere landarbeiders (visites, school en verenigingsleven), die liever in het dorp willen wonen. In enkele gemeenten bleken de milieukenners van mening te zijn, dat vooral de vaste landarbeiders liever buiten het dorp wensten te wonen. De losse landarbeiders en de grondwerkers voelen — naar de mening van de milieukenners — meer voor het wonen in het dorp.

In het algemeen kan worden geconcludeerd, dat er op de zand- en rivierkleigronden geen uitgesproken meningen bestaan inzake de plaats van de woning. Er zijn evenwel aanwijzingen, dat er een kentering gaande is. Voorzichtig uitgesproken zou men kunnen stellen, dat de leuze „buiten het dorp wonen is vrij wonen” reeds hier en daar wordt vervangen door „in het dorp wonen is beter wonen”. In de gebieden van het eerste landarbeidersonderzoek — en in het bijzonder op de zeekleigronden — zijn de meningen in dit opzicht scherper bepaald. In deze gebieden is er bij vele arbeiders een sterke voorkeur voor het wonen in het dorp.

HOOFDSTUK V

DE ONTWIKKELING VAN DE WERKGELEGENHEID EN HET ARBEIDSAANBOD

Inleiding Zowel voor de maatschappelijke positie van de werknemers in de agrarische sector als voor hun aantal is de werkgelegenheid een essentiële factor. Voor de positie is vooral de aard van de werkzaamheden van belang en daarnaast het bestaan van een al of niet tijdelijke werkloosheid van de arbeiders. Voor het aantal werknemers en de toe- en afvloeiing is mede de kwantitatieve zijde van de werkgelegenheid bepalend.

In dit hoofdstuk zal op beide zijden van de werkgelegenheid worden ingegaan. In § 1 wordt de huidige werkgelegenheid aan de orde gesteld. In het bijzonder zal worden ingegaan op de te verwachten ontwikkeling daarvan (§ 2). In verband met deze prognose is ook die van het arbeidsaanbod van belang (§ 3), omdat uit een confrontatie van de verwachtingen omtrent vraag en aanbod op de agrarische arbeidsmarkt conclusies omtrent eventueel optredende spanningen kunnen worden getrokken (§ 4). Uiteraard staat het arbeidsaanbod niet los van de vraag naar arbeid, integendeel, het wordt primair door de werkgelegenheid bepaald. Niettemin is een ontwikkeling mogelijk, waarbij een discrepantie tussen vraag en aanbod op de arbeidsmarkt kan optreden.

§ 1. DE HUIDIGE WERKGELEGENHEID

Aard der verrichte werkzaamheden In hoofdstuk III is reeds een uitvoerig overzicht gegeven van het soort werk, dat de geëquëteerden in 1954 hebben verricht. Hierbij is gebleken, dat er in de loop van het jaar gezien nogal enige variatie bestaat in de aard van het werk. Vanzelfsprekend was de variatie bij de groep grondwerkers groter dan die bij de vaste of losse landarbeiders. In tabel 1 zijn de maandelijkse werkzaamheden in vier groepen gesplitst en in procenten weergegeven.

Tabel 1 *De werkzaamheden per maand*

Werkzaamheden	Percentage door alle geëquëteerden verricht werk in												1954
	jan.	febr.	mrt.	april	mei	juni	juli	aug.	sept.	okt.	nov.	dec.	
Landbouw	57	57	60	61	62	65	66	66	68	65	60	55	61
Grondwerk	23	23	30	28	25	21	19	18	16	16	20	22	22
Overige ¹⁾	8	8	8	10	12	13	14	15	16	18	19	20	14
Werkloos	12	12	2	1	1	1	1	1	0	1	1	3	3

¹⁾ Dit percentage loopt voortdurend op door het afvloeien van alle categorieën naar industrie en bouwvakken. Vooral bij de grondwerkers en de restgroep is dit sterk.

De fluctuaties in de omvang van de verschillende werkzaamheden spreken voor zichzelf. In de maanden maart—november is de werkgelegenheid in de landbouw het grootste. Het grondwerk vertoont juist het tegenovergestelde beeld; dit houdt mede verband met het feit, dat een deel van het grondwerk als aanvullende werkgelegenheidsobjecten is uitgevoerd. De hoge werkloosheidscijfers in de maanden januari en februari vinden grotendeels hun oorzaak in de vorst.

De door het onderzoek verkregen cijfers laten geen nauwkeurige conclusies toe omtrent het voorkomen van *structurele* of *seizoenswerkloosheid*. Volgens tabel 1 bedroeg de gemiddelde, feitelijke werkloosheid van de geënuquëteerden in 1954 3 %, tegenover bijna 2 % voor alle werknemers in Nederland. Bij de beoordeling van deze cijfers dient men evenwel te bedenken, dat alleen de feitelijk te constateren werkloosheid als zodanig is geteld. Voor zover de structurele of seizoenwerkloosheid is opgevangen door de tewerkstelling in aanvullende werken, zijn deze werkzaamheden onder het grondwerk opgenomen. Een scheiding tussen de verschillende soorten grondwerkzaamheden (vrije cultuurtechnische werken, aanvullende werken) bleek niet mogelijk, aangezien de desbetreffende werknemers hiervan niet op de hoogte waren. Bezie men de cijfers over het aantal personen werkzaam in de aanvullende werken op de zand- en rivierkleigronden, dan krijgt men evenwel niet de indruk, dat de werkloosheid in deze gebieden de laatste jaren groot is geweest, bepaalde gebieden en bepaalde groepen werknemers buiten beschouwing gelaten.

Begrip werkgelegenheid Indien de werkgelegenheid wordt opgevat als het aantal werkenden, de arbeidsbezetting dus, is zij eenvoudig te bepalen. De werkgelegenheid voor vreemde arbeidskrachten b.v. blijkt dan onmiddellijk uit de enquête. Wel moet worden bedacht, dat als men de werkgelegenheid op deze wijze opvat, hieraan elk normatief karakter ontbreekt; ook ondoelmatig verrichte arbeid valt er onder.

Op deze wijze berekend is de *totale werkgelegenheid* — dus ook die van de boer en zijn gezinsleden — op de zandgronden in vergelijking met andere gebieden betrekkelijk groot. De oorzaken hiervoor zijn van het standpunt van de individuele boer gezien vaak begrijpelijk: ten gevolge van de grote hoeveelheid beschikbare arbeid is er een intensief bedrijfsplan en weinig mechanisatie, mede door de geringe mogelijkheden daartoe op versnipperde en slecht verkavelde grond. Gedeeltelijk moet de geringe oppervlakte per man echter ook worden toegeschreven aan inefficiëntie en macro-economisch gezien vallen daaronder ook het arbeidsoverschot en de geringe mechanisatie. De produktie-omstandigheden zijn veelal slecht, maar de individuele boer kan daarin geen verandering brengen. Het zal duidelijk zijn, dat het arbeidsoverschot, waarvan hier sprake is, een potentieel overschot is; geregistreerde werkloosheid komt slechts betrekkelijk weinig voor. Dit overschot blijkt dan ook alleen uit een geringe arbeidsproduktiviteit; aan het begrip werkgelegenheid is immers geen normatief karakter verleend.

Er is sprake van een gering verschil in werkgelegenheid tussen de zand-

en de rivierkleigebieden. Door de geringe oppervlakte bouwland, het extensievere graslandgebruik en de kleinere omvang van de varkens- en pluimveestapel is de arbeidsbehoefte in de rivierkleigebieden lager en deze wordt niet door de vrij intensieve fruitteelt gecompenseerd. De fruitteelt vraagt meer seizoenarbeid.

Werkgelegenheid Tot nu toe is in deze beschrijving sprake ge-
vreemde arbeidskrachten weest van de totale werkgelegenheid, zonder
dat die voor de vreemde arbeidskrachten in het
bijzonder ter sprake is gekomen. Met name op de zandgronden wordt
slechts in geringe mate van vreemde arbeid gebruik gemaakt; op de
rivierklei is dit door de grotere bedrijfsomvang en de seizoentoppen in
meerdere mate het geval.

Op de zand- en rivierkleigronden maakt viervijfde deel van het aantal
bedrijven in het geheel geen gebruik van uitwonende arbeidskrachten; het
totale aandeel in de werkzaamheden van deze categorie bedraagt dan ook
slechts 5 %¹⁾.

Het aandeel van de inwonende knechts in de totale werkzaamheden is on-
geveer even groot, terwijl hun aantal geringer is dan dat van de uitwonende
arbeiders. Zoals ook al in hoofdstuk II is gebleken, bedroeg het aantal land-
arbeiders in 1956 op de zandgronden globaal 21.000 en in de rivierklei-
gebieden 6.000. Op de rivierklei wordt relatief meer van vreemde arbeid
gebruik gemaakt.

Werkgelegenheid Er is reeds op gewezen, dat op de zandgronden en in de
en werkloosheid rivierkleigebieden betrekkelijk weinig feitelijke werk-
loosheid voorkwam, al past bij deze conclusie enige
voorzichtigheid met betrekking tot de aanvullende werkgelegenheid. Uit
het ontbreken van werkloosheid op een enigszins belangrijke schaal kan
worden afgeleid, dat de werkgelegenheid in de meeste gebieden niet ge-
ringer was dan het arbeidsaanbod. Wel zou een tekort aan arbeidskrachten,
een achterblijven van het aanbod bij de vraag dus, kunnen bestaan. Bij deze
constatering blijkt de beperktheid van een cijfermatige aanpak ten volle.
In de eerste plaats dus al, omdat de werkloosheid niet precies uit de cijfers
is te halen. Maar bovendien is de situatie ten aanzien van de vraag naar
vreemde arbeidskrachten en de arbeidsvoorziening geheel verschillend *per*
gebied en *per categorie*.

In het algemeen is bij het onderzoek gebleken, dat het aanbod van losse
arbeiders sterk afneemt, maar dat er bij sommige arbeiders nog wel animo
bestaat een vaste positie als landarbeider te verkrijgen. De werkgevers in
de landbouw hebben echter meer behoefte aan losse arbeidskrachten in de
drukke seizoenen. Het een en ander is uiteraard niet onafhankelijk van de
arbeidsvoorwaarden. Terwijl voor de losse arbeiders de aard van het
dienstverband de factor is, die de belangstelling gering maakt, zijn voor de
vaste arbeiders het *loon* en de *overige arbeidsvoorwaarden* de belangrijke
factoren. De boeren echter bezitten financieel niet de mogelijkheid een

¹⁾ Vergelijk hoofdstuk III.

vaste arbeider aan te stellen, althans naar hun eigen mening, en zij hebben deze voor het werk ook vaak niet nodig, maar zijn wel in staat in drukke tijden aan seizoenwerkers soms aanzienlijk meer dan het C.A.O.-loon uit te betalen. Er ligt hier dus een heel krachtenveld, waaruit in totaal gezien noch een duidelijk tekort, noch een overschot aan arbeiders resulteert, maar dat wel voor de diverse categorieën tot spanningen aanleiding geeft. Daarbij komt dan nog, dat in dit opzicht de verschillende gebieden ook verschillende situaties kennen. In bepaalde streken komen immers vrijwel geen arbeiders voor (Limburg, de Veluwe), in andere meer (Drente, de rivierkleigebieden en oostelijk Noordbrabant).

Er is door dit alles sprake van een ingewikkelde situatie; in dit verband moge ook worden verwezen naar de in de overige hoofdstukken neergelegde analyses van categorieëninndeling, af- en toevloeiing, lonen en maatschappelijke positie.

§ 2. DE TOEKOMSTIGE WERKGELEGENHEID

De ontwikkeling van de werkgelegenheid wordt bepaald door een aantal factoren, waarvan hier de betekenis zal worden weergegeven. Hoewel voor het onderhavige onderzoek slechts de werkgelegenheid van de vreemde arbeidskrachten van belang is, zal eerst de totale agrarische werkgelegenheid worden geanalyseerd. Zij vormt de grondslag voor de prognose van de vraag naar vreemde arbeid en levert ook op zichzelf interessante resultaten op.

Het behoeft nauwelijks betoog, dat de factoren die van invloed zijn op de toekomstige werkgelegenheid veelal in hoge mate interdependent zijn. Met andere woorden zij treden veelal niet autonoom op, doch in samenhang met een andere factor. Om een voorbeeld te noemen, de mate van mechanisatie wordt niet alleen bepaald door de bedrijfsgrootte, maar houdt onder meer tevens verband met het aanbod van arbeidskrachten, de verhouding tussen loon- en werktuigkosten en de verkavelingstoestand. Het zal duidelijk zijn, dat deze *interdependentie* een analyse van de toekomstige ontwikkeling van de werkgelegenheid niet vereenvoudigt. De factoren, die voor de toekomstige werkgelegenheid bepalend zijn, kunnen als volgt beknopt worden omschreven.

Wijziging oppervlakte cultuurgrond Deze verandering is de resultante van inpoldering en ontginning enerzijds en van onttrekking van cultuurgrond ten behoeve van stadsuitbreiding, wegenvbouw, e.d. anderzijds. Volgens de gegevens van het C.B.S. is op de zandgronden de oppervlakte cultuurgrond van 1950—1955 toegenomen ¹⁾, voornamelijk door ontginningen, maar aan deze ontwikkeling zal vermoedelijk een eind komen. Bovendien neemt het niet-agrarische grondgebruik toe. In de toekomst moet dan ook op een gelijkblijven of wellicht zelfs iets afnemen van de oppervlakte cultuurgrond worden gerekend. Ook in de

¹⁾ Vgl. o.a. de in „Landbouwcijfers 1956” opgenomen gegevens.

Een oude dijkwoning in het rivierkleigebied

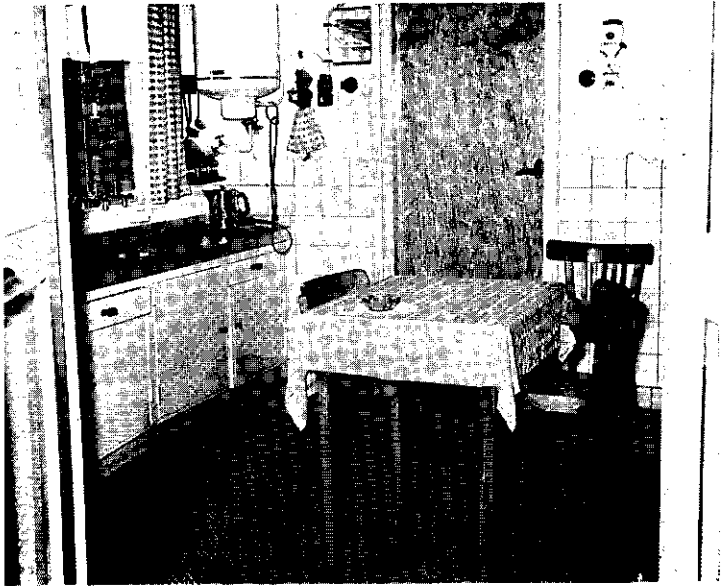
Moderne woningen in het dorp

Foto's: Stichting tot Ontwikkeling
van Kongrondengebieden

Een „keuken” in een oude woning

Foto: Afd. Voorlichting, Min. v. L., V. en V.

Hetzelfde vertrek in een nieuwe woning

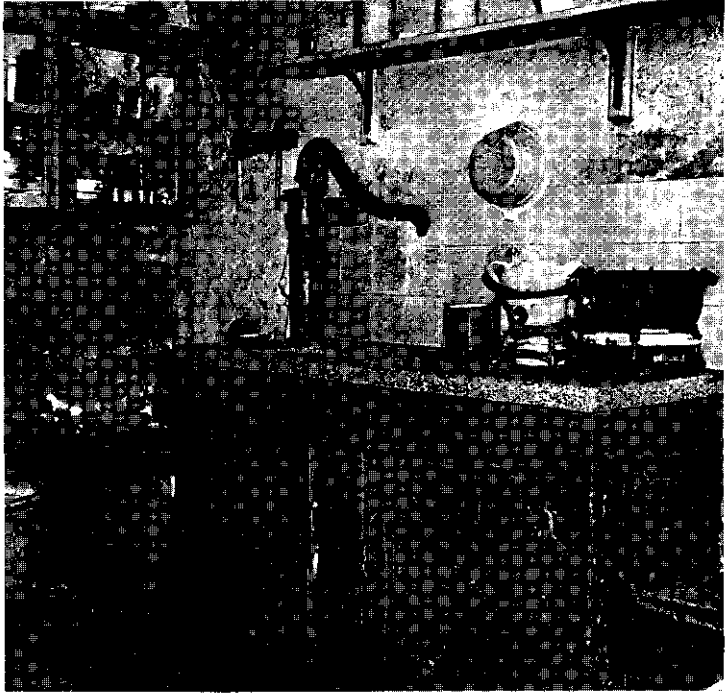

Een oude dijkwoning in het rivierkleigebied

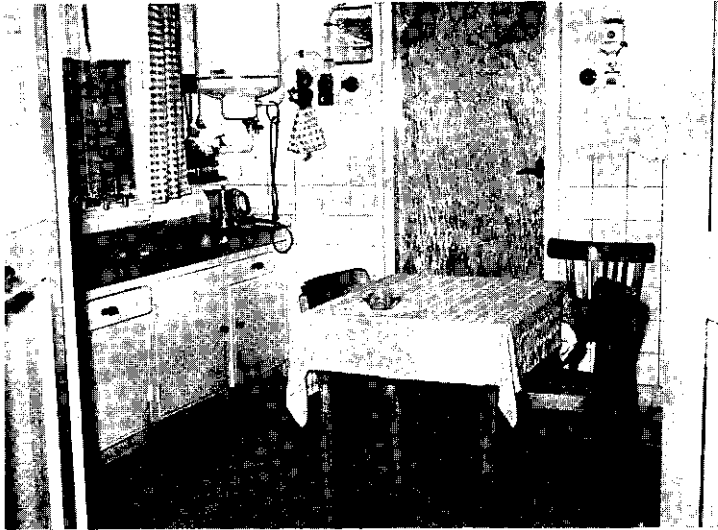
Moderne woningen in het dorp

Foto's: Stichting tot Ontwikkeling
van Kongrondengebieden

Een „keuken” in een oude woning

Foto: Afd. Voorlichting, Min. v. L., V. en V.

Hetzelfde vertrek in een nieuwe woning

Foto: Stichting tot Ontwikkeling
van Komgrondegebieden

rivierkleigebieden zal de oppervlakte cultuurgrond eerder een daling dan een stijging ondergaan.

De betekenis van deze factor is echter in totaal gezien gering, zodat de invloed ervan op de toekomstige werkgelegenheid te verwaarlozen is¹⁾.

Wijziging produktieplan Ingrijpende wijzigingen in het produktieplan doen de werkgelegenheid veranderen. Hierbij moet in feite niet alleen worden gedacht aan wijziging van het produkten-assortiment, maar ook aan in- en extensivering van de bestaande produktie, b.v. wijziging van de veebezetting. Sedert de tweede wereldoorlog heeft een sterke intensivering op de zandgronden plaatsgehad (rundveestapel, varkens en kippen), maar grotendeels betekende dit slechts een inhalen van de in de oorlog ontstane achterstand. In de rivierkleigebieden is b.v. de fruitteelt verbeterd en uitgebreid.

Voor de toekomst dient noodzakelijkerwijze met een gelijkblijvend produktieplan rekening te worden gehouden. De factoren, die hierin een wijziging kunnen veroorzaken — men denke b.v. aan de betekenis welke de Euromarkt kan hebben —, zijn te onzeker om voorspellingen te kunnen doen. Hierbij kan nog worden opgemerkt, dat pas ingrijpende veranderingen in het produktieplan een wijziging van de werkgelegenheid ten gevolge hebben.

Bedrijfsvergroting, ruilverkaveling, mechanisatie en rationalisatie Sedert 1947 is het aantal kleine bedrijven van 1—5 ha op de zand- en rivierkleigebieden met ruim 25 % afgenomen, waar tegenover staat, dat ook het aantal bedrijven groter dan 20 ha met ongeveer 10 % is verminderd. Als gevolg van het een en ander is er een concentratie van de bedrijven in de grootteklasse van 8—20 ha waar te nemen. De concentratie van de bedrijfs grootte naar 8—20 ha zal zich in de toekomst vermoedelijk voortzetten, waarbij echter kan worden verwacht, dat het aantal grote bedrijven niet meer zal dalen. Omdat ook op de kleine bedrijven minimaal één arbeidskracht aanwezig moet zijn, die veelal niet volledig bezet is, brengt vergroting van een klein bedrijf over het algemeen geen toeneming van de werkgelegenheid mee, maar meer verbetering van de arbeidsefficiency. *Bedrijfsvergroting* betekent daardoor vermindering van de vraag naar arbeid. De afnemng van het aantal kleine bedrijven resulteert in een vrij geringe vergroting van de bedrijven in de grootteklasse 8—20 ha en deze vergroting wordt opgevangen door rationalisatie, mechanisatie en in sommige gevallen door extensivering van het produktieplan. Om deze reden kunnen deze factoren niet los van elkaar worden gezien. De opgetreden vermindering van het aantal bedrijven van 1—5 ha met bijna 4 % per jaar betekende — in combinatie met de mechanisatie en rationalisatie, waardoor de vrijkomende grond niet tot extra werkgelegenheid aanleiding gaf — ook een *daling van de werkgelegenheid op de kleine bedrijven* met bijna 4 % per jaar. Onder invloed

¹⁾ Volledigheidshalve zij opgemerkt, dat de situatie per gebied verschilt; in het noorden is nog een toeneming, in midden-Nederland eerder een afnemng te verwachten.

van deze tendentie daalde de totale werkgelegenheid met ongeveer $\frac{1}{2}$ % per jaar.

Los hiervan had echter ook op de grotere bedrijven een verbetering van de *mechanisatie- en rationalisatiegraad* plaats, die op zichzelf ook een daling van de werkgelegenheid tot gevolg heeft gehad. Zowel in de akkerbouw (b.v. door middel van trekkers en roomachines) als in de veeveelt (melkmachines) en in de fruitteelt (b.v. mechanische besproeiing) is een sterke mechanisatie opgetreden, die o.a. een belangrijke invloed heeft gehad op de vraag naar arbeid in de drukke seizoenen. Mechanisering is echter vooral mogelijk, indien het bedrijf een zekere minimumgrootte bezit; zij is dus, ook voor de toekomst, op de zandgronden mede afhankelijk van het tempo, waarin de bedrijfsvergroting zich voltrekt.

De *ruilverkaveling* (eventueel herverkaveling) is eveneens van betekenis voor de toekomstige ontwikkeling van de werkgelegenheid. De ruilverkaveling schept immers mogelijkheden voor een meer efficiënt gebruik van de arbeid, terwijl tevens door een verbeterde ligging en een doelmatiger vorm van de percelen het gebruik van werktuigen (beter) mogelijk wordt. Een ruilverkaveling heeft derhalve de tendentie om bij overigens gelijkblijvende omstandigheden de benodigde hoeveelheid arbeid per oppervlakte-eenheid te verminderen. Er dient te worden opgemerkt, dat bedrijfsvergroting enerzijds mechanisatie in de hand werkt, terwijl anderzijds de mechanisering ook een autonome tendentie tot bedrijfsvergroting betekent. Hetzelfde kan worden gezegd van rationalisatie, waaronder wordt verstaan verbetering van de wijze van produceren, van de arbeidsefficiency. Deze rationalisering is ook in sterke mate te verwachten — met name daar, waar zij nog niet ver is voortgeschreden —, maar zij is in haar mogelijkheden beperkt door de bedrijfsomvang. Ook het komen tot een juiste arbeidsverdeling en het verbeteren van de produktiewijze stellen immers eisen aan de bedrijfsgrootte en de produktie-omstandigheden. Ook is de rationalisatie mede afhankelijk van de mate van mechanisatie en is omgekeerde beïnvloeding mogelijk.

Om al deze redenen is voor een inzicht in de toekomstige ontwikkeling van de werkgelegenheid slechts een *gezamenlijke benadering* mogelijk van de drie factoren bedrijfsvergroting, mechanisatie en rationalisatie. De factor ruilverkaveling zal in dit verband verder buiten beschouwing worden gelaten. Daarbij valt nog te bedenken, dat bij bedrijfsvergroting wellicht ook extensivering kan optreden, omdat op de kleine bedrijven een zeer intensieve produktiewijze bestaat.

Een extra moeilijkheid bij het hanteren der drie factoren is nog, dat zij zeker *niet onafhankelijk zijn van het arbeidsaanbod*. Bedrijfsvergroting is met name afhankelijk van de ambitie van boerenzoons tot opvolging, terwijl mechanisatie en rationalisatie in sterke mate onder invloed van een tekort aan arbeidskrachten plaats hebben. Het grote arbeidsaanbod op de zandgronden is in het verleden ongetwijfeld een belangrijke oorzaak geweest voor het geringe mechanisatie- en rationalisatiepeil en de versnippering der bedrijven. Voor een juiste analyse van de te verwachten mechanisatie en rationalisatie zou eerst een beschouwing moeten worden gewijd aan het te verwachten arbeidsaanbod, maar dat wordt op zijn beurt weer

Het kaartje van pag. 23 behoort bij de omschrijving
van grafiek 1

Het kaartje van pag. 21 behoort bij de omschrijving
van grafiek 2

mede door de werkgelegenheid bepaald. In het navolgende is getracht de rationalisatie en de mechanisatie als autonome factoren te beschouwen; in de in § 5 volgende confrontatie wordt op de onderlinge beïnvloeding van werkgelegenheid en arbeidsaanbod nog nader ingegaan.

Wat betreft de vermindering van het aantal kleine bedrijven in de toekomst is een schatting mogelijk op grond van de in het jongste verleden (sedert 1947) opgetreden wijziging. Op grond van de bij de beleidsinstellingen en in de kringen der belanghebbenden levende denkbeelden (men denke ook aan de streekontwikkelingsplannen, die met sanering gepaard gaan) is een sterkere bedrijfsvergroting niet onmogelijk, waarbij ook het aantal bedrijven in de grootteklasse 5—10 ha zal kunnen afnemen. In tabel 2 zijn daarom twee alternatieven ten aanzien van de vergroting neergelegd; één gebaseerd op de in het verleden waargenomen trend (I) en één gegrond op rigoureuze wijziging van de bestaande situatie (II).

Tabel 2 *Bedrijfsgrootteschema in 1955 en 1970*

Grootteklasse	Aantal bedrijven 1)					
	op de zandgronden in			in de rivierkleigebieden in		
	1955 2)	1970-I	1970-II	1955 2)	1970-I	1970-II
1 — 5 ha	29.000	18.000	10.000	7.400	5.000	3.000
5 — 10 ha	39.700	40.000	25.000	6.300	6.500	4.000
10 — 15 ha	17.100	18.000	20.000	2.500	2.600	2.800
15 — 20 ha	7.900	8.000	10.000	1.300	1.300	2.500
20 ha en groter	6.900	6.900	7.000	1.900	1.900	2.000
Alle bedrijven	100.600	90.900	72.000	19.400	17.300	14.300
	Gemiddelde bedrijfsgrootte in ha					
Alle bedrijven	9,1	10,0	12,7	9,3	11,3	13,4
	Aantal ha per volwaardige arbeidskracht					
Alle bedrijven	5,1	6,9	8,1	6,0	7,5	8,5

1) Aantal bedrijven hoofdberoep landbouwer.

2) Bron: C.B.S.

Het zal duidelijk zijn, dat door een vermindering van het aantal kleine bedrijven de gemiddelde bedrijfsgrootte eveneens een wijziging ondergaat.

De hiergenoemde verandering van de bedrijfsgroottestructuur heeft door de gelijktijdig optredende mechanisatie, rationalisatie en ten dele ook extensivering een belangrijke invloed op de werkgelegenheid. In de eerste alternatieve situatie moet een *werkgelegenheidsdaling* van 6 %, in de tweede van 17 % worden verwacht.

Deze uitkomst is berekend op grond van de daling van het aantal bedrijven en het gedeelte van de werkzaamheden, dat door de bedrijfshoofden

wordt verricht. Voor een belangrijk gedeelte is de invloed van mechanisering en rationalisering hiermede nog niet gecalculeerd; met name in geval I is het aantal bedrijven, dat over meer grond gaat beschikken immers gering; men vergelijkte in dit verband de gemiddelde bedrijfsgrootte.

Het is niet eenvoudig de in de toekomst te verwachten mechanisatie en rationalisatie te schatten, laat staan de invloed ervan op de werkgelegenheid te bepalen. Uit elders gemaakte voorspellingen¹⁾ en uit de in dit opzicht snelle ontwikkeling sedert 1950 kan worden opgemaakt, dat een autonome vermindering van de werkgelegenheid door mechanisering en rationalisering van 20—25 % in de komende 15 jaar waarschijnlijk is. Zij is echter o.a. afhankelijk van de bedrijfsvergroting en gedeeltelijk reeds in de boven geconstateerde berekening opgenomen. Op grond van het een en ander is een *totale daling van de werkgelegenheid* te verwachten van ruim 20 % in het geval van een trendmatige ontwikkeling van de bedrijfsvergroting en van ongeveer 35 % indien de bedrijfsvergroting een rigoureuser verloop heeft (geval II). Met andere woorden een volwaardige arbeidskracht zal op de zandgronden in plaats van ruim 5 ha bijna 7 ha, resp. ruim 8 ha voor zijn rekening nemen en in de rivierkleigebieden in plaats van 6 ha 7,5 ha, resp. ruim 8,5 ha. Dit zijn algemene gemiddelden; voor de grote bedrijven (boven 10 ha) is het gemiddelde hoger en kan het op ruim 10 ha worden gesteld.

Verandering in de werktijd Aan de laatste berekening ligt nog een belangrijke veronderstelling ten grondslag. Het is immers niet noodzakelijk, dat de vermindering van de werkgelegenheid resulteert in een vermindering van de vraag naar arbeidskrachten, omdat tussen deze beide grootheden de factor *arbeidstijd* een rol speelt. Het is mogelijk, dat de vermindering van de arbeidsbehoefte per ha zich gedeeltelijk zal uiten in een vermindering van de werktijd. Hierbij moet zowel aan het aantal werkuren per dag als aan het totale aantal werkjaren per arbeidskracht worden gedacht. In het bijzonder bij de gezinsarbeidskrachten is de arbeidstijd in beide opzichten lang; bij de vreemde arbeidskrachten is dit minder sterk het geval, hetgeen tot spanningen aanleiding geeft. Door de verschillende werktijden van gezins- en vreemd personeel ontstaat een zekere ontevredenheid bij de medewerkende gezinsleden en een tendentie tot verkorting van de werktijd. Ook bij de landarbeiders heerst antipathie tegen de bestaande werktijden in vergelijking met die van andere arbeiders. Bij de verkorting van de werktijd zal men tenslotte nog rekening dienen te houden met een latere beginleeftijd en een op jongere leeftijd ophouden met werken van de gezinsarbeidskrachten.

Het is onzeker in hoeverre de werktijdverkortende factoren zullen leiden tot een feitelijke inkrimping in de komende 15 jaar. Daar komt bij, dat het arbeidstempo op de zandgronden, mede door de lange werktijden, niet hoog is. Het lijkt niet onmogelijk, dat de inkrimping van de arbeidstijd

¹⁾ R. Rijnveld: „De agrarische werkgelegenheid op lange termijn” in E.-S.B., 25 mei 1955.
R. A. de Widt: „Bedrijfsgrootte en verkaveling in de Nederlandse landbouw” in „De Economist”, mei 1954.

eerder zal leiden tot harder en sneller werken dan tot uitbreiding van het aantal arbeidskrachten. In feite betekent dit een te verwachten verbetering van de arbeidsefficiency, waardoor de werktijd kan worden verkort. Het zal duidelijk zijn, dat indien dit het geval is, de vorenberekende daling van de werkgelegenheid tot een evenredige vermindering van de vraag naar arbeidskrachten zal leiden. Wel moet het enigszins arbitraire karakter van een voorspelling van de gevolgen van het complex factoren: bedrijfsvergroting, mechanisatie, rationalisatie, arbeidstijd, arbeidstempo en arbeidsduur worden beklemtoond. Enige vermindering van de bovenberekende cijfers omtrent de werkgelegenheidsdaling lijkt niet onwaarschijnlijk. Het per arbeidskracht bewerkte aantal ha komt daardoor ook iets lager te liggen.

Werkgelegenheid voor vreemde arbeidskrachten Tot nu toe heeft de analyse omtrent het toekomstige verloop van de werkgelegenheid betrekking gehad op de *totale vraag naar arbeid*. In het kader van dit rapport is eigenlijk alleen een behandeling van de vraag naar vreemde arbeidskrachten op haar plaats; deze laatste prognose kan nu echter op de eerste worden gegrond. Daarbij moet echter noodzakelijkerwijs nog een opmerking vooraf worden gemaakt. Herhaaldelijk zal bij de analyse blijken, dat de vraag naar vreemde arbeidskrachten mede afhankelijk is van het *aantal medewerkende gezinsleden*. Dat is uiteraard niet verwonderlijk; met name het aantal medewerkende boerenzoons is daarbij van belang. Op het ogenblik is dit aantal — vooral op de grotere bedrijven — in het licht van de opvolgingsmogelijkheden gezien betrekkelijk ruim. Bij de navolgende prognose wordt aangenomen, dat het aantal medewerkende boerenzoons in overeenstemming is met hun kansen tot opvolging van het bedrijfshoofd. Dit betekent, dat hun aantal ongeveer 40 % van dat van de bedrijven is.

Een prognose van de werkgelegenheid voor landarbeiders wordt nu gebaseerd op het in het voorgaande berekende bedrijfsklassenschema enerzijds en het aantal hectaren per volwaardige arbeidskracht anderzijds. Aangenomen kan worden, dat bedrijven kleiner dan 10 ha geen werknemers nodig zullen hebben. De bedrijven van 10—15 ha zijn in de toekomst 1½-mansbedrijven en zullen slechts een schaars gebruik maken van vreemde arbeidskrachten, te meer daar in 40 % van de gevallen ook een zoon meewerkt. Aangenomen kan worden, dat 25 % van deze bedrijven een vreemde arbeidskracht nodig heeft. In de grootteklasse 15—20 ha is dit ongeveer 60 %. Van de bedrijven van 20 ha en groter met een gemiddelde bedrijfsgrootte van ruim 30 ha zal 40 % een en 60 % twee arbeiders nodig hebben.

In alle bedrijfsklassen is bovendien een zekere reserve nodig in verband met ziekte e.d., zodat het benodigde aantal landarbeiders nog iets groter is dan uit deze cijfers blijkt.

De resultaten van de berekening zijn neergelegd in tabel 3.

In verband met het grote aantal vrij moeilijk te kwantificeren veronderstellingen, die aan de cijfers ten grondslag liggen is het juister de in tabel 3 genoemde globale cijfers te omkleden met een marge van b.v. 10 %. De prognose voor de zandgronden wordt dan 20.000—24.000 en 21.500—25.500

Tabel 3 *De toekomstige werkgelegenheid voor landarbeiders*

Grootteklasse	Zandgronden				Rivierkleigebieden			
	prognose I		prognose II		prognose I		prognose II	
	aantal bedrijven	aantal arbeiders	aantal bedrijven	aantal arbeiders	aantal bedrijven	aantal arbeiders	aantal bedrijven	aantal arbeiders
1—10 ha	58.000	1.000	35.000	500	11.500	200	7.000	100
10—15 ha	18.000	5.000	20.000	5.500	2.500	700	2.800	800
15—20 ha	8.000	5.000	10.000	6.000	1.300	700	1.500	800
20 ha en groter	6.900	11.000	7.000	11.500	1.900	2.900	2.000	3.300
Alle bedrijven	90.900	22.000	72.000	23.500	17.200	4.500	13.300	5.000

en voor de rivierkleigebieden 4.000—5.000 en 4.500—5.500. De beide prognoses, die in de bovenstaande tabel zijn neergelegd verschillen slechts in geringe mate, zowel in de zand- als in de rivierkleigebieden. Weliswaar is in geval II het aantal bedrijven, dat van een vreemde arbeidskracht gebruik maakt groter en ligt ook de gemiddelde bedrijfsgrootte iets hoger, maar dat wordt dus gecompenseerd door een meer ingrijpende daling van de werkgelegenheid.

Toekomstig aantal landarbeiders Uit de cijfers valt op te maken, dat het totale *benodigde aantal landarbeiders* op de zandgronden en in de rivierkleigebieden in de toekomst weinig zal veranderen. Wel is er een zeker verschil tussen deze beide gebieden: in de rivierkleistreken zal de werkgelegenheid van landarbeiders vermoedelijk enigszins dalen, op de zandgronden lichtelijk stijgen. In de rivierkleigebieden wordt op het ogenblik relatief meer van vreemde arbeid gebruik gemaakt dan op de zandgronden. De stijging van de werkgelegenheid op de zandgronden is echter slechts in schijn aanwezig, omdat nog een gedeelte van de landarbeid door niet-landarbeiders wordt verricht. De 20.000 halfzelfstandigen, grondwerkers en geënquêteerden uit de restgroep verrichten voor ongeveer 7 % van hun werktijd landarbeid, hetgeen betekent, dat in feite voor 23.000 arbeiders werk aanwezig is, zodat de werkgelegenheid constant zal blijven. Te verwachten is, dat door de mechanisatie en de rationalisatie de seizoentoppen zullen worden afgezwakt. De prognose heeft betrekking op landarbeiders, die vrijwel het gehele jaar in de landbouw werkzaam zijn. Zou ook in de toekomst een gedeelte van de landarbeid door grondwerkers e.d. worden verricht, dan wordt het benodigde aantal arbeiders uiteraard groter. Ten opzichte van het totale aantal in de landbouw werkende arbeiders betekenen de prognosecijfers dan ook een zeer aanzienlijke daling.

Voorts is het voor een juiste hantering van de werkgelegenheidsprognose noodzakelijk te herinneren aan het uitgangspunt bij de berekening, nl. een *gezond aantal medewerkende boerenzoons*. Werken er meer zoons mee dan voor de opvolging van het bedrijf noodzakelijk is, dan zal de vraag naar

vreemde arbeidskrachten dienovereenkomstig dalen. Daar het aantal medewerkende boerenzoons in de landbouw en met name op de grote bedrijven in het licht van de opvolging gezien nog ruim is, heeft het uitgangspunt een vergrotende invloed op de werkgelegenheid voor landarbeiders.

De berekende daling van de agrarische werkgelegenheid resulteert volgens de uitkomsten van de prognose niet in een evenredige daling van de werkgelegenheid voor landarbeiders. Zij zal dus hoofdzakelijk *ten laste komen van de gezinsarbeidskrachten*. Gezien de factoren, die de daling van de werkgelegenheid veroorzaken is dit niet verwonderlijk.

Hieraan aansluitend kan worden opgemerkt, dat de berekende cijfers geen conclusies inhouden omtrent de samenstelling van de in de toekomst te verwachten groep agrarische werknemers. Ongetwijfeld zal zij op de zandgronden een heteroog karakter behouden en bestaan uit vaste en losse landarbeiders, kleine boeren, tijdelijk als arbeider werkende boerenzoons en seizoenarbeiders. Zowel het benodigde aantal als in nog sterkere mate de samenstelling daarvan is mede afhankelijk van het te verwachten aanbod van arbeid.

§ 3. HET TOEKOMSTIGE ARBEIDSAANBOD

Voorwaarden voor een prognose Evenals voor de werkgelegenheid lijkt het nuttig voor de arbeidsvoorziening een poging te doen tot een prognose. Het kennen van het toekomstige aantal landarbeiders is van grote betekenis en biedt de mogelijkheid tot een confrontatie met de vraag naar landarbeiders.

Voor het maken van een prognose van het te verwachten aantal landarbeiders op grond van de ontwikkeling in het verleden, moet aan drie voorwaarden zijn voldaan. In de eerste plaats moet van een duidelijke trend in het verleden sprake zijn, zonder schoksgewijze ontwikkeling. In de tweede plaats moet de verwachting bestaan, dat de achterliggende factoren, die het menselijke handelen, waarom het hier gaat, bepalen, geen grote wijzigingen zullen ondergaan. In de derde plaats moet ook het aantal, waaromtrent een schatting moet worden gegeven, voldoende groot zijn om de mogelijkheid te bieden tot toepassing van de wet der grote getallen; bovendien is daarvoor onafhankelijkheid van de individuen ten opzichte van elkaar vereist.

Mogelijkheden tot een prognose Het is bij het onderhavige onderzoek niet mogelijk op grond van de historische ontwikkeling tot een prognose te komen. Extrapolatie van de in het verleden waargenomen trend is onmogelijk, omdat die trend niet exact bekend is, niet eenduidig verloopt en omdat de achterliggende factoren een min of meer schoksgewijze ontwikkeling vertonen. Ook extrapolering van de onderdelen van de in het verleden opgetreden ontwikkeling van het totale aantal arbeiders levert geen nauwkeurig resultaat op. Wel zijn *sterfte*, *emigratie* en *pensionering* nog enigszins te voorspellen, al is ook daarbij geen nauwkeurigheid mogelijk, maar *toevloeiing* en *afvloeiing* vertonen dezelfde mogelijkheden als de totale trend. Zowel de primaire als de secundaire toevloei-

ing zijn in het verleden niet eenduidig verlopen en dat is nog veel minder het geval met de secundaire afvloeiing.

Dit blijkt duidelijk uit de in hoofdstuk IV gegeven cijfers. Vooral de oorlogsjaren hebben een breuk in de ontwikkeling veroorzaakt. Dat is zowel bij afvloeiing als bij toevloeiing het geval, beide zijn vrij aanzienlijk gestegen ¹⁾. De beroepscontinuïteit, d.w.z. het percentage van de beoefenaren van een beroep wier vader hetzelfde beroep uitoefende is sedert het begin van de 20e eeuw vrijwel voortdurend gedaald, maar ook niet constant. De cijfers wijzen in totaal wel op een voortdurende daling van het aantal landarbeiders, maar vooral op een steeds sterkere openheid van deze beroepsgroep. Gezien de heterogeniteit van de geënquêteerden wekt dat geen verbazing. Deze heterogeniteit is voor de prognose een extra moeilijkheid. De verschillende categorieën werknemers hebben in het verleden een verschillende ontwikkeling te zien gegeven en reageren ook niet op gelijke wijze op wijziging van de achterliggende factoren.

De ontwikkeling van de cijfers in het verleden kan dus niet leiden tot een exacte prognose. Wel kan een verdergaande daling van het aantal landarbeiders worden verwacht, maar het valt te betwijfelen of de omvang ervan even groot is als uit de na-oorlogse toe- en afvloeiingscijfers mag worden verwacht. Op grond van deze cijfers is nl. per vijf jaar een daling van het aantal landarbeiders van 10 % te verwachten (primaire toevloeiing + 14 %, secundaire toevloeiing + 4 %, sterfte, emigratie, pensionering — 8 % en secundaire afvloeiing — 20 %). Zonder nadere analyse van de factoren, die het aantal landarbeiders bepalen, is een prognose echter niet mogelijk.

In hoofdstuk IV wordt op deze factoren nader ingegaan. Hier kan daarom met een beknopte aanduiding worden volstaan. In de eerste plaats is er een aantal *sociologische* factoren. Hieronder zijn te rekenen de mate van geslotenheid van de groep en de gehechtheid aan de woon- en werkgemeente. Het gedrag van familieleden en buurtgenoten is hiervoor mede bepalend. De ontsluiting van het platteland valt ook onder dit soort factoren. In de tweede plaats is er een aantal factoren, dat men de *demografische* kan noemen, nl. de gezinsgrootte en het aantal boerenzoons. Een derde categorie van factoren zijn de z.g. *economische*, waaronder vallen: welstand, werkgelegenheid binnen en buiten de landbouw en bedrijfssanering. Gedeeltelijk vallen hieronder ook de factoren, die de aantrekkelijkheid van het beroep bepalen, zoals de loonhoogte, maar het is beter dit laatste soort factoren, waaronder ook vallen het aanzien van het beroep, de promotiekansen, de werkomstandigheden, de woonsituatie en de seizoenwerkloosheid als aparte groep te behandelen. Tenslotte zijn de opleidingsmogelijkheden van belang.

Al deze factoren, die onderling nauw met elkaar zijn verbonden, beïnvloeden het aanbod van landarbeiders; het gaat bij deze factoren om de ontwikkeling ervan. Deze is echter moeilijk te voorspellen, waardoor ook de invloed ervan op het toekomstige aantal landarbeiders niet nauwkeurig is aan te geven. Te meer niet, omdat de werkgelegenheid een van de be-

¹⁾ In het bijzonder is de afvloeiing van grondwerkers en geënquêteerden in de restgroep de laatste jaren groot.

palende factoren is. Een behoorlijke afneming moet worden verwacht, maar de omvang ervan is onbekend. Met name het aantal losse arbeiders en het aantal inwonende knechts zullen nog vrij sterk afnemen.

§ 4. CONFRONTATIE EN SAMENVATTING

In het voorgaande is berekend, dat op de zandgronden en in de rivierkleigebieden de *totale werkgelegenheid* zal afnemen. Afhankelijk van de veronderstellingen ten aanzien van de bedrijfsvergroting en de daarmee gepaard gaande mechanisatie en rationalisatie zal de werkgelegenheid 20 tot 35 % afnemen. Op grond van de berekening omtrent de totale werkgelegenheid kan de conclusie worden getrokken, dat de vraag naar *vreemde arbeidskrachten* in de rivierkleigebieden eveneens zal afnemen, nl. met ongeveer 20 %, maar op de zandgronden ongeveer constant zal blijven. De werkgelegenheid voor de gezinsarbeidskrachten neemt dus sterker af dan die voor arbeiders; naarmate de bedrijfsvergroting sterker is, treedt een des te groter verschil op tussen de werkgelegenheid voor gezinsarbeidskrachten en de vraag naar vreemde arbeidskrachten. De samenhang tussen deze beide onderdelen van de werkgelegenheid blijkt hieruit duidelijk.

Er is echter eveneens een *samenhang tussen werkgelegenheid en arbeidsaanbod*. Op zichzelf beïnvloeden deze beide factoren elkaar in sterke mate, maar bovendien is de vraag naar vreemde arbeidskrachten mede afhankelijk van het aantal medewerkende boerenzoons. In de prognose van de werkgelegenheid voor landarbeiders is uitgegaan van een in verband met de opvolgingsmogelijkheden, gezond aantal medewerkende boerenzoons, welke voorwaarde echter nog niet is vervuld.

Het *aanbod van landarbeiders* is niet exact te voorspellen. Een afneming ervan is vrijwel zeker, maar de omvang hiervan is niet bekend. Op de zandgronden moet een discrepantie worden verwacht in die zin, dat de vraag naar vreemde arbeidskrachten groter zal zijn dan het aanbod. Wel is aanpassing te verwachten door sterkere mechanisatie en rationalisatie en kan ook de grote groep van niet-landarbeiders, die gedurende een gedeelte van het jaar landarbeid verrichten, als overbrugging dienen. Er zal immers altijd een aanpassing op de agrarische arbeidsmarkt ontstaan, te meer daar ook het aanbod in sterke mate van de vraag afhankelijk is.

Te verwachten is dan ook, dat *zowel de vraag als het aanbod op de agrarische arbeidsmarkt zich in dalende richting zal bewegen*. Op de zandgronden zal dat vermoedelijk in minder sterke mate het geval zijn als in de rivierkleigebieden. Niettemin moet aan één aspect van deze tendentie nog wel aandacht worden geschonken. Eén van de schakels, waarlangs vraag en aanbod op de agrarische arbeidsmarkt verlopen zijn de *arbeidsvoorwaarden* en het is hierbij, dat moeilijkheden dreigen te ontstaan. Een verhoging van de directe en/of indirecte lonen, die mede in verband met het concurrerende vermogen van de landarbeid noodzakelijk kan zijn, stuit op bezwaren bij de werkgevers, die menen deze kostenverhoging niet te kunnen dragen. Hier spreekt ook de „goedkoopte” van de arbeid van medewerkende gezinsleden een rol. Indien de landbouw, ook wat betreft de overige arbeidsvoorwaarden (werktijd!) niet kan concurreren tegen andere

bedrijfstukken, zal het aanbod van arbeidskrachten vermoedelijk teruglopen. In dat geval kan het geringe aanbod van werknemers op verschillende manieren worden gecompenseerd.

In de eerste plaats is een toeneming van *rationalisatie* en *mechanisatie* mogelijk, iets waarop al herhaaldelijk is gewezen. Voorts kan in sommige gevallen *extensivering* een oplossing bieden. In de derde plaats echter kan een te gering aanbod van vreemde arbeidskrachten worden gecompenseerd door *gezinsarbeidskrachten*, terwijl ook een remming van de *bedrijfsvergroting* en *splitsing* van grote bedrijven tot de mogelijkheden behoren. Zowel het laten medewerken van te veel boerenzoons en/of vrouwelijke gezinsleden als een tegengaan van de bedrijfsvergroting is echter ongewenst. Daarom zal, waar mechanisatie en rationalisatie een onvoldoende mogelijkheid bieden, een landarbeidersgroep in stand moeten worden gehouden. Dit is b.v. het geval in Drente, op gedeelten van de oostelijke zandgronden en in Noordbrabant. Het streven moet daar derhalve gericht zijn op het scheppen van concurrerende arbeidsvoorwaarden.

HOOFDSTUK VI

DE AGRARISCHE WERKNEMERS IN DE SAMENLEVING

Inleiding In de voorgaande hoofdstukken zijn vele verschijnselen met betrekking tot de agrarische werknemers gekwantificeerd. In vele gevallen is met deze kwantificering volstaan; op de achtergronden en motieven welke aan de feiten ten grondslag liggen is veelal niet ingegaan. In dit hoofdstuk zal aan een aantal kwalitatieve aspecten van de arbeidersgroep aandacht worden besteed.

Bij deze beschouwingen dient men o.i. de *plattelandssamenleving* centraal te stellen. De aard van de samenleving op de zand- en rivierkleigronden biedt nl. een verklaringsmotief voor vele verschijnselen. In het bijzonder geldt dit voor de positie van de onderzochte groep in de samenleving (§ 2) en de oorzaken van primaire en van secundaire afvloeiing (§ 3).

De beschouwingen in dit hoofdstuk zijn ontleend aan gesprekken met werknemers tijdens de enquête, aan vraaggesprekken welke in het voorjaar van 1957 met groepen boeren, landarbeiders en milieukenners in een zevental gemeenten zijn gehouden en aan literatuurstudie. Uiteraard moest in dit hoofdstuk worden volstaan met *generalisaties*, welke, gezien de omvang van het gebied van onderzoek en het rijk geschakeerde samenlevingspatroon, niet overal met de feitelijke situatie in overeenstemming zullen zijn.

Hoewel bij het onderzoek naast de eigenlijke landarbeiders ook andere groepen van belang bleken te zijn — met name de groepen van grondwerkers en van half-zelfstandigen — zal in dit hoofdstuk in de eerste plaats van de landarbeidersgroep worden uitgegaan. Waar nodig zullen ook de andere groepen in de beschouwingen worden betrokken.

Voorts dient erop te worden gewezen, dat — aangezien dit hoofdstuk mede is gebaseerd op indrukken ontleend aan gesprekken met landarbeiders en boeren — tegenstellingen tussen deze groepen veelal *manifest* worden, wanneer de arbeider spreekt over de boeren *in het algemeen* en omgekeerd. Een wederzijds tot volle tevredenheid bestaande relatie tussen een bepaalde boer en een bepaalde arbeider weerhoudt veelal boer noch arbeider van een kritisch-afkeurend oordeel, wanneer zij spreken over „de arbeiders” of „de boeren” in het algemeen. De goede persoonlijke ervaringen worden dan verdrongen door een meer of minder sterk klassebewustzijn, zoals bij de vraaggesprekken herhaaldelijk is gebleken.

§ 1. DE PLATTELANDSSAMENLEVING

Karakter van de samenleving Vele schrijvers hebben de samenleving op de zandgronden — en in mindere mate ook op de rivierkleigronden — nog tot in de eerste decennia van deze eeuw gekarakter-

seerd als *gesloten, traditionele, collectief ingestelde gemeenschappen*¹⁾. Het collectivistische element kwam tot uitdrukking in het vrij uniforme gedragspatroon; men leefde volgens dezelfde normen en regels. De instandhouding van het gedragspatroon werd gewaarborgd door een sterke onderlinge controle binnen de gemeenschap. Het zich onttrekken aan de groepscontrole betekende, dat men zich buiten de groep stelde, een op den duur moeilijk houdbare positie. De groepscontrole of groepsdwang — welke als primaire taak had het instandhouden van het oude, van het bekende — deed zich gelden op alle terreinen van het gemeenschapsleven. Het streven naar handhaving van de oude normen en zeden had als consequentie een traditionele instelling van de samenleving, te meer daar in het bijzonder de oudere generatie de taak had te waken over de juiste naleving van in de gemeenschap geldende normen. Het behoeft geen betoog, dat onder deze omstandigheden nieuwe opvattingen, op welk gebied ook, slechts zeer langzaam ingang vonden.

Kenmerkend voor deze gemeenschappen waren de gemoedelijke omgangsvormen. *Stand- en klasseverschillen* waren zeker aanwezig, doch manifesteerden zich niet op die wijze als in de zeelei- en weidegebieden en de veenkoloniën²⁾. In het bijzonder het klassebewustzijn en de scherpe klassetegenstelling, welke zich op de zeeleigronden in de tweede helft van de vorige eeuw begonnen af te tekenen, hebben zich op de zandgronden nooit geopenbaard. Integendeel, tussen boer en arbeider bestond een zekere band, waarvan men de oorsprong kon terugvoeren tot de aard van de samenleving. Boer en arbeider, deel uitmakend van dezelfde gemeenschap en beide de in deze gemeenschap geldende normen vrijwillig aanvaardend, hadden in vele opzichten dezelfde levensstijl en interesses, met uitzondering van een zeer kleine groep grote boeren (Scholten-boeren b.v.). Het lot van het bedrijf ging de arbeider evenzeer aan als de boer. Het werd als volkomen normaal aanvaard, dat de arbeider dezelfde werktijden maakte als de boer. Evenzeer was het regel, dat de arbeider bij de boer in huis kwam en op de hoogte was van en medeleefde met de persoonlijke gebeurtenissen in het leven van de boer en zijn gezin. Het omgekeerde gold eveneens als regel.

Het zal duidelijk zijn, dat onder deze omstandigheden — boer en arbeider stevig verankerd in dezelfde gemeenschap, het wederzijds binnenkomen in het woonhuis, onderlinge visites bij belangrijke gebeurtenissen, overleg over het werk — op de zandgronden *weinig conflictstof aanwezig* was om de verhouding tussen boer en arbeider te vertroebelen. De zakelijke verhouding tussen boeren en arbeiders lag verstrengeld tussen andere verhoudingen in de niet-zakelijke sfeer, waardoor de kans op groepsconflicten tot een minimum was beperkt.

In dit verband is ook het feit van belang, dat er tussen de verschillende groepen een *zeer geleidelijke overgang* en een zekere verticale mobiliteit

¹⁾ Zie o.a. P. W. J. van den Berg: „Het karakter der plattelandssamenleving” (1949) en C. D. Saal: „Samenlevingsvormen en godsdienstig leven op het Nederlandse platteland” (Sociologisch Bulletin, 1948).

²⁾ Standverschillen binnen de groep der boeren traden b.v. aan het licht bij het kiezen van bestuursleden voor standsorganisaties, waterschappen, e.d. Het waren vroeger vooral de grote, eingegeërde en autochtone boeren, welke in deze functies werden benoemd.

bestond. Naast de groep landarbeiders, die een kleine oppervlakte grond in gebruik hadden voor zelfvoorziening, bestond er een vrij grote groep half-zelfstandigen, die hun inkomen ontleenden ten dele aan de exploitatie van een eigen bedrijfje en ten dele aan arbeid in loondienst (zie hoofdstuk III). De grootte van de bedrijfjes der half-zelfstandigen varieerde bovendien sterk. De verticale mobiliteit uitte zich in het feit, dat enerzijds vele boerenzoons tijdelijk als inwonende boerenknecht werkten, terwijl anderzijds landarbeiders kans zagen zich door noeste arbeid op te werken tot boer (ontginningen).

De exponent van de bijzondere aard van de plattelandssamenleving en van de verhouding tussen boer en arbeider mag wel het *instituut van inwonende boerenknecht* worden genoemd. Het was op de zand- en rivierkleigronden regel, dat de grotere bedrijven één of meer inwonende arbeiders hadden. In een gebied als Zuid-Limburg b.v. was het in die tijd geen uitzondering, dat op de grote hofsteden 5 tot 10 knechts aanwezig waren. In het begin van onze eeuw beschikten ook de meeste bedrijven van 5 tot 10 ha over een inwonende knecht. Geleidelijk aan is het instituut van boerenknecht in betekenis afgenomen. Enerzijds door de verminderde werkgelegenheid, doch anderzijds ook door de verminderde animo voor de inwoning, zowel bij de werkgevers als bij de werknemers. Dit neemt niet weg, dat op de zandgronden de inwonende knechts nog steeds een belangrijkere betekenis voor de arbeidsvoorziening in de landbouw hebben dan in de andere landbouwgebieden¹⁾.

De inwonende knecht — thans gewoonlijk zoons van arbeiders en kleine boeren, vroeger waarschijnlijk in meerdere mate ook zoons van grotere boeren — was volledig in het gezinsleven opgenomen; voor hem bestonden slechts weinig geheimen. Daartegenover stond, dat hij minstens dezelfde arbeidsprestatie leverde als de boer; dit betekende nog niet zo lang geleden werken van zonsopgang tot zonsondergang. Typerend voor de intieme relatie tussen knecht en boer is, dat men heden ten dage nog veelal over hem spreekt als over „oes Harm” of „onze Sjeff”.

Veranderingen in de samenleving Het hierboven zeer globaal geschetste beeld van de samenleving op het zand en de rivierklei is zeer lang op vele dorpen in deze gebieden van toepassing geweest. Pas in de laatste tijd zijn de meeste dorpen beroerd door de dynamische ontwikkeling van deze tijd. Dit behoeft ook geenszins te verwonderen, indien men de geringe differentiatie in de economische structuur in overweging neemt. Boeren, land-, bos- en ontginningsarbeiders maakten veruit het belangrijkste deel van de beroepsbevolking uit. De verzorgende middenstand was door afkomst geen vreemd element in deze samenleving. Industrie-arbeiders op het platteland kende men slechts in enkele gebieden

¹⁾ Ook in de zeeklei- en weidegebieden was het inwonend-zijn van een of meer arbeidskrachten in de vorige eeuw regel. Veel eerder dan op de zandgronden is dit instituut echter in betekenis verminderd. In de zeekleigebieden was omstreeks de eeuwwisseling het aantal inwonende arbeidskrachten reeds gering. In de weidegebieden, waar het patriarchalisme veel langer stand hield en bovendien ook de noodzaak van inwonende knechts veel groter was (veehouderij), is ook thans nog een categorie van inwonende knechts. Blijkens het onderzoek van 1951 waren van de vaste arbeiders in de weidegebieden 15 % inwonend tegenover 1 % in de akkerbouwgebieden. Voor de zand- en rivierkleigronden was dit cijfer in 1954 ongeveer 20 %.

in Overijssel en Noordbrabant en op het platteland rondom de grotere centra. Het allochtone deel van de bevolking werd in hoofdzaak gevonden onder ambtenaren en onderwijzers en de personen in leidinggevende functies. Zij vermochten echter geen veranderingen van betekenis teweeg te brengen in het wezen van de dorpsamenleving.

Wanneer men de *oorzaken* nagaat, waardoor dit beeld van de traditionele samenlevingsvorm is veranderd, dan kunnen — zonder op elke oorzaak uitvoerig in te gaan — worden genoemd de geleidelijke industrialisatie van het platteland met als gevolg het ontstaan van nieuwe groeperingen, het toenemende contact van de autochtone bevolking met andere groepen door verkeerstechnische, economische en culturele ontsluiting, de crisis van de jaren dertig en de daaropvolgende oorlog met alle gevolgen van dien. Door het een en ander is een ontwikkeling in gang gezet, welke naar gebied varieert wat betreft het tijdstip, waarop deze ontwikkeling is begonnen en de fase waarin deze thans verkeert, doch welke niet meer kan worden tegengegaan. Integendeel, er zijn voldoende redenen om aan te nemen, dat de verandering van de economische en sociale structuur van het platteland eenmaal in gang gezet in versneld tempo zal doorgaan. Men kan dan ook o.i. terecht spreken van *een platteland in kentering*.

De plattelandarbeider, voor wie, wanneer men de migratie buiten beschouwing laat, de landbouw en de aan landbouw verwante beroepen (vroeger de particuliere ontginning, later ook de werkzaamheden ten behoeve van waterschappen, Staatsbosbeheer, Cultuurtechnische Dienst) de enige mogelijkheden waren geweest om in zijn onderhoud te voorzien, werd nu de kans geboden om in zijn eigen woonplaats of in de naaste omgeving in andere bedrijfstakken aan de slag te komen. De *fabriek* werd een realiteit voor hem ¹⁾. De cijfers in de hoofdstukken II en IV over resp. de aantalsontwikkeling en de afvloeiing laten zien, hoevelen van hen van deze nieuwe mogelijkheden hebben gebruik gemaakt. Op de motieven van deze trek uit de landbouw wordt in § 3 nader ingegaan.

Met de toeneming van het niet-agrarische bevolkingsdeel op het platteland begint ook geleidelijk de *geslotenheid* van de samenleving te verdwijnen. Het proces van „ontsluiting”, waardoor nieuwe opvattingen en gebruiken ingang vonden, is nog in volle ontwikkeling. De nieuwe groepen op het platteland, zoals de industrie-arbeiders en de nieuwe middenstand hebben èn door hun werk èn in mindere mate door hun afkomst weinig contacten meer met de oude autochtone bevolking. Mede daardoor voelen zij zich weinig gebonden aan de oude normen; deze groepen hebben een eigen levensstijl.

Een belangrijke functie in de nieuwe levensstijl vervullen de *arbeidsvoorwaarden*; zij zijn zowel element als ten dele ook oorzaak hiervan. De industrie-arbeiders en het administratieve personeel hebben, behalve een meer of minder groot aantal sociale voorzieningen welke de risico's van

¹⁾ In feite zijn het niet alleen „fabrieken”, waar de arbeiders werk vinden. Van minstens evenveel belang zijn de bouwvakken, de wegebouwbedrijven, de vervoersmaatschappijen en garages (chauffeur en monteur) en de kleinere ambachtsbedrijven, zoals constructiewerkplaatsen, elektrotechnische installatiebureaus, e.d. De „fabriek” is in de voorstellingswereld van de plattelanders evenwel de exponent bij uitstek van de voortschrijdende differentiatie in de economische structuur.

ziekte, invaliditeit, ouderdom, e.d. beperken, regelmatige werktijden en een maximum-arbeidsduur. In het bijzonder door deze laatste voorwaarden worden in potentie de mogelijkheden tot een bewuste vrije-tijdsbesteding vergroot.

Positie van de boeren Bovengeschetste ontwikkeling heeft, wat de werknemers betreft, geleid tot een economische, maatschappelijke en culturele ontsluiting van deze groep. De positie van de boeren is door deze ontwikkeling evenwel in het gedrang gekomen. De boeren, die vanouds de toon hadden aangegeven in het dorp, werden nu in de verdediging gedrongen. Dit ondanks het feit, dat hun organisatorische en financiële positie, mede door de p.b.o., in de naoorlogse jaren was verstevigd. Er kan in vele gebieden op de zand- en rivierkleigronden een gevoel van onbehagen, *van relatieve achteruitgang t.a.v. andere bevolkingsgroepen onder de boeren worden geconstateerd*. De oorzaken hiervan liggen in het economische, maatschappelijke en culturele vlak. Wat het maatschappelijke aspect betreft zij eraan herinnerd, dat de boer door de opkomst van andere bevolkingsgroepen zijn toonaangevende positie in een aantal dorpen verloren heeft. In denken en handelen bestaat er veelal een diepe kloof tussen de boeren en de nieuwe groepen. De tendens is aanwezig, dat de boer maatschappelijk in een enigszins geïsoleerde positie geraakt. In hoeverre dit reeds het geval is, wordt onder meer bepaald door de economische structuur van de samenleving, d.w.z. van de omvang van het niet-agrarische bevolkingsdeel.

Zoals gezegd heeft de boer een levensstijl, welke op vele punten verschilt van die van de andere beroepsgroepen in de samenleving. Dit neemt niet weg, dat de ontwikkeling van de tijd ook het denken en handelen van de boerenstand niet onberoerd heeft gelaten. Ook onder de boerenstand is het verlangen ontwaakt naar een enigszins andere levensvulling. In het bijzonder geldt dit voor hetgeen men wel eens als de meer culturele aspecten van het leven aanduidt (deelname aan het gemeenschapsleven; bezoek aan toneelvoorstellingen, bioscoop, e.d.; het met vakantie gaan). In de mogelijkheden van een grotere vrije-tijdsbesteding zijn de boeren evenwel sterk beknot door de lange werkdagen en de grote gebondenheid aan het bedrijf. Daarbij komt, dat door het afnemende aantal arbeiders het werk op de boerderij voor de gezinsleden zeker niet minder zwaar is geworden, ondanks de steeds toenemende mechanisatie en rationalisatie.

De tendentie, dat de boer een *steeds meer geïsoleerde positie* gaat innemen, kan niet alleen op de zand- en rivierkleigronden worden geconstateerd; dit verschijnsel doet zich ook in de akkerbouw- en weidegebieden voor. In zover de gebondenheid aan het bedrijf hierbij van invloed is, zal het duidelijk zijn, dat op de grootste bedrijven en in de akkerbouwgebieden de gebondenheid van minder betekenis is ¹⁾. In het bijzonder op de

¹⁾ In sommige gemeenten in de akkerbouwgebieden met overwegend grote bedrijven, waar zich een vrij grote kern van nieuwe middenstanders (ambtenaren, onderwijzend personeel, e.d.) heeft gevestigd, blijkt overigens, dat ook de grotere boeren zich steeds meer uit het gemeenschapsleven terugtrekken (kerkeraad, verenigingen, e.d.). Deze functies worden dan veelal overgenomen door de importbevolking. Deze houding moet worden verklaard uit een mengeling van enerzijds meerderwaardigheidsgevoelens en anderzijds het gevoel niet te zijn opgewassen tegen de meer verstedelijkte levensstijl van de nieuwe middenstand.

gezinsbedrijven en op de bedrijven met melkvee moet de betekenis van de „gebondenheid” echter niet worden onderschat.

Beter dan dit feitenrelaas kan schetsen met welke vraagstukken de boerenstand op het zand en de rivierklei in „deze kentering” worstelt, blijkt dit uit onderstaande, wellicht enigszins geëmotioneerde passages ¹⁾:

„’t Is al mor waarken en knoojen, zunder da ’j wat veuruut koomt. Elke boer probeert zich allent te redden. Overal zie ’j de boerenvrouwen en kiender met op ’t laand an ’t waark. Waar möt dat hen?.....

....Zo is ’t hier en zo is ’t bij de meeste boeren. Boerenvrouwen en kiender an ’t waark, arbeidersvrouwen mit de kienderwaogen uut kuiern of op vesiete gaon en oe vroggere arbeider komp oe ’s zommersoavends um ’n uur of zesse inteegeen, mit de vishengels an de fietse, terwijl de boer nog uren van waarken veur de börst hef veur dat he ’j um te slaopen kan leggen. Zien arbeidsuren bint onbeparkt....”

Uit het bovenstaande moge duidelijk zijn geworden, dat het platteland in beweging is. De spanningen, welke hierdoor optreden, doen zich allereerst onder agrarische werknemers voor. Hierop wijzen verschijnselen als de sterk vergrote trek uit de landbouw en het aanvaarden van nieuwe gebruiken en gewoonten. Daarnaast kan worden geconstateerd, dat ook de boerenstand zich in een overgangperiode bevindt, welke culmineert in een tendens tot een isolement in economisch, maatschappelijk en cultureel opzicht.

§ 2. DE SOCIALE POSITIE VAN DE WERKNEMER

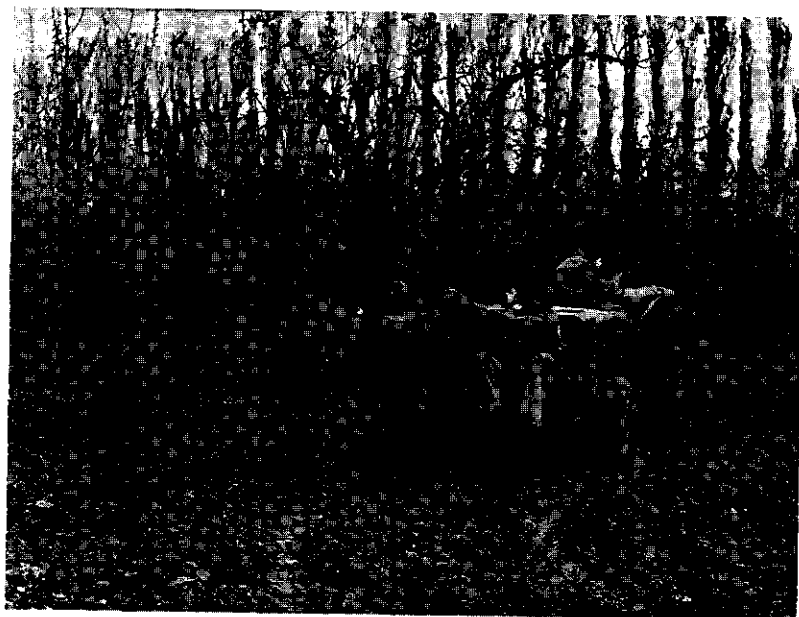
Algemeen De waardering voor een beroep in de samenleving moet worden gezien als de resultante van een groot aantal factoren, welke direct of indirect met het werk verband houden. Genoemd kunnen worden het loon, de sociale voorzieningen, de werktijden, de regelmaat in het werk (seizoenwerkloosheid), de huisvestingsomstandigheden, welke uit het beroep voortvloeien, de mate van scholing noodzakelijk voor de uitoefening van het beroep, de werkomstandigheden, de toekomstmogelijkheden, e.d.

In onze maatschappij is het beroep een belangrijke maatstaf voor de sociale positie, welke men inneemt in de samenleving ²⁾. Uiteraard wordt voor het individu deze positie mede bepaald door persoonlijke eigenschappen, welke niet met het beroep samenhangen (karakter, activiteit op cultureel en maatschappelijk gebied). Voor het onderhavige onderzoek is evenwel in de eerste plaats de beroepshiërarchie van belang, welke wordt bepaald door de waardering voor de verschillende beroepen.

De beroepshiërarchie is een scala van beroepen, welke verschillen in sociaal aanzien. Bij de verschillende onderzoeken op dit gebied is gebleken, dat er veel overeenkomst bestaat tussen de waarderungen, die men voor de beroepen heeft. Hierdoor is het mogelijk een beroepsladder samen te stellen met behulp van de subjectieve opvattingen van de mens zelf. Uiteraard zal men hierbij rekening moeten houden met het feit, dat een beroepshiërarchie

¹⁾ Uit „Oez Volk”, Noaberpraot voor Drentse lezers, 1e jaargang.

²⁾ Zie o.a. F. van Heek: „Stijging en daling op de maatschappelijke ladder” (diss. 1945) en G. Kuiper: „Mobiliteit in de sociale en beroepshiërarchie” (1954).

Persoonlijke beschuttingsmiddelen zijn
in het moderne landbouwbedrijf onmisbaar

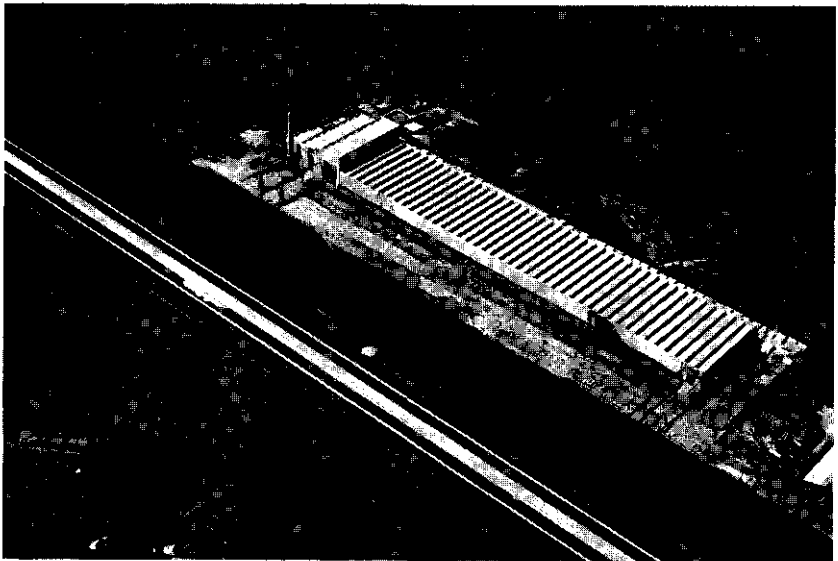
Modern comfort op de boerderij

Foto's: Veiligheidsinstituut

Omscholing voor volwassenen in de Rijkswerkplaats voor Vakontwikkeling

Foto: Rijksarbeidsbureau

Een voorbeeld van de industrialisatie van het platteland

Foto: N.V. Eternit Maatschappij, Goor

aan tijd en plaats gebonden is. Dit maakt het noodzakelijk, dat de economische en sociale structuur van de gebieden, welke men bij het onderzoek wil betrekken niet te veel uiteenlopen.

De beroepsladder Voor de vaststelling van de plaats van de onderscheidene categorieën werknemers in de beroepshiërarchie is — ten einde over vergelijkbare resultaten te beschikken — dezelfde methode gevolgd als bij het onderzoek in 1951. In een zevental gemeenten op de zand- en rivierkleigronden is aan groepen arbeiders, boeren en milieukenners gevraagd een zestiental beroepen zodanig te rangschikken, dat een beroepshiërarchie overeenkomstig hun eigen mening ontstond¹⁾. Aangezien het de opzet was de positie van de agrarische werknemers ten opzichte van de naastliggende beroepen te bepalen, was het niet noodzakelijk alle in de dorpsgemeenschap voorkomende beroepen te laten rangschikken, doch slechts die welke min of meer met het landarbeidersberoep vergelijkbaar waren. De 16 gekozen beroepen beslaan dan ook het onderste traject van de beroepsladder. In grafiek 12 is de gemiddelde beroepsladder weergegeven, zoals deze door de landarbeiders, boeren en milieukenners werd gezien. Ter vergelijking zijn tevens de beroepsladders opgenomen, welke in de zeeklei- en weidegebieden bij het onderzoek in 1951 werden opgesteld.

De op bovenvermelde wijze opgestelde beroepsladders zijn voor het onderzoek naar de positie van de verschillende beroepsgroepen in de dorpsgemeenschap een waardevol hulpmiddel. Men dient evenwel aan deze beroepsladders geen al te absolute betekenis toe te kennen, in het bijzonder wanneer het de onderlinge rangschikking van beroepen over een klein traject van de ladder betreft. De onderlinge positieverschillen zijn daartoe in sommige gevallen te weinig genuanceerd, terwijl bovendien een nauwkeurige kennis over sommige beroepen bij de geïnterviewden niet altijd aanwezig was.

Een vergelijking tussen de beroepsladders van landarbeiders, boeren en milieukenners op de *zand- en rivierkleigronden* laat zien, dat de landarbeiders en boeren het beroep landarbeider ongeveer op hetzelfde niveau waarderen, terwijl de milieukenners zeer weinig waardering aan de dag leggen. In alle drie de groepen komt het beroep landarbeider echter in de onderste helft van de beroepsladder terecht, welke vrijwel alle ongeschoolde beroepen omvat. Hetzelfde geldt ten aanzien van de beroepen inwonende boerenknecht, grondwerker en losse arbeider. Deze beroepen blijken op de zand- en rivierkleigronden steeds de laagste plaatsen op de beroepsladder in te nemen.

De waardering van de *landarbeiders* in de drie gebieden vertoont een overeenkomstig beeld; de landarbeiders plaatsen hun beroep lager in de hiërarchie dan die van geschoolde arbeiders, zoals monteur, timmermansknecht, e.d. Opmerkelijk is voorts, dat de waardering van de landarbeiders op het zand en op de rivierklei voor hun eigen beroep hoger is dan van de

¹⁾ Uit de grafieken kunnen geen conclusies worden getrokken over de afstanden tussen de beroepen; in het kader van het onderzoek was het niet nodig hieraan nader aandacht te besteden.

DE BEROEPSLADDER

Grafiek 12

Landarbeiders		Boeren		Milieukenners	
Zand- en rivier- kleigronden	Weidegebieden	Zand- en rivier- kleigronden	Weidegebieden	Zand- en rivier- kleigronden	Weidegebieden
Fabrieksarbeider (geschoold)	Kantoorbediende	Winkelier	Kleine boer	Winkelier	Winkelier
Monteur	Monteur	Kleine boer	Winkelier	Fabrieksarbeider (geschoold)	Monteur
Winkelier	Winkelier	Monteur	Monteur	Monteur	Kleine boer
Timmermans-knecht	Timmermans-knecht, chauffeur	Fabrieksarbeider (geschoold)	Fabrieksarbeider (geschoold)	Kleine boer	Monteur
Fabrieksarbeider (ongeschoold)	Kantoorbediende, fabrieksarbeider (geschoold)	Monteur	Timmermans-knecht	Kantoorbediende, timmermans-knecht	Timmermans-knecht
Kantoorbediende	Kleine boer	Chauffeur	Landarbeider (vast)	Chauffeur	Kantoorbediende
Opperman	Gemeentearbeider	Arbeider zuivelabriek	Arbeider landbouwindustrie	Arbeider zuivelabriek	Fabrieksarbeider (geschoold), gemeentearbeider
Chauffeur	Fabrieksarbeider (geschoold)	Kantoorbediende	Kantoorbediende	Winkelbediende	Chauffeur
Landarbeider (vast)	Opperman	Landarbeider (vast)	Chauffeur	Gemeentearbeider	Winkelbediende
Arbeider landbouwindustrie	Arbeider landbouwindustrie	Inwonend boerenknecht	Winkelbediende	Opperman	Opperman
Winkelbediende	Winkelbediende	Winkelbediende, gemeentearbeider	Gemeentearbeider	Fabrieksarbeider (ongeschoold)	Arbeider landbouwindustrie
Los werkmán	Landarbeider (vast)	Fabrieksarbeider (ongeschoold)	Opperman	Landarbeider (vast)	Landarbeider (vast)
Opperman	Los werkmán	Opperman	Los arbeider	Grondwerker,	Opperman
Fabrieksarbeider (ongeschoold)	Fabrieksarbeider (ongeschoold)	Grondwerker	Fabrieksarbeider (geschoold)	Inwonend boerenknecht	Arbeider landbouwindustrie
D.U.W.-arbeider	D.U.W.-arbeider	Los arbeider	D.U.W.-arbeider	Los arbeider	Los werkmán
					Fabrieksarbeider (ongeschoold)
					Los werkmán
					D.U.W.-arbeider

landarbeiders in de zeelei- en weidegebieden. Gezien de historische ontwikkeling in deze gebieden is dit verschil in waardering ook wel aannemelijk. De landarbeider in de eigenlijke landarbeidersgebieden heeft decennia lang geleefd in het bewustzijn te behoren tot een achtergestelde groep. Op het zand en op de rivierklei is van een uitgesproken klassebewustzijn en van een algemeen gevoel van achtergesteld te zijn nooit sprake geweest (§ 1).

Opmerkelijk is ook de relatief lage positie van de kleine boer en de hoge positie van de fabrieksarbeider (zowel de geschoolde als de ongeschoolde) op het zand. Wat het eerste beroep betreft waren de landarbeiders van mening, dat de kleine boer onder de huidige omstandigheden een weinig benijdenswaardige positie inneemt (lange werkdagen, betrekkelijk laag inkomen, geen sociale voorzieningen). In deze waardering ligt tevens de verklaring besloten voor de sterk gedaalde animo onder de landarbeiders om te trachten zelfstandig boer te worden. De relatief hoge plaats van de fabrieksarbeiders is wellicht mede te danken aan conjuncturele invloeden en de legendevorming, welke er t.a.v. dit beroep ongetwijfeld heeft plaats gehad.

De boeren waarden de beroepen landarbeider en inwonende boerenknecht nog het hoogste. Het is moeilijk vast te stellen in hoeverre deze waardering reëel en in hoeverre deze in feite een rationalisatie van andere motieven (tekort aan arbeidskrachten) is.

De milieukenners tenslotte slaan in alle gebieden de beroepen landarbeider, inwonende boerenknecht, los arbeider (los werkman) en grondwerker (D.U.W.-arbeider) zeer laag aan. Deze beroepen vormen naar hun mening de onderste sporten van de beroeps ladder. Bij de milieukenners, die bijna allen een geschoold en fysiek minder zwaar beroep uitoefenen, speelt vooral de geringe mate van geschooldheid van bovengenoemde beroepen en de in deze kringen algemeen voorkomende geringe waardering voor handenarbeid vermoedelijk een belangrijke rol bij de plaatsbepaling.

Zowel bij boeren als bij arbeiders bestaat de mogelijkheid, dat de plaats welke aan het landarbeidersberoep in de hiërarchie is gegeven, afwijkt van de feitelijke waardering van deze groepen om redenen van tactische aard. Ten einde een zo reëel mogelijke beroeps ladder te verkrijgen, is getracht deze vertroebelende factoren te elimineren door bij de rangschikking te vragen naar de motieven voor de waardering van de verschillende beroepen.

Stijging en daling Voor het meten van de beroepsmobiliteit is de bepaling op de beroeps ladder een onmisbaar gegeven. Men spreekt van beroepsmobiliteit, wanneer iemand een andere plaats gaat innemen in de beroepshiërarchie. Deze beweeglijkheid kan men onderscheiden in *horizontale mobiliteit*, d.w.z. het nieuwe beroep is gelijkwaardig aan het oude beroep en in *verticale mobiliteit*, d.w.z. het nieuwe beroep wordt hoger of lager gewaardeerd dan het oude.

De verticale mobiliteit of m.a.w. de stijging en daling op de beroeps ladder kan nu voor b.v. de geënquêteerde werknemers worden gemeten door de plaats van de beroepen van de vaders van de landarbeiders te bepalen

t.o.v. het landarbeidersberoep; men meet dan de mobiliteit t.o.v. het ouderlijke milieu. Hetzelfde kan men uiteraard doen wat betreft de kinderen van de geënquêteerde landarbeiders; door de beroepen van de zoons en schoonzons te vergelijken met die van de landarbeiders kan men een indruk krijgen van de mate van stijging en van daling op de beroeps ladder.

Het spreekt vanzelf, dat de beroepen van de vaders en (schoon)zoons van de geënquêteerde landarbeiders een grotere variatie vertonen dan de bij de beroeps ladder gebruikte zestien beroepen. Het is echter mogelijk, de voorkomende beroepen in het schema van de zestien beroepen te passen door het beroep winkelier representatief te achten voor de zelfstandige middenstand, de monteur voor de geschoolde arbeiders, enz. Voor zover de beroepen een hogere plaats innamen dan de zestien op de beroeps ladder voorkomende beroepen (b.v. fabrikant, onderwijzer, arts, de grotere boeren) zijn deze in een groep „hogere beroepen” verenigd.

In tabel 1 is voor de groep van landarbeiders en grondwerkers de stijging en de daling op de beroeps ladder aangegeven. Uiteraard is hierbij uitgegaan van de beroeps ladder, zoals deze door genoemde categorieën zelf is vastgesteld (zie grafiek 10).

De cijfers over de stijging en daling van de geënquêteerden t.o.v. hun vaders kunnen niet worden vergeleken met de overeenkomstige cijfers van de (schoon)zoons t.o.v. de geënquêteerden, aangezien de drie betreffende generaties statistisch geen vergelijkbare groep vormen. Het blijkt overigens,

Tabel 1 *Stijging en daling op de beroeps ladder*

Beroeps ladder	Landarbeiders			Grondwerkers		
	percentage beroepen, uitgeoefend door de			percentage beroepen, uitgeoefend door de		
	vaders	zoons	schoonzons	vaders	zoons	schoonzons
1. Hogere beroepen	21	3	4	15	3	2
2. Fabriksarbeider geschoold	1	9	7	2	13	9
3. Monteur	0	7	4	0	6	4
4. Winkelier	5	1	6	6	1	4
5. Timmermans knecht	2	9	6	2	8	6
6. Fabriksarbeider ongeschoold	8	15	24	3	23	25
7. Kantoorbediende	1	5	7	1	3	5
8. Opperman	1	3	3	1	4	3
9. Chauffeur	1	2	5	1	2	5
10. LANDARBEIDER (vast)	29	21	17	30	13	14
11. Arbeider zuivelfabriek	1	3	1	0	3	2
12. Kleine boer	20	3	3	22	4	4
13 en 14. Winkelbediende en gemeentearbeider	4	10	8	3	8	7
15. Inwonend boerenknecht	—	6	—	—	4	—
16 en 17. GRONDWERKER en los arbeider	6	3	5	14	5	8
Alle beroepen	100	100	100	100	100	100
Aantal personen	1666	564	199	932	864	377

dat van de huidige landarbeiders en grondwerkers een relatief groot gedeelte gedaald is t.o.v. hun vaders. De oorzaak hiervan ligt in de betrekkelijk geringe beroepscontinuïteit en de lage plaats op de beroeps ladder van de landarbeiders en grondwerkers. Deze feiten zijn tevens oorzaak, dat van de zoons van de geënquêteerden een relatief groot deel is gestegen op de beroeps ladder.

Opmerkelijk is, dat bij de landarbeidersgroep een relatief groter aantal schoonzons dan zoons op de beroeps ladder is gestegen. Hetzelfde verschijnsel kon bij het onderzoek op de zeelei- en weidegebieden in nog veel sterkere mate worden geconstateerd. Voor laatstgenoemde gebieden is op grond van deze cijfers en de gehouden vraaggerekenen geconcludeerd, dat de dochters van de landarbeiders bij de keuze van de huwelijkspartner een zekere selectie naar beroep toepassen. Voor de zandgronden kan dit niet met enige zekerheid worden vastgesteld.

Vergelijkt men de stijging en de daling op de beroeps ladder in de zand- en rivierkleigebieden met die in de zeelei- en weidegebieden, dan blijkt de mobiliteit op de beroeps ladder in de eerstgenoemde gebieden belangrijk groter te zijn. De oorzaak hiervan ligt in de geringere beroepscontinuïteit en de grotere heterogeniteit van de geënquêteerde groepen in de zand- en rivierkleigebieden. Op de zeeleigebieden en weidegebieden hadden resp. 78 % en 45 % van de vaders van de geënquêteerde landarbeiders ook het beroep landarbeider; het is duidelijk dat bij deze cijfers geen grote mobiliteit mogelijk is.

Tenslotte een enkele opmerking over de betekenis van de mobiliteitscijfers. Hoewel de cijfers een waardevolle aanduiding kunnen geven over de mobiliteit, welke een generatie t.o.v. de vorige generatie vertoont, dient men bij deze cijfers te bedenken, dat de onderlinge positieverschillen tussen de beroepen vaak gering zijn. Bovendien blijkt op het zand en op de rivierklei, dat ofschoon de landarbeiders en de grondwerkers het beroep landarbeider hoger waarderen dan dat van grondwerker, in de praktijk een aantal landarbeiders in het grondwerk is „gevlucht”. De oorzaak hiervan ligt niet alleen in de afnemng van de werkgelegenheid op de zandgronden, doch ten dele ook in betere werktijden en lonen bij de cultuurmaatschappijen. De conclusie ligt voor de hand, dat men aan de daling en de stijging over een kort traject van de beroeps ladder geen al te grote waarde moet toekennen.

§ 3. ACHTERGRONDEN VAN TOE- EN AFVLOEIING

Algemeen In de hoofdstukken IV en V zijn enkele cijfers gegeven over de primaire en de secundaire afvloeiing. Het bleek, dat de afvloeiing in de loop van de tijd — en in het bijzonder in de naoorlogse jaren — sterk was toegenomen. De oorzaak hiervan moet in de eerste plaats worden gezocht in de relatief geringe aantrekkelijkheid van het beroep, welke ten naaste bij kan worden gemeten door de plaats, die het beroep in de beroepshiërarchie inneemt. Daarnaast spelen ook andere factoren een rol, zoals streekgebondenheid, gezinsomstandigheden, werkgelegenheid in de

landbouw en in andere bedrijfstakken. Deze factoren worden van belang, indien de aantrekkelijkheid van het beroep gering is en er een neiging bestaat tot overgang naar andere beroepen. Bedoelde factoren kunnen de overgang versnellen of vertragen.

Wat de *aantrekkelijkheid van het beroep* betreft, is in § 2 gebleken, dat deze niet al te hoog wordt aangeslagen. Globaal bezien waardeert men de beroepen landarbeider, inwonend boerenknecht en grondwerker op het niveau van de ongeschoolde beroepen. Uit de vraaggesprekken is gebleken, dat de belangrijkste motieven voor deze plaatsbepaling waren de lonen, de werktijden en de toekomstmogelijkheden. Daarnaast speelden de seizoen-werkloosheid, de verhouding boer-arbeider, de scholing en de aard van het werk een rol.

Lonen De lonen in de landbouw en in de cultuurtechnische werken zijn na de oorlog in snel tempo opgetrokken. Het verdient dan ook bijzondere aandacht, dat er bij de waardering van het beroep zulk een nadruk wordt gelegd op de, naar de mening van de betrokken arbeiders, nog steeds bestaande loonverschillen. De vraag rijst welke lonen men als vergelijkingsmaatstaf kiest. Het is zeer waarschijnlijk, dat men voor de landbouw de lonen beneden het gemiddelde C.A.O.-loon neemt — in verschillende gebieden lagen de uitbetaalde lonen ten tijde van het onderzoek beneden het regelingsloon — en voor de industrie de lonen, welke boven het gemiddelde liggen en die slechts door een beperkte groep hooggekwalificeerde arbeiders worden verdiend. Hierdoor ontstaat er ten aanzien van de lonen een beeldvorming, welke niet met de feiten in overeenstemming is, doch van grote betekenis is bij de beroepswaardering.

Werktijden Wat de werktijden betreft, reeds vanouds bestond er in de dorpen een (kleine) groep, waarover de *communis opinio* in verband met de aard van het werk en met de verhoudingsgewijs korte werktijden was, dat deze niet werkte (onderwijzers, administratief personeel, gemeentearbeiders, e.d.). Een belangrijke norm voor de individuele waardering in de oude agrarische gemeenschappen was nl. de arbeidstijd; het werken van 's morgens vroeg tot 's avonds laat was gebruikelijk. Deze norm heeft nu sterk aan betekenis ingeboet, in het bijzonder bij de werknemers; men voelde zich niet meer „verplicht” of gebonden om van zonsopgang tot zonsondergang te werken (zie ook § 1). De werknemers gingen een op zuiver rationele gronden berustende vergelijking maken tussen de werktijden in de landbouw en in de andere bedrijfstakken, welke uiteraard ten voordele van de andere beroepen uitviel. De werktijd heeft niet alleen een belangrijke invloed gehad op de overgang naar de industrie, maar eveneens op de overgang van landarbeiders en kleine boeren naar de cultuurtechnische werken. Ook onder de boeren is er een duidelijke wijziging waarneembaar in de opvattingen omtrent de lange werktijden, doch zij zijn in verband met het melken veelal niet in staat, hierin ingrijpende verandering aan te brengen. Dit is mede een van de redenen, waardoor de boerenstand steeds meer in een geïsoleerde positie komt te verkeren (zie § 1).

Toekomstmogelijkheden De toekomstmogelijkheden in de landbouw en in sommige streken ook in de cultuurtechnische werken worden door de arbeiders niet groot geacht. De afnemende van de werkgelegenheid door mechanisatie en rationalisatie, alsmede de soms weinig rooskleurige uitkomsten van het zandbedrijf („de boer kan geen behoorlijk loon betalen”) zijn de arbeiders niet ontgaan. Daarbij komen de betrekkelijk geringe promotiekansen in de landbouw. Afgezien van de — overigens betrekkelijk kleine — kans om zich van landarbeider tot (kleine) boer op te werken, biedt de landarbeid op de zand- en rivierkleigronden voor de landarbeider weinig of geen kansen op promotie.

Tegenover dit weinig rooskleurige perspectief van de landbouw stelt de arbeider de industrie. In de snelle uitbreiding van de industrie in de na-oorlogse jaren en de ver doorgevoerde arbeidsverdeling met daaraan verbonden een grote verscheidenheid van functies ziet hij veel meer toekomstmogelijkheden en promotiekansen. Het is niet onwaarschijnlijk, dat de welhaast magische aantrekkingskracht, welke van de techniek uitgaat, hierbij nog een rol van betekenis speelt. Hoe dit zij, projectie van al deze beelden op het landarbeidersberoep doet de schaal ook in dit opzicht ten nadele van de landarbeid overslaan.

Verhouding boer-arbeider De verhouding tussen boer en arbeider, welke in de zeekleigebieden en veenkoloniën en in mindere mate in de weidegebieden als minder gunstig werd gekwalificeerd, kan op de zandgronden wat het „menschelijke aspect” betreft naar het oordeel van de werknemers in het algemeen als goed worden bestempeld. In sommige delen van de rivierkleigebieden liet dit nog wel het een en ander te wensen over. Tegen het onzakelijke aspect van deze verhouding werden veelal wel bezwaren aangevoerd, nl. het niet nakomen van de bepalingen van de C.A.O.

In § 1 is er reeds op gewezen, dat de zakelijke verhouding tussen boer en arbeider voorheen verstrengeld lag tussen vele andere, meer gevoelsmatige bindingen. Loon, werktijden, loon in natura en andere emolumenten werden vastgesteld volgens overgeleverde gewoonte. De collectieve arbeids-overeenkomsten vertolkten voor de boer op het zand een element van nieuwe maatschappelijke verhoudingen, welke hij slechts aarzelend en met tegenzin aanvaardde. Voorts dient men in dit verband in aanmerking te nemen, dat de factor arbeid op de zand- en rivierkleigronden steeds in overvloed aanwezig was geweest en de boer in dit opzicht niet scherp calculeerde. Tenslotte speelt het feit, dat de uitkomsten van het landbouwbedrijf veelal weinig ruimte lieten voor „dure landarbeiders” waarschijnlijk een niet te verwaarlozen rol.

Maakt men een vergelijking tussen de gebieden, dan is zeer opmerkelijk dat in gesprekken met landarbeiders in de zeekleigebieden en veenkoloniën de zeer sterk verzakelijke houding van de boeren in ongunstige zin werd beklemtoond, terwijl dus op de zandgronden en in sommige weidegebieden vooral de te weinig zakelijke houding werd bekritiseerd. Gezien de historische ontwikkeling van deze gebieden en het huidige samenlevingspatroon zijn deze opmerkingen alleszins verklaarbaar.

Vakonderwijs Het vakonderwijs bleek ook een factor te zijn, welke van invloed was op de beroepswaardering. Het geschoolde beroep genoot bij boeren, landarbeiders en milieukenners meer aanzien dan het ongeschoolde. Uiteraard is het moeilijk aan te geven, in welke mate de hogere waardering voor de geschoolde beroepen berust op de factor onderwijs en in welke mate andere factoren (lonen, aard van het werk, werkomstandigheden, e.d.) van betekenis zijn. Het feit, dat voor een beroep een bepaalde scholing wordt vereist, verleent echter het beroep een zekere „meerwaardigheid” t.o.v. beroepen, waar geen vakscholing voor nodig is.

Uit hoofdstuk IV is naar voren gekomen, dat slechts weinig landarbeiders en grondwerkers na de lagere school voortgezet onderwijs hebben gevolgd. Afgezien van de oorzaken hiervan bleek uit de vraaggesprekken, dat zowel boeren als landarbeiders in meerderheid vakonderwijs voor landarbeiders in feite ook overbodig achtten ¹⁾. De praktische handvaardigheid werd voor een goede uitoefening van het beroep in de eerste plaats gesteld. Wel vond men algemeen vormend onderwijs voor de ontplooiing als mens van betekenis. In de zeeleigebieden had men in tegenstelling tot de zandgronden meer waardering voor de economische betekenis van vakonderwijs voor landarbeiders ²⁾. Gezien de omvang van de bedrijven en van het werktuigenpark en de grotere differentiatie in de functies is dit niet verwonderlijk.

Seizoenwerkloosheid De seizoenwerkloosheid, welke ook op de zand- en rivierkleigronden van betekenis is — de gezinsbedrijven hadden en hebben in de verzorgings- en oogstperiode behoefte aan tijdelijk vreemd personeel — bleek eveneens van invloed te zijn op de waardering van het beroep, hoewel niet in die mate als in de akkerbouwgebieden. In laatstgenoemde gebieden was de grote onzekerheid over de duur van het dienstverband een der grootste grieven van de landarbeiders. „Men voedt zijn kinderen niet op voor seizoenwerkloosheid in de landbouw” was de typerende uitdrukking van een landarbeider in Zeeland. Bij het afwegen van de voor- en nadelen van de verschillende beroepen zal men in landarbeiderskringen met deze factor dan ook terdege rekening moeten houden.

Waardering Tenslotte een enkele opmerking over de waardering voor de *landarbeid* landarbeid. Evenals in de zeelei- en weidegebieden en in de veenkoloniën bleek men tegen het werk als zodanig weinig bezwaren te hebben. Integendeel, men vond het werk, hoewel zwaar, afwisselend en veelzijdig. De bezwaren richtten zich meer tegen de omstandigheden en voorwaarden, zoals de ongeregelde en lange werktijden, de lonen e.d. Op de zandgronden blijkt dit onder meer uit de trek van de landarbeiders naar de cultuurtechnische werken.

¹⁾ Het beroep landarbeider-grondwerker werd dan ook met zoveel woorden een ongeschoold beroep genoemd.

²⁾ In het bijzonder was dit het geval in de akkerbouwgebieden in Groningen en Friesland. In het zuidwestelijke zeeleigebied stelde men in feite nog als enige eis „eeltige handen en een sterke rug”.

Werkgelegenheid in de landbouw Naast factoren, die direct verband houden met de aantrekkelijkheid van het beroep, zijn zoals gezegd ook andere factoren van invloed op de overgang naar andere beroepen. Een van de belangrijkste factoren is de werkgelegenheid in de landbouw. Zij heeft immers directe invloed op het arbeidsaanbod door de afvloeiing van eventuele werklozen, welke afvloeiing onder invloed van de werkloosheid- en wachtgeldverzekeringwet is voorgeschreven, indien elders werkgelegenheid bestaat (toeneming van secundaire afvloeiing). Naast de directe invloed van werkloosheid heeft daling van de werkgelegenheid ook indirect invloed, vooral ook op de primaire toevloeiing; de afwezigheid van plaatsingsmogelijkheden remt altijd het arbeidsaanbod, vooral van jonge arbeiders. In hoofdstuk V is onder bepaalde veronderstellingen berekend, dat de werkgelegenheid voor landarbeiders weinig zal veranderen; uit dien hoofde zou te verwachten zijn, dat het arbeidsaanbod een continuerende tendentie verkrijgt.

Werkgelegenheid buiten de landbouw De werkgelegenheid buiten de landbouw vormt het noodzakelijke complement van de zoëven genoemde factor, maar heeft ook zelfstandig invloed door de zuigkracht, die arbeidstekorten op het aanbod van landarbeiders uitoefenen. Arbeidsoverschotten elders zullen de afvloeiing uit de landbouw tegengaan. Het is hier niet de plaats in te gaan op de toekomstige ontwikkeling van de niet-agrarische bedrijfstakken. Wel kan er op worden gewezen, dat een voortzetting van een politiek van regionale decentralisatie van de industrie van grote invloed kan zijn op het arbeidsaanbod in de landbouw.

Gehechtheid aan de streek De gehechtheid aan de streek kan een belangrijke rem vormen voor de overgang naar andere beroepen, indien in de eigen streek geen voldoende plaatsingsmogelijkheden in andere bedrijfstakken bestaan. Op de zand- en rivierkleigronden heeft de streekgebondenheid een belangrijke rol gespeeld. Door de sterke binding aan de dorpsgemeenschap gaf men veelal aan een armoedig bestaan in eigen streek de voorkeur boven een — in materieel opzicht — meer florissant bestaan elders. Zeer sterk komt dit b.v. in het zandveengebied in Overijssel en in de Brabantse Peel tot uiting; structurele werkloosheid was het gevolg van de migratietraagheid. In de zeekleigebieden daarentegen kan men spreken van een zekere migratietraditie onder de plattelandsbevolking. Door de „ontsluiting” van de gemeenschappen is er op het zand en de rivierklei ook in dit opzicht een kentering waarneembaar. In de naoorlogse jaren b.v. zijn vele plattelanders gemigreerd naar de Randstad Holland; in verschillende industriecentra daar spreekt men thans van de Drentse buurt, de Brabantse buurt, enz.

Opleidingsmogelijkheden De opleidingsmogelijkheden in een streek zijn naast een verdere differentiatie in de economische structuur van betekenis voor de primaire en de secundaire afvloeiing. Zoals bekend is in de naoorlogse jaren het aantal scholen voor voortgezet onderwijs (zowel agrarisch als niet-agrarisch) belangrijk uitgebreid. Daar-

naast is ook de voorlichting inzake school- en beroepskeuze toegenomen. Van deze mogelijkheden hebben ook de kinderen van landarbeiders en grondwerkers in toenemende mate gebruik gemaakt, zoals uit hoofdstuk IV is gebleken. Gezien de nadruk, welke er op de betekenis van het volgen van vakonderwijs in het algemeen wordt gelegd, ligt het in de verwachting, dat in de toekomst in de kringen van de geënuquëeerden steeds meer van de opleidingsmogelijkheden gebruik zal worden gemaakt.

Overziet men het geheel van factoren, welke van invloed zijn op het toekomstige arbeidsaanbod, dan kan men concluderen, dat deze factoren tezamen de tendentie hebben de primaire en de secundaire afvloeiing in de toekomst nog te vergroten. Indien dit om een of andere reden niet wenselijk wordt geacht — b.v. op grond van de conclusies van hoofdstuk V, waarbij een ongeveer gelijkblijvende werkgelegenheid voor landarbeiders werd berekend —, zal men kunnen trachten door manipulaties met de arbeidsvoorwaarden en andere factoren het concurrerende vermogen van het beroep landarbeider op te voeren.

Het is hier niet de plaats in te gaan op alle mogelijkheden en moeilijkheden hiervan. Wel kan het in dit verband wenselijk zijn te wijzen op het verschil in positie, dat de landarbeiders en grondwerkers innemen in de eigenlijke landarbeidersgebieden (zeekleigebieden, weidegebieden en veenkoloniën) en in de overige gebieden (zand- en rivierkleigronden). In eerstgenoemde gebieden vormt de landarbeidersgroep een aparte groep in de samenleving qua aantal en gedragspatroon. Maatregelen om de sociale positie van deze groep te verbeteren zullen in deze gebieden dan ook gemakkelijker uitvoerbaar zijn; de groep is „grijpbaar”. Op de zand- en rivierkleigronden is van groepsvorming geen sprake. Niet alleen zijn de aantallen landarbeiders betrekkelijk gering, doch tevens is de groep b.v. ook zeer heterogeen wat herkomst betreft. Een typisch uitvloeisel hiervan is het ontbreken van plaatselijke afdelingen van de vakverenigingen. Slechts in enkele gebieden (b.v. in het zandveengebied in Overijssel) kan men spreken van een eigenlijke landarbeiders- of grondwerkersgroep. In de meeste gebieden zijn de landarbeiders en grondwerkers wat hun aantal betreft enkelingen in de samenleving. Onder deze omstandigheden zullen maatregelen van bovenaf wellicht minder gemakkelijk effect sorteren.

HOOFDSTUK VII

SLOTBESCHOUWINGEN OVER DE LANDARBEIDERS IN NEDERLAND

Inleiding Het geven van een betrekkelijk korte slotbeschouwing over de positie van en de problematiek rondom de landarbeidersgroep in Nederland moet in zekere zin een riskante arbeid worden genoemd. Immers de sociale realiteit, welke wat de landarbeidersgroep in de onderscheidene landbouwgebieden van ons land betreft, bijzonder rijk is geschakeerd, laat zich moeilijk in kort bestek duiden. Een te grote schematisering kan gemakkelijk tot onvolledigheid en tot verdoezeling van de in het maatschappelijke leven voorkomende nuanceringen leiden.

Dat nochtan deze risico's worden genomen, vindt zijn grond in twee omstandigheden. Allereerst kunnen naast de grote verschillen ook veel gemeenschappelijke elementen worden geconstateerd in de regionale positie van de landarbeidersgroep. In de tweede plaats blijkt bij de inventarisatie van de problemen er een aantal te zijn, welke in alle gebieden de spilvormen van wat men wel eens betitelt als het „landarbeidersvraagstuk”.

Met nadruk zij er op gewezen, dat in deze slotbeschouwingen zal worden volstaan met het geven van een „diagnose”. Het ligt niet op het terrein van een onderzoekingsinstituut concrete richtlijnen uit te stippelen voor het beleid. Dit behoort tot de taak van overheid en bedrijfsleven, die op grond van het onderzoek zich kunnen beramen over de aard van de eventueel te treffen maatregelen en over de wijze van uitvoering daarvan ¹⁾.

Historische ontwikkeling Overziet men de ontwikkeling van de economische en sociale positie van de verschillende arbeidersgroeperingen in Nederland in de laatste halve eeuw, dan kan worden geconstateerd dat de landarbeidersgroep zeer lang een plaats in de achterste gelederen van de „proletarische achterhoede” heeft ingenomen ²⁾. Pas in de laatste 25 jaar — en in het bijzonder na 1945 — zijn de arbeidsvoorwaarden en de werkomstandigheden zodanig verbeterd, dat een vergelijking met andere groepen enigermate mogelijk is.

Uit de rapporten van de *Staatscommissie van 1906*, welke een uitvoerig onderzoek naar de economische positie van de landarbeiders instelde, komt duidelijk naar voren, dat de Commissie een helder inzicht had in de slechte positie van de landarbeidersgroep in vergelijking met andere groepen arbeiders ³⁾. In haar rapport besteedt de Commissie onder meer uitvoerig aandacht aan de relatief lage lonen, de zeer lange werktijden, het vrijwel

¹⁾ In dit verband zij o.a. verwezen naar het rapport van de Gewestelijke Raad van het Landbouwschap in Groningen, dat zich in een, in 1957 uitgebracht rapport over „De landarbeid in Groningen” heeft bezonnen over de aard en inhoud van de maatregelen in verband met het landarbeidersvraagstuk in deze provincie.

²⁾ Zie voor deze terminologie: J. A. A. van Doorn: (De proletarische achterhoede 1954).

³⁾ Staatscommissie voor den Landbouw, ingesteld bij K.B. van 20 juni 1906, 5 delen, publikatie 1908—1909, 's-Gravenhage.

volledige ontbreken van diverse sociale voorzieningen, de slechte huisvestingssituatie en de geringe mate van onderwijs. De voorstellen van de Commissie hebben onder meer betrekking op een verbetering van de drinkwatervoorziening en de geneeskundige hulp op het platteland, het stimuleren van de krotopruijing en de bouw van nieuwe woningen, het stimuleren van het onderwijs voor de landarbeider en diens gezinsleden, het verstrekken van grond en grondkrediet, de wettelijke bescherming van de arbeidstijd en de vrouwen- en kinderarbeid en de totstandkoming van een wettelijke ongevallen-, invaliditeits- en ouderdomsverzekering.

De omstandigheden hebben gemaakt, dat de voorstellen van de Commissie tot verbetering van de positie der landarbeiders slechts zeer geleidelijk en nog maar ten dele zijn gerealiseerd. Oorzaak hiervan is o.a. dat men in deze tijd nog weinig oog had voor „vergeten groepen” in de samenleving. Niet minder belangrijk is echter dat de organisatorische en economische positie van de landbouw in de Nederlandse volkshuisvesting niet bijzonder sterk was. Bij het inlopen van de relatieve achterstand in de naoorlogse jaren is de versteviging van de positie van de landbouw, zowel organisatorisch als economisch, van zeer grote betekenis geweest. In dit verband denke men aan de totstandkoming van het Landbouwschap binnen het raam van de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie.

Dat niettegenstaande deze verbeteringen thans in ons land nog steeds wordt gesproken van het „landarbeidersvraagstuk”, vindt zijn oorzaak in verschillende omstandigheden, waarvan de belangrijkste hieronder zullen worden besproken. Hierbij kan nog worden aangetekend, dat het landarbeidersvraagstuk geen typisch Nederlands probleem is.

Integendeel, in vrijwel alle „westerse landen” is er een zekere beroering rondom de landarbeidersgroep en heeft men ten dien aanzien soortgelijke problemen als in ons land.

Aantal landarbeiders, arbeidsvoorziening en dienstverband Aangezien het begrip landarbeider in de verschillende gebieden van Nederland uitermate vaag is — men denke in dit verband b.v. aan de zandgronden — was het niet mogelijk uit de verschillende tellingen (volks- en beroepstelling, landbouwarbeidskrachtentellingen van het C.B.S.) het juiste aantal landarbeiders af te leiden. De door het L.E.I. ingestelde enquêtes naar de landarbeidersgroep in 118 gemeenten bieden voor de verschillende groepen van landbouwgebieden thans wel de mogelijkheid om met een zekere mate van betrouwbaarheid de omvang van de landarbeidersgroep te bepalen¹⁾. Het totale aantal landarbeiders kan op basis van de L.E.I.-onderzoeken worden berekend op 107.000, als volgt over de landbouwgebieden verdeeld:

¹⁾ Onder landarbeider worden hier verstaan de arbeiders met een hoofdberoep in de landbouw, d.w.z. 6 maanden of langer in loondienst in deze bedrijfstak werkzaam.

Tabel 1

Het aantal landarbeiders

Gebieden	Aantal	Aantal per 100 ha cultuurgrond	Gemiddeld aantal per 100 bedrijven van 10 ha en groter
Zeekleigebieden	41.800	8,4	284
Weidegebieden	20.900	4,9	142
Veenkoloniën	4.900	5,6	139
Zandgronden	21.400	2,3	67
Rivierkleigebieden	5.650	3,0	96
Tuinbouwgebieden	12.350	—	—
Nederland	107.000	4,9	142

Zoals algemeen bekend is, nemen in de zeekleigebieden en veenkoloniën en in mindere mate ook in de weidegebieden de arbeidskrachten in loondienst een belangrijke plaats in. Op de zand- en rivierkleigronden daarentegen, waar het kleine gezinsbedrijf sterk overheerst, is het aantal landarbeiders relatief gezien slechts gering. Het vreemde personeel neemt in deze gebieden volgens onderzoeken ongeveer 12—17 % van alle landbouwwerkzaamheden voor zijn rekening tegenover 26 % in de weidegebieden, 34 % in de veenkoloniën en 47 % in de zeekleigebieden.

Naast het totale aantal landarbeiders en de verhouding tussen het aantal gezins- en het aantal vreemde arbeidskrachten geeft ook het *dienstverband* inzicht in de wijze van arbeidsvoorziening in de verschillende gebieden. De verdeling van de werkzaamheden over de verschillende maanden van het jaar is, gezien uit oogpunt van een regelmatige arbeidsvoorziening in de weidegebieden het gunstigste, in de akkerbouwgebieden en de veenkoloniën het ongunstigste. De zand- en rivierkleigebieden nemen een tussenpositie in. Deze ongelijke verdeling van de werkzaamheden leidt tot aanzienlijke verschillen in het dienstverband, zoals hieronder blijkt.

Tabel 2

De landarbeiders naar dienstverband

Gebieden	Aantal landarbeiders	Percentage, werkend als		
		vaste landarbeider (C.A.O.-vast en landbouwvast)	losse landarbeider (6 maanden of langer in de landbouw)	seizoenwerker (korter dan 6 maanden in de landbouw)
Zeekleigronden	41.800	60	26	14
Weidegebieden	20.900	74	19	7
Veenkoloniën	4.900	34	19	47
Zandgronden	21.400	68	14	18
Rivierkleigebieden	5.650	58	12	30

In de loop van de historie heeft de verhouding tussen het aantal losse en het aantal vaste landarbeiders een zekere *schommeling* vertoond. Zoals bekend werd in het begin van de vorige eeuw het platteland gekenmerkt

door patriarchale en soms min of meer feodale verhoudingen. De afhankelijkheid van de landarbeider was gekoppeld aan een beschermende verantwoordelijkheid van de zijde van de boeren, waardoor de arbeiders in de meeste gevallen waren gevrijwaard tegen direct broodgebrek. Het overgrote deel van de landarbeiders was in vaste dienst. Onder invloed van het tijdsgewricht werden in de eerste helft van de 19e eeuw deze patriarchale verhoudingen doorbroken en werd de arbeid een produktiefactor, welke al naar het bedrijfsbelang dit vereiste, werd aangetrokken of afgestoten. Een en ander leidde tot het *ontstaan van een grote groep losse landarbeiders*.

Bovengeschetste ontwikkeling deed zich het eerst voor in de akkerbouwgebieden, later ook in de weidegebieden. In de veenkoloniën is door de betrekkelijk jonge geschiedenis van deze gebieden en het voorkomen van grote aantallen veenarbeiders van patriarchalisme niet of weinig sprake geweest. De zandgebieden werden eerst tegen het einde van de vorige eeuw in de maatschappelijke structuurverandering betrokken; in het begin van deze eeuw kwam ook hier een meer of minder grote groep van losse landarbeiders voor. Op het voorkomen van grote groepen losse landarbeiders, welke dikwijls aan de rand van het bestaansminimum leefden, heeft ook de Staatscommissie van 1906 reeds gewezen.

Een dergelijke wijze van arbeidsvoorziening — nl. een betrekkelijk kleine vaste kern en verder het naar behoefte aantrekken en ontslaan van losse arbeiders — is op de lange duur alleen mogelijk bij de gratie van een algemeen overschot aan arbeidskrachten in de landbouw en in de andere bedrijfstakken. Het behoeft dan ook geen verwondering te wekken, dat, toen in de jaren na 1945 een situatie van volledige werkgelegenheid optrad, er weer een *verschuiving begon op te treden in de richting van relatief meer vaste arbeiders*. Door de dreigende tekorten aan arbeidskrachten trachten de boeren thans weer meer vast personeel aan te trekken ¹⁾. Deze ontwikkeling wordt mede gestimuleerd door het afzwakken van de seizoentoppen in de landbouw als gevolg van rationalisatie en mechanisatie en van het op grote schaal gebruik maken van loonwerkers.

Categorieën In de zeekelegebieden en veenkoloniën zijn de *vaste arbeidskrachten landarbeiders* vrijwel allen uitwonend. In de weidegebieden en op de zand- en rivierkelegronden is ook het instituut van *inwonende boerenknecht* nog van betekenis; resp. 15 % en 20 % van de vaste landarbeiders zijn inwonend. Het inwonend-zijn was vroeger een algemeen verschijnsel in ons land. Dit blijkt o.a. uit de rapporten van de Staatscommissie van 1906, welke tevens uitvoerige informaties verstrekten over de huisvesting, de voeding en de verhouding tot de boer en diens gezinsleden van deze categorie arbeidskrachten.

Door afnemng van de werkgelegenheid enerzijds en een vermindering van de animo voor deze dienstverhouding, zowel bij werkgevers als bij

¹⁾ Deze tendens werd omstreeks de jaren 1950 enigermate verstoord door de inwerking-treding van de W. en W.-wet, waardoor het van de zijde van de arbeiders in sommige opzichten aantrekkelijker werd een los dienstverband aan te gaan. De invoering van de W. en W.-wet heeft als geheel op de verhouding los-vast echter minder invloed gehad, dan voordien wel eens werd verondersteld.

werknemers anderzijds, is het aantal inwonende knechts in de loop der jaren aanzienlijk gedaald. Van de zijde der werknemers zit hierin stellig „een element van afkeer van de persoonlijke ondergeschiktheid, van dienstvaardige afhankelijkheid gehuld in de persoonlijke sfeer”¹⁾. Wat de werkegevers betreft is men thans in vele gevallen ook minder gesteld op een „huisgenoot” in verband met de belemmering van de vrijheid in het gezin en de verzwaren van de taak van de boerin. Dat in de weidegebieden, rivierkleigronden en op de zandgronden het instituut van inwonende boerenknecht nog zo lang heeft standgehouden, staat in nauw verband met het bedrijfstype en het karakter van de samenleving.

Onder de *losse landarbeiders*, die langer dan 6 maanden in de landbouw werken, komen betrekkelijk veel jonge arbeiders voor, die door akkoordwerk bij verschillende boeren een hoger loon bereiken dan de vaste arbeiders. Daarnaast is er een categorie welke elk jaar gedurende een periode van 6—10 maanden bij dezelfde boer werkt en die wel wordt aangeduid als de „vaste zomerkern”.

De *seizoenwerkers* (minder dan 6 maanden in de landbouw) vormen een zeer heterogene categorie. Ten dele zijn het losse arbeiders in de feitelijke zin van het woord, d.w.z. arbeiders die zich niet gebonden voelen aan een bepaalde bedrijfstak en van het ene werk in het andere overstappen (landbouw, loonbedrijven, bouwvakken, wegenbouw, grondwerk, etc.). Deze groep vormt een bijzonder vlottend deel van de arbeidsreserve voor de landbouw, hetgeen naar voren treedt wanneer de werkgelegenheid buiten de landbouw groot is.

Daarnaast is er onder de seizoenarbeiders een groep, waarvan de opéénvolging der werkzaamheden in de verschillende jaren een zekere regemaat vertoont. Men denke aan de losse arbeiders in de akkerbouwgebieden en veenkoloniën, die na beëindiging van de oogstwerkzaamheden naar de agrarische industrie (suikerfabriek, aardappelmeelfabriek) trekken.

Op de zandgronden, in de veenkoloniën en in sommige akkerbouwgebieden komt een groep *grondwerkers* voor, welke vrij nauw verwant is aan de landarbeidersgroep. Voor het merendeel hebben deze arbeiders vroeger in de landbouw gewerkt, thans zijn zij in hoofdzaak in cultuurtechnische en in aanvullende werken werkzaam. Een klein gedeelte van hen werkt in de drukste perioden nog korte tijd in de landbouw²⁾.

In de zand- en veengebieden hebben vanouds arbeiders gewerkt bij de ontginningen en verveningen. Nu deze werkzaamheden verminderen zijn zij grotendeels overgegaan naar de aanvullende en cultuurtechnische werken. Hun aantal is vermeerderd met degenen, die door de afnemning van de agrarische werkgelegenheid uit de agrarische bedrijfstak zijn gestoten.

In de meeste gebieden tenslotte — doch in het bijzonder op de zandgronden — vervullen de *half-zelfstandigen* (kleine boeren) een meer of minder belangrijke rol bij de arbeidsvoorziening op de grote bedrijven. Het is echter uitermate moeilijk een kwantitatief overzicht te verkrijgen van de

¹⁾ Sj. Groenman in de Nieuwe Rotterdamse Courant van 4 nov. '55.

²⁾ In verband met het belang van deze groep voor de landbouw in ruimer verband (cultuurtechnische werken) is bij het onderzoek op de zand- en rivierkleigronden deze groep mede geëncquêteerd.

bijdrage van de kleine boeren tot de werkzaamheden op de grotere bedrijven, daar de relaties tussen de grens- en half-zelfstandigheden en de grote bedrijven zich vaak aan de waarneming onttrekken (het niet geregistreerd-zijn van verrichte loonarbeid, wederzijdse hulp met gesloten beurzen, e.d.).

Beroepscontinuïteit Overziet men de arbeidsvoorziening en de verschillende categorieën arbeidskrachten als geheel, dan kan men in feite alleen in de akkerbouwgebieden van een *vrij gesloten beroepsgroep* spreken, waarvan de leden min of meer continu in de landbouw werken. In de overige gebieden is er naast de kern van vaste landarbeiders een *vrij grote groep* van vaste arbeidskrachten die slechts tijdelijk, d.w.z. gedurende een aantal jaren, in de landbouw werken en daarna elders werk vinden. Voor een belangrijk deel is deze groep van boerenafkomst; de plaatsen van de vertrekkenden worden weer aangevuld door jongeren. Kan men dit deel van de landarbeidersgroep min of meer vlottend noemen, zeker is dit het geval t.a.v. een deel van de losse arbeiders, die het landbouwwerk afwisselen met werkzaamheden in andere bedrijfstakken.

Het „vloeiende” karakter van het arbeidspotentiël in de landbouw komt onder meer tot uitdrukking in de cijfers over de beroepscontinuïteit. Een inzicht in de afkomst van de landarbeiders geven onderstaande cijfers:

Tabel 3 *De afkomst van de landarbeiders*

Gebieden	Percentage landarbeiders, zoon van		
	zelfstandige boeren en tuinders	landarbeiders	overige beroepspersonen
Zand- en rivierkleigronden	49	28	23
Zeekelegebieden	10	77	13
Weidestrekten	29	42	29
Veenkoloniën	8	49	43

Leeftijdsopbouw De landarbeidersgroep kan met uitzondering van de zand- en rivierkleigronden in vergelijking met andere beroepsgroepen als een relatief „oude” beroepsgroep worden gekenmerkt. De oorzaak hiervan ligt in het feit, dat de werkgelegenheid in de landbouw afgenomen is, terwijl deze in de andere bedrijfstakken juist sterk is toegenomen. Met een groeiende bevolking zullen het vooral de jongeren zijn, die in laatstgenoemde bedrijfstakken emplooi vinden. In de agrarische bedrijfstak is voor jongeren alleen plaats, wanneer oudere arbeiders het veld ruimen.

De leeftijd van de landarbeiders op de zandgronden is belangrijk lager dan in de andere gebieden, nl. gemiddeld 32 tegenover 39 jaar. In alle gebieden blijkt het „vlottende” deel van het arbeidspotentieel in de jongere leeftijdsklassen voor te komen; op de zandgronden is 75 % van de boerenknechts jonger dan 30 jaar.

De landarbeider in de samenleving In het algemeen kan men zeggen, dat in vele dorpen in de zeelei- en weidegebieden en veenkoloniën met een weinig gedifferentieerde economische structuur het sociale beeld bepaald werd door boeren en landarbeiders. Op de zand- en rivierkleigronden, waar de „landarbeidersdichtheid” veelal gering is, waren het vooral de boeren, die de toon aangaven.

In eerstgenoemde gebieden — in het bijzonder in de zeeleigebieden en het Friese weidegebied — beheersten meer of minder scherpe, historisch bepaalde klassetegenstellingen de verhoudingen tussen boeren en arbeiders. De armoede, welke de landarbeider na de sociale structuurverandering in de vorige eeuw ten deel was gevallen, had tot een sterk klassebewustzijn onder de arbeiders geleid; de levenssferen van boeren en arbeiders waren door een diepe kloof gescheiden. De geleidelijke democratisering van de maatschappij, de groeiende zelfbewustwording onder de landarbeiders, de betere arbeidsvoorwaarden, het collectieve overleg en tenslotte ook de industrialisatie waardoor voor de landarbeider en zijn kinderen meerdere beroepsmogelijkheden openstonden, hebben de arbeiders in een veel onafhankelijker positie geplaatst en de scherpe kanten van de klassetegenstellingen afgeslepen. Wat dit laatste betreft kan men zeggen dat klassetegenstellingen op landelijk en provinciaal niveau door het collectieve overleg en de p.b.o. tot op zekere hoogte geneutraliseerd zijn. Op het niveau van de dorpsgemeenschap hebben deze tegenstellingen zeker nog feitelijke betekenis.

In de meeste gebieden op de zand- en rivierkleigronden, waar de dorpen nog zeer lang als gesloten, traditionele en collectivistische gemeenschappen konden worden gekarakteriseerd, hebben klassetegenstellingen vrijwel nooit een rol van betekenis gespeeld. De tegenstellingen werden als het ware geabsorbeerd door het netwerk van onderlinge relaties en gemeenschappelijk aanvaarde normen. Daarbij kwam dat de landarbeiders met uitzondering van enkele gebieden geen bewuste groep vormden, terwijl een deel van hen bovendien nog van boerenafkomst was. In het maatschappelijke wordingsproces hebben de landarbeiders als het ware een fase overgeslagen; toen de industrie ook voor hen nieuwe beroepsmogelijkheden ging bieden, hebben zij hiervan „geruisloos” gebruik gemaakt.

Op het gehele Nederlandse platteland is thans een *proces van heroriëntering*, van het zoeken naar nieuwe verhoudingen t.o.v. samenleving, werk en gezin gaande. Men kan spreken van een levens-heroriëntering. „De dorpsbewoner onttrekt zich hoe langer hoe meer aan de sterke dorpsbindingen, aan het uniforme levenspatroon en daarmee ook aan de vaste sociale controle. De dorpsbewoner heeft de keuzemogelijkheid ontdekt in beroep, in levensstijl en in het zich sociaal bewegen. Met andere woorden: de dorpsbewoner gaat zich individualiseren.”¹⁾

Bij deze heroriëntering zijn niet alleen de landarbeiders, maar ook de boeren betrokken. Door de economische en sociale ontwikkeling kan men in vele gemeenten het verschijnsel waarnemen, dat de boeren maatschappelijk

¹⁾ A. J. Wichers: „Moet de urbanisering van het platteland worden betreurd?”, Mens en Maatschappij, nr. 3, 1957.

in een geïsoleerde positie dreigen te geraken. De boeren, die eens de toon aangaven in het dorp, voelen zich enigszins ten achter gesteld bij andere bevolkingsgroepen, wier positie in de laatste decennia sterk is verbeterd (nieuwe middenstand, industrie- en landarbeiders). In het bijzonder geldt dit voor de boeren op de gezinsbedrijven en op de bedrijven, waar de gebondenheid aan het bedrijf groot is (veehouderijbedrijven). Voor deze boeren zijn de mogelijkheden tot het realiseren van nieuwe levensvormen beperkt; men denke aan de vrije-tijdsbesteding. Hierdoor wordt de tendentie van isolering nog versterkt.

De sociale positie Hoezeer de samenlevingspatronen in de verschillende gebieden ook mogen uiteenlopen, op één punt bestaat er grote overeenkomst tussen de gebieden, n.l. wat de *waardering van het landarbeidersberoep betreft*. Deze is n.l. in alle gebieden laag. Uit de door landarbeiders, boeren en milieukenners samengestelde beroepsadders blijkt, dat het beroep landarbeider wordt geklassificeerd op de laagste treden van de beroepsadder.

Voor de bepaling van de plaats van het landarbeidersberoep in de beroepshierarchie is bij beide onderzoeken gebruik gemaakt van een vijftiental beroepen, welke het laagste traject van de algemene beroepsadder omvatten. Deze beroepen kunnen globaal worden onderscheiden in ongeschoolde beroepen (arbeider in de zuivelindustrie, opperman, ongeschoolde fabrieksarbeider) en geschoolde beroepen (monteur, kantoorbediende en kleine middenstand). In vrijwel alle gevallen werd het landarbeidersberoep in de groep der ongeschoolde beroepen gerangschikt. De milieukenners hadden in het algemeen nog minder waardering voor het beroep landarbeider dan de landarbeiders zelf; bij de boeren was de waardering relatief het hoogste.

De sociale positie wordt in het algemeen door een veelheid van factoren bepaald. Genoemd kunnen worden de lonen, de sociale voorzieningen, de arbeidstijden, de huisvesting, het genoten onderwijs, de werkomstandigheden, de toekomstmogelijkheden en promotiekansen, de kans op seizoenwerkloosheid.

Uiteraard heeft men om de positie van een beroep in de beroepshierarchie te kunnen bepalen vergelijkingsmaatstaven nodig. Door vergelijking wordt men zich de eigen positie bewust. Het toenemende contact met andere bevolkingsgroepen en de verbreding van de economische structuur van het platteland hebben in dit opzicht grote betekenis gehad.

In de zeeleigebieden en veenkoloniën met een klassebewuste landarbeidersgroep hebben de arbeiders voorheen hun positie afgezet tegen die van de boeren, waarbij het verschil in materiële omstandigheden sterk in het oog liep. Opvallend in dit verband is, dat de arbeiders in deze gebieden de positie van de kleine boeren hoger waarden dan hun collega's op de zandgronden. Men kan zich overigens niet aan de indruk onttrekken, dat in de zeeleigebieden de vooral voorheen scherpe klassesetstellingen en arbeidsvoorwaarden nog in hoge mate verdisconteerd zijn in de huidige waardering (historische besmetheid van het beroep). Vermoedelijk speelt hierbij ook het feit een rol, dat door het gebrek aan keuzemogelijkheden

bij beroepskeuze of beroepsverandering het „verleden” als kapstok wordt gebruikt in de zeeleigebieden. Op de zandgronden was er voorheen minder behoefte aan een bepaling van de „eigen plaats”. Deze behoefte kwam pas naar voren, toen ook hier de gemeenschappen door economische en sociale veranderingen werden „ontsloten”.

Lonen Het is uiteraard niet mogelijk exact de invloed van elke factor op de sociale positie vast te stellen. Men kan slechts afgaan op de frequentie, waarmede in de vraaggesprekken op de verschillende factoren werd gewezen.

Hoewel uit het onderzoek is gebleken, dat tussen de gemiddelde lonen in landbouw en in industrie weinig verschillen meer bestaan, is het opmerkelijk, dat de landarbeiders bij de beroepswaardering steeds de relatief lage lonen in de landbouw naar voren brachten, waartoe objectief gezien geen aanleiding was. Het is waarschijnlijk te achten, dat het loonargument door de arbeiders werd gehanteerd als een rationalisatie voor andere motieven, zoals b.v. de geringere toekomstmogelijkheden in de landbouw in vergelijking met de industrie. Hierbij is voorts van belang, dat de loonvergelijking veelal een irreële vergelijking was; men stelde nl. de gemiddelde landarbeiderslonen tegenover de boven het gemiddelde gelegen lonen, die een beperkte groep industrie-arbeiders verdienden ¹⁾.

Toekomstmogelijkheden en promotiekansen Wat de toekomstmogelijkheden betreft zijn de arbeiders zich blijkens het onderzoek sterk bewust van de afnemende van de werkgelegenheid in de landbouw en de kwetsbare positie van de landbouw als marginale bedrijfstak. De perspectieven in de industrie, zichtbaar in de geleidelijke industrialisatie van het platteland, worden door de landarbeiders hoger aangeslagen. Daarbij komt, dat de promotiemogelijkheden in de landbouw zeer beperkt zijn. Het zich opwerken tot (kleine) boer is ook op de zandgronden welhaast onmogelijk geworden, terwijl binnen het beroep in verband met het zeer geringe aantal functies — veruit het grootste deel van de landarbeiders werkt op bedrijven met 1 of 2 vreemde arbeidskrachten — ook weinig vooruitzichten zijn. In de industrie zijn de mogelijkheden in beginsel veel groter door de ver doorgevoerde arbeidsverdeling en de daarop berustende verscheidenheid in functies.

Arbeidsduur Een belangrijke rol bij de beroepswaardering bleken voorts de werktijden (vrije zaterdagmiddag en zondag) en de maximale arbeidsduur te zijn. In het bijzonder op de zandgronden was voorheen het werken van „zon op” tot „zon onder” een belangrijke maatstaf voor de waardering, welke men in de gemeenschap genoot. Deze norm heeft echter zeer sterk aan betekenis ingeboet, ook onder de boeren onderling. Tegenover de 48-urige werkweek in de industrie komt de landbouw ongunstig uit

¹⁾ In de zand- en rivierkleigebieden zal men bij deze vergelijking vermoedelijk voor de landbouw uitgaan van het beneden het C.A.O. liggende loon, dat blijkens informatie in sommige gebieden wordt uitbetaald.

kamerwoningen), de staat van onderhoud, het gebrek aan voldoende licht, lucht en modern comfort. Vele huizen zijn van zeer oude datum, vooral in de expulsiegebieden, waar het inwonertal nauwelijks of niet stijgt en de bouwactiviteiten uitermate beperkt zijn. In deze gebieden is het landarbeider-zijn in vele gevallen onlosmakelijk verbonden met het bewonen van een slechte en oncomfortabele woning.

Het vraagstuk van de dienstwoningen doet zich in hoofdzaak voor in de weidestrecken, akkerbouwgebieden en veenkoloniën. In deze gebieden woont gemiddeld 20 % van de landarbeiders in een dienstwoning tegenover 7 % in de zand- en rivierkleigebieden. De aversie tegen dienstwoningen varieert overigens in de verschillende gebieden.

Over de plaats van de woning — in, aan de rand van of buiten het dorp — zijn de meningen van de landarbeiders vrij sterk verdeeld. Globaal bezien heeft men op de zandgronden en weidestrecken minder bezwaren tegen wonen buiten het dorp dan in de akkerbouwgebieden. Dit houdt mede verband met het bedrijfstype en de werktijden.

Vakverenigingen De vakorganisaties van de landarbeiders zijn door verschillende omstandigheden — o.a. nawerking patriarchale verhoudingen, minder onderling contact tussen de landarbeiders en gebrek aan inzicht in de betekenis van deze organisatie — later tot ontwikkeling gekomen dan de vakverenigingen onder de werknemers in de industrie. Bovendien hebben de landarbeidersorganisaties niet altijd de wind mee gehad en heeft zich enige malen een conjunctuurbeweging voorgedaan wat het ledental betreft.

Van de landarbeiders is in de zeeleigebieden 56 % georganiseerd, in de weidestrecken 51 %, in de zand- en rivierkleigebieden 40 % en in de veenkoloniën 35 %. Het betrekkelijk lage percentage in beide laatste gebieden houdt verband met de heterogeniteit van de groep (vooral onder de boerenzoons, grondwerkers en losse arbeiders komen weinig georganiseerd voor), met de leeftijdsopbouw (op het zand veel jongeren) en met de geringe „landarbeidersdichtheid”, hetgeen een krachtige organisatie niet in de hand werkt. In alle gebieden zijn onder de vaste arbeiders meer georganiseerd dan onder de losse en onder de gehuwden meer dan onder de ongehuwden.

De landarbeidersorganisaties hebben een belangrijk aandeel gehad in de verbetering van de economische positie van de landarbeiders. Nu de economische desiderata goeddeels zijn verwezenlijkt beginnen de organisaties ook in grotere mate activiteiten te ontplooiën op sociaal en op cultureel gebied.

Afvloeiing Overziet men de factoren, die de sociale positie beïnvloeden, dan behoeft het geen verwondering te wekken, dat het beroep zo laag wordt gewaardeerd. Op vele punten immers blijkt de balans ten gunste van de andere beroepen over te slaan. Een direct gevolg van de lage waardering is de trek uit de landbouw.

De afvloeiing wordt enerzijds bepaald door factoren, welke direct met het beroep verband houden — in het algemeen gesproken de sociale positie — en anderzijds door factoren, welke hier niet direct mee samenhangen,

zoals de werkgelegenheidssituatie buiten de landbouw, de groeps- en de streekgebondenheid en de opleidingsmogelijkheden. Het zal duidelijk zijn, dat indien de sociale positie laag is, doch de werkgelegenheid buiten de landbouw gering of de streekgebondenheid groot is, slechts weinig landarbeiders zullen afvloeien. Onder de huidige omstandigheden vormen genoemde factoren echter geen rem op de afvloeiing, integendeel.

Wat de *algemene werkgelegenheidssituatie* betreft kan men globaal gesproken zeggen, dat in de eerste 40 jaren van deze eeuw het evenwicht tussen vraag en aanbod van arbeidskrachten bij voortdurende werd bedreigd door een teveel aan arbeid. In de jaren na 1945 is in deze situatie een kentering gekomen. Behoudens een kleine recessie in de jaren rondom 1951 werd de arbeidsmarkt gekenmerkt door een situatie van full-employment, in de laatste jaren zelfs van een over-employment. Landarbeiders, die om welke reden ook de landbouw wilden verlaten, konden in de meeste gebieden te kust en te keur aan de slag komen in andere beroepen.

De *streekgebondenheid* heeft als belemmerende factor voor een met migratie gepaard gaande beroepsverandering sterk in betekenis ingeboet, al bestaan op dit punt aanzienlijke regionale verschillen. In Zeeland b.v. is onder druk van de economische omstandigheden in de loop der tijden een migratietraditie gegroeid, waardoor de natuurlijke bevolkingsgroei vrijwel geheel door het vertrekoverschot werd gecompenseerd. Hetzelfde kan t.a.v. de weidestrecken in Friesland en de zeekelegebieden in Groningen worden geconcludeerd. Op de zandgronden speelt de streekgebondenheid nog een grotere rol, al is ook hier een kentering waarneembaar.

Over de in de naoorlogse jaren sterk vergrote opleidingsmogelijkheden, de geleidelijke groei van de school- en beroepskeuzevoorlichting en de decentralisatie van de industrie, behoeft in dit verband weinig meer te worden gezegd. Deze factoren hebben eveneens de afvloeiing gestimuleerd.

Trek uit en naar de landarbeidersstand Om enig inzicht te verkrijgen in de trek uit en naar de landarbeidersgroep dient men de verschillende stromen van arbeidskrachten kwantitatief te benaderen. Het is hierbij doelmatig onderscheid te maken tussen de primaire en secundaire toe- en afvloeiing.

Primaire en secundaire toevloeiing De *primaire toevloeiing* — waaronder wordt verstaan de toevloeiing van jongeren, die direct na de lagere school het beroep landarbeider kiezen — kan nog worden onderscheiden in de toevloeiing van zoons uit het landarbeidersmilieu, uit het boerenmilieu en uit niet-agrarische kringen. In de tijd gezien kon een sterke daling van de primaire toevloeiing worden constateerd. Over het milieu waaruit de primaire toegevloeden afkomstig waren, geven de cijfers over de afkomst inzicht.

De wijzigingen in de omvang van de primaire toevloeiing kunnen ten dele worden gemeten aan de beroepskeuze van de landarbeiderszoons. Op de zand- en rivierkleigronden koos omstreeks 1930 nog 50 % van deze zoons een agrarisch beroep, welk cijfer omstreeks 1954 was gedaald tot

32 %. Voor de zeekelegebieden bedroegen deze cijfers resp. 75 en 65 %, in de weidestrecken resp. 70 en 53 % en in de veenkoloniën 50 en 42 %.

De *secundaire toevloeiing*, waaronder wordt verstaan de toetreding tot de landarbeidersgroep van niet-agrarische beroepspersonen, was voor de oorlog van zeer weinig betekenis. In de naoorlogse jaren heeft de secundaire toevloeiing in alle gebieden relatief gezien aan betekenis gewonnen en varieert thans naar de verschillende gebieden van 4 tot 6 % per 5-jaarlijkse periode; absoluut gezien is de toevloeiing echter niet groot. De secundaire toegevoelden blijken in hoofdzaak afkomstig te zijn uit de niet-agrarische kringen van het platteland.

Primaire en secundaire afvloeiing — De *primaire afvloeiing* — waaronder de afvloeiing van landarbeiderszonen na de lagere school wordt verstaan — is het complement van de primaire toevloeiing van landarbeiderszonen. In de tijd gezien is de primaire afvloeiing derhalve steeds groter geworden.

De *secundaire afvloeiing* — d.i. de overgang van landarbeiders naar andere beroepen op latere leeftijd — bedroeg in de vooroorlogse jaren ongeveer 3 % per 5-jaarlijkse periode. Na 1945 kan een zeer sterke stijging worden waargenomen, op de oorzaken waarvan hiervoor reeds is ingegaan. Op de zand- en rivierkleigronden en in de weidestrecken bedroeg de secundaire afvloeiing na de oorlog ongeveer 20 % per 5-jaarlijkse periode, in de veenkoloniën 18 % en in de zeekelegebieden 14 %.

Prognose van de toekomstige aantalsontwikkeling Met behulp van de cijfers over de primaire en secundaire toe- en afvloeiing en rekening houdend met sterfte, pensionering en emigratie zou het, uitgaande van bepaalde veronderstellingen, mogelijk zijn een prognose op te stellen over de toekomstige aantalsontwikkeling. Bij het eerste landarbeidersonderzoek in de zeekele- en weidegebieden en de veenkoloniën is een dergelijke prognose gemaakt en werd een achteruitgang van gemiddeld 20 % van het aantal landarbeiders becijferd in de periode 1952—1967. De achteruitgang varieerde overigens nog voor de verschillende gebieden tussen de 10 en 55 %¹⁾.

Voor de zand- en rivierkleigronden bleek het niet mogelijk te zijn een prognose op te stellen, in hoofdzaak als gevolg van de heterogeniteit van de onderzochte groep; een hoge beroepscontinuïteit immers is een der belangrijkste voorwaarden om een enigermate betrouwbare voorspelling te kunnen doen over de toekomstige ontwikkeling der aantallen.

Hierboven zijn enkele cijfers vermeld over de tendenties t.a.v. de toe- en afvloeiing; in tabel 4 volgt een kwantitatief overzicht van de toe- en afvloeiing in de laatste bekende 5-jaarlijkse periode.

¹⁾ Vergelijkt men de prognosecijfers over het tijdvak 1952—1957 met de feitelijke ontwikkeling, dan kan worden geconcludeerd dat het aantal landarbeiders in de meeste gebieden sneller is teruggelopen dan in de meeste gebieden is „berekend”. Oorzaak hiervan is, dat enerzijds bij de cijferopstelling geen rekening is gehouden met een over-employment situatie en dat anderzijds de werkgelegenheid ook sneller is verminderd dan is verondersteld.

Tabel 4

Toe- en afvloeiing

Berekening	Percentage toe- en afgevoelde landarbeiders per 5-jaarlijkse periode in de			
	zeekleigebieden ¹⁾	weidestroken ¹⁾	veenkoloniën ¹⁾	zand- en rivierkleigebieden ²⁾
Primaire toevloeiing	10	10,7	10	14
Secundaire toevloeiing	+ 3,1	+ 6,0	+ 4,1	+ 4
Totale toevloeiing	13,1	16,7	14,1	18
Secundaire afvloeiing	- 14	- 19,5	- 18	- 20
Sterfte, pensionering en emigratie	- 12,5	- 16	- 12,5	- 8
Saldo van toe- of afnemng	- 13,4	- 18,8	- 16,4	- 10

¹⁾ Periode 1947—1951.²⁾ Periode 1950—1954.

Het saldo van toe- en afnemng is in alle gebieden negatief; de gemiddelde jaarlijkse afnemng varieerde van 2 tot 3,7 %. Of deze cijfers veront-rustend dienen te worden genoemd houdt ten nauwste verband met de ontwikkeling van de werkgelegenheid.

Werkgelegenheid Ziet men voorlopig af van het feit, dat de vraag naar in de landbouw en het aanbod van arbeidskrachten zich niet autonoom ontwikkelen, doch interdependent zijn, dan zijn de belangrijkste factoren, die de agrarische werkgelegenheid in de toekomst bepalen: de oppervlakte cultuurgrond, de grootte van de bedrijven, het produktieplan, de mechanisatiegraad en de efficiëntie in de aanwending van de arbeid.

Wat de *oppervlakte cultuurgrond* betreft kan men aannemen, dat voor ons land als geheel het verlies aan cultuurgrond in de komende 15 jaren meer dan gecompenseerd zal worden door ontginning (zandgronden) en inpoldering (IJselmeerpolders). Het is echter niet aannemelijk, dat de werkgelegenheid hierdoor in belangrijke mate zal worden beïnvloed.

Wat de *grootte van de bedrijven* betreft is naast de nog steeds voortgaande vermindering van het aantal grote bedrijven (splitsing), in het bijzonder het overheidsbeleid ten aanzien van de bedrijfsgrootte (sanering) van belang. Bij een eventuele sanering kan worden verwacht, dat de totale werkgelegenheid in de gebieden met veel kleine bedrijven belangrijk zal dalen (zandgronden en rivierkleigebieden). Het behoeft geen betoog, dat bedrijfsvergroting ook de betekenis van mechanisatie en rationalisatie zal doen toenemen.

Ten aanzien van de ontwikkeling van het *produktieplan* is het uitermate moeilijk hierover een enigszins betrouwbare uitspraak te doen in verband met de vele onzekerheden welke op dit punt bestaan; men denke in dit verband slechts aan de Euromarkt. Er zal dan ook worden uitgegaan van een ongewijzigd produktieplan. Wat de ontwikkeling van het produktie-

plan in het verleden betreft kan worden opgemerkt, dat in de akkerbouwgebieden het produktieplan in de afgelopen halve eeuw ondanks de vrij grote prijsfluctuaties niet ingrijpend is gewijzigd. In de weide-, rivierklei- en zandgebieden heeft zich een belangrijke intensivering voorgedaan, in hoofdzaak door uitbreiding van de veestapel. Zuiver technisch gezien zijn de mogelijkheden tot verdere intensivering zelfs nog niet uitgeput.

Van uitermate groot belang voor de toekomstige vraag naar landarbeiders is de ontwikkeling van de *mechanisatie* en *rationalisatie*. De mechanisatie heeft vooral in de naoorlogse jaren een grote vlucht genomen; de nieuwwaarde van het sinds 1945 in werktuigen en machines geïnvesteerde bedrag bedraagt ongeveer 3,5 miljard. De mechanisatie is in het bijzonder in de zeekleigebieden en veenkoloniën van betekenis geweest, waar reeds voor de oorlog een ontwikkeling in die richting gaande was. In de weide-, rivierklei- en zandgebieden is de mechanisatie van meer recente datum; dit houdt onder meer verband met de grootte van de bedrijven en het bedrijfstype (melkveehouderij). Het laat zich aanzien, dat de mechanisatie van de melkwinning in de toekomst snel zal toenemen. Hetzelfde geldt t.a.v. de verdere mechanisering en rationalisering van de ruwvoerwinning. In de veehouderijgebieden schuilt nog een belangrijke mogelijkheid tot arbeidsbesparing in de modernisering van de bedrijfsgebouwen.

Het is uiteraard moeilijk exact te becijferen hoe groot de invloed van mechanisatie en rationalisatie op de totale werkgelegenheid zal zijn. Voor de akkerbouwgebieden is bij het eerste onderzoek de invloed van deze factor op 15 % geschat voor de eerstkomende 15 jaar. Uit verschillende onderzoeken sindsdien is gebleken, dat dit cijfer geenszins te hoog is¹⁾. Er zijn voldoende redenen om aan te nemen, dat dit cijfer voor de akkerbouwgebieden en veenkoloniën eer 20—25 % zal bedragen dan 15 %. Voor de zandgronden en rivierkleigebieden, waar ook nog grote mogelijkheden zijn voor mechanisatie en rationalisatie, kan dit cijfer worden geraamd op ongeveer 20 %, voor de weidegebieden op 15—20 %.

Bovenstaande cijfers hadden betrekking op de *totale werkgelegenheid*. Het zal duidelijk zijn, dat de ontwikkeling van de *werkgelegenheid voor landarbeiders* niet parallel zal behoeven te lopen met die van de totale werkgelegenheid. Men denke in dit verband aan de betekenis van de bedrijfsgrootte en het aantal medewerkende gezinsleden (zoons). Genoemde factoren zijn in het bijzonder op de zandgronden en in de rivierkleigebieden van belang; in mindere mate in de weidegebieden.

Voor de *zeekleigebieden, weidestroken en veenkoloniën* mag worden verondersteld dat de afnemng van de totale werkgelegenheid in hoofdzaak ten laste zal komen van de arbeidskrachten in loondienst. Neemt men alle factoren, die de werkgelegenheid beïnvloeden in aanmerking, dan kan de afnemng van de werkgelegenheid in de eerstkomende 15 jaar in de akkerbouwgebieden en veenkoloniën voor landarbeiders op ongeveer 20 à 25 % worden geraamd en in de weidestroken op 15 à 20 %.

Voor de *zandgronden en rivierkleigebieden* dient men in hoge mate re-

¹⁾ Zie o.a.: „De Wieringermeer, een onderzoek naar de werkgelegenheid en arbeidsvoorziening”, L.E.I., 1957.

kening te houden met de ontwikkeling t.a.v. de bedrijfsgrootte en het aantal medewerkende zoons. In het geval van een trendmatige (lineaire) ontwikkeling van de bedrijfsvergroting kan de afnemning van de totale werkgelegenheid op ongeveer 20 % worden gesteld. Dit cijfer zal tot ongeveer 35 % kunnen stijgen, indien de tendens tot de vergroting van de bedrijven boven de trendmatige ontwikkeling uitstijgt (kromlijnige trend). Houdt men bij deze ontwikkeling rekening met een afnemning van het aantal medewerkende zoons — het „gezonde” aantal boerenzoons per 100 bedrijven bedraagt ongeveer 40 —, dan ligt het in de lijn der verwachting, dat de werkgelegenheid voor landarbeiders op de zandgronden niet of slechts weinig zal afnemen, terwijl voor de rivierkleigebieden de afnemning ongeveer 20 % zal bedragen.

Seizoenwerkloosheid Ten aanzien van de seizoenwerkloosheid — welke met name in de akkerbouwgebieden en veenkolonien een grote omvang had en welke mede één van de oorzaken van de geringe waardering voor het landarbeidersberoep is — kan een tendentie tot afnemning worden geconstateerd. De mechanisatie en rationalisatie hebben niet alleen geleid tot een daling van de arbeidsbehoefte over het gehele jaar, doch in het bijzonder tot een afnemning van de werkgelegenheid in de perioden van de topdrukke. De mechanisatie betrof immers veelal de zaai-, verplegings-, oogst- en transportwerkzaamheden. Naast een daling van het totale aantal benodigde arbeidskrachten, is gelijktijdig een verschuiving opgetreden in de richting van relatief meer vast personeel. Hierbij is van belang geweest, dat het grotere werktuigenpark ook meer winterwerk medebracht en dat de boeren mede onder druk van de krappe arbeidsmarkt relatief meer vaste arbeiders hebben trachten aan te trekken.

Gezien de nog aanwezige mogelijkheden tot mechanisatie en rationalisatie van de werkzaamheden en de te verwachten uitbreiding van de taak van de loonbedrijven, kan in de toekomst onder normale omstandigheden een verdere teruggang van de seizoenwerkloosheid en dus ook van het aantal losse arbeiders stellig worden verwacht.

Confrontatie werkgelegenheid en arbeidsaanbod Op de interdependentie van vraag en aanbod is hiervoor reeds gewezen. De onder-

linge afhankelijkheid doet zich speciaal gelden bij een situatie van volledige werkgelegenheid. Het is o.i. verantwoord bij de navolgende beschouwingen een dergelijke situatie als uitgangspunt te kiezen, al zullen incidentele verstoringen van het evenwicht op de arbeidsmarkt zeker niet uitgesloten zijn; de werkloosheidscijfers zullen dientengevolge binnen zekere grenzen kunnen schommelen.

Bij volledige werkgelegenheid zal ook de agrarische arbeidsmarkt als onderdeel van de totale arbeidsmarkt op langere termijn gezien tenderen naar een evenwichtssituatie. Het evenwicht kan worden bereikt door aanpassing van de vraag aan het aanbod of omgekeerd. De vraag is alleen op welk punt het evenwicht wordt bereikt. De hiervoor vermelde cijfers wet- tigen de conclusie, dat in de meeste landbouwgebieden de afnemning van het aantal arbeidskrachten naar alle waarschijnlijkheid groter zal zijn dan

de afnemning van de vraag. De hieruit resulterende spanningen kunnen in beginsel op tweeërlei wijze worden opgevangen.

In de eerste plaats kan een nieuw evenwicht worden bereikt door vergroting van het aanbod van arbeidskrachten door middel van *verbetering van de arbeidsvoorwaarden en van de levens- en werkomstandigheden* (sociale positie). Het spreekt vanzelf, dat deze oplossing voor de werkgevers alleen aanvaardbaar zal zijn, indien de bedrijfsuitkomsten de onvermijdelijk aan deze oplossing verbonden kostenverhoging mogelijk maken.

In de tweede plaats is aanpassing mogelijk door *verkleining van de vraag naar vreemde arbeidskrachten*. Aangezien in de hiervoor geraamde afnemning van de werkgelegenheid reeds een vrij sterke mechanisatie en rationalisatie is verdisconteerd, biedt deze mogelijkheid vermoedelijk weinig soulaas. Resteren nog de mogelijkheden van extensivering, van vergroting van het aantal gezinsarbeidskrachten en van splitsing van bedrijven. Wat het eerste punt betreft, de fixatie van de landbouwproductie op een bepaald niveau is uiteraard een zaak van overheidsbeleid. Gezien de bestaande opvattingen lijkt het voorhands niet waarschijnlijk, dat men de weg van extensivering op grote schaal zal prefereren. Ten aanzien van het tweede en het derde punt kan worden volstaan met de opmerking, dat het laten medewerken van te veel boerenzoons en/of vrouwelijke gezinsleden evenals splitsing van bedrijven ongewenst moeten worden geacht.

De conclusie, welke uit de confrontatie van arbeidsaanbod en werkgelegenheid kan worden getrokken is, dat bij de in de toekomst te verwachten discrepanties tussen vraag en aanbod van arbeidskrachten, herstel van het evenwicht het meest doeltreffend kan worden bereikt door vergroting van het concurrerende vermogen van het landarbeidersberoep en door verbetering van de sociale positie.

Resumerend kan men stellen, dat ondanks de te verwachten daling van de werkgelegenheid in de landbouw de landarbeidersgroep van essentiële betekenis zal blijven voor een evenwichtige arbeidsvoorziening in de landbouw, niet alleen in de zeelei- en weidegebieden en veenkoloniën, doch ook op de zandgronden en in de rivierkleigebieden. Het aantal landarbeiders langer dan 6 maanden werkzaam in de landbouw, dat in 1956 kan worden geraamd op 107.000, kan in de periode 1957—1972 op grond van ramingen t.a.v. de werkgelegenheid naar alle waarschijnlijkheid dalen tot omstreeks 85.000. Naast de groep landarbeiders blijft, vooral in de gebieden met slechte produktie-omstandigheden de groep grondwerkers van belang in verband met de uitvoering van de cultuurtechnische werken.

De daling van de werkgelegenheid heeft twee belangrijke neven-effecten. In de eerste plaats ligt het in verband met de mechanisatie en rationalisatie van de seizoentoppen in de lijn van de verwachting, dat het aantal seizoenarbeidskrachten sterk zal afnemen; bij een doelmatige organisatie van de arbeidsvoorziening zal het accent sterker dan voorheen komen te liggen op de vaste en losvaste landarbeiders. In de tweede plaats zullen i.v.m. de technische ontwikkeling de eisen, welke aan de landarbeiders worden gesteld, nog belangrijk worden verzwaaard.

In het licht van deze cijfers en tendenties dient men de huidige positie

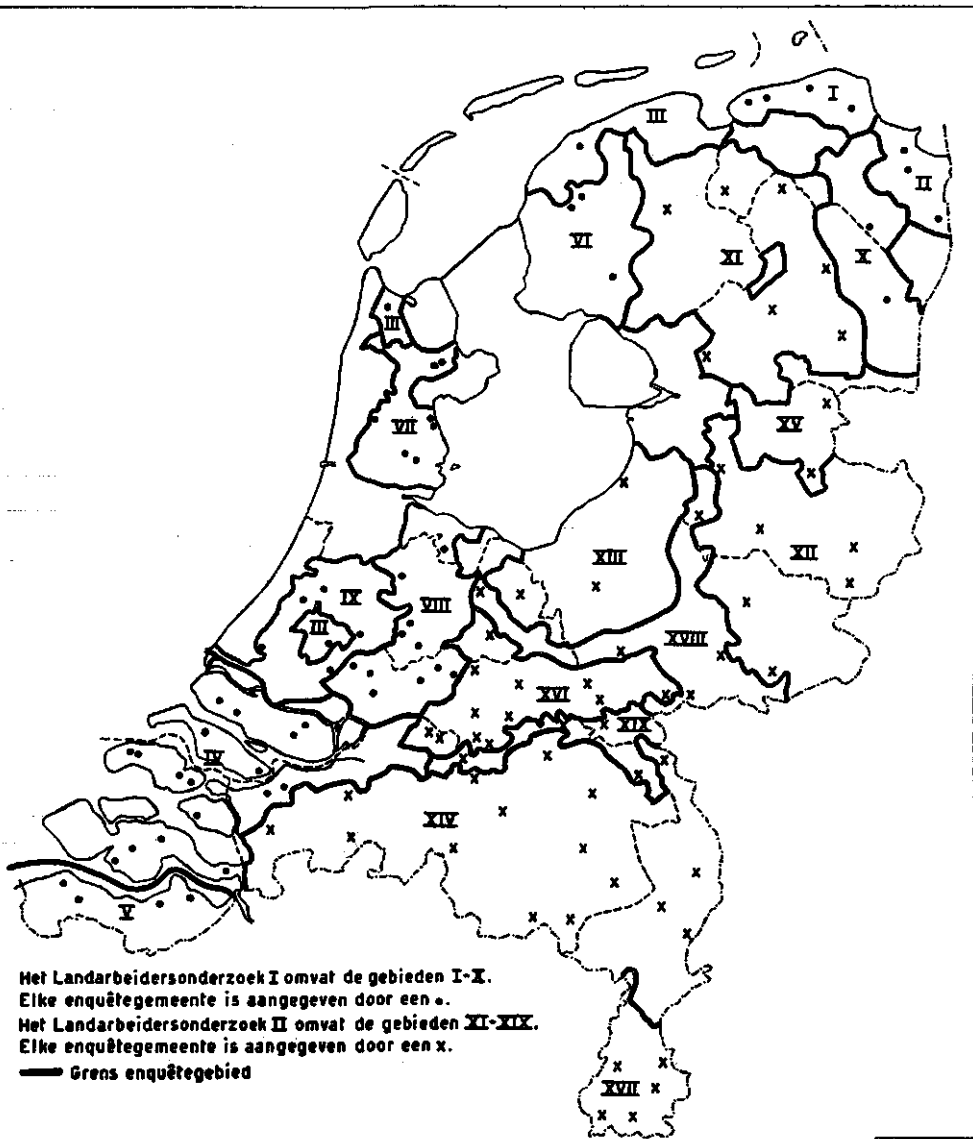
van de landarbeider aan het ondereind van de maatschappelijke ladder te bezien. Dat deze positie als weinig bevredigend wordt ervaren, blijkt onder meer uit de exodus uit de landbouw. Door de economische, sociale en toenemende culturele ontsluiting van het platteland in samenhang met de situatie van volledige werkgelegenheid in de naoorlogse jaren is de landarbeidersgroep „in beweging” geraakt, zowel in de gebieden waar klasse-
tegenstellingen het sociale beeld typeerden, als in de gebieden waar van deze tegenstellingen niet of nauwelijks sprake was.

De grotere mobiliteit en de stijgingsaspiraties van de landarbeiders en hun kinderen zijn zonder twijfel een gevolg van de huidige positie van het landarbeidersberoep in de beroepshiërarchie. Het is evenmin voor betwisting vatbaar, dat de steeds voortschrijdende democratisering en emancipering de afvloeiing uit de landbouw nog in de hand zal werken. De conclusie moet dan ook zijn, dat, wil de landbouw in de toekomst een kwantitatief en kwalitatief genoegzaam aantal landarbeiders behouden, maatregelen dienen te worden getroffen, waardoor de landarbeiders niet meer zoals thans op de laagste sporten van de maatschappelijke ladder worden geklassificeerd.

LIJST VAN DE BIJLAGEN

- Bijlage 1. Gebiedsindelingen (2 bladzijden).
- Bijlage 2. Vragenlijst.
- Bijlage 3. Overzicht van de werkzaamheden (3 bladzijden).
- Bijlage 4. De vakvaardigheid van de grondwerkers en van de restgroep.
- Bijlage 5. Leeftijdsopbouw en gemiddelde leeftijd per categorie.
- Bijlage 6. Ongehuwden.
- Bijlage 7. Gemiddeld kindertal naar de huwelijksleeftijd van de echtgenote.
- Bijlage 8. Gemiddeld kindertal naar kerkelijke gezindte.
- Bijlage 9. Gemiddeld kindertal in volgroeiende gezinnen naar kerkelijke gezindte.
- Bijlage 10. Huwelijksvruchtbaarheid.
- Bijlage 11. Ouderlijk beroeps milieu der geënquêteerden.
- Bijlage 12. Laatste en vorige beroep van de vaders der geënquêteerden.
- Bijlage 13. Beroepen van de zoons van 15 jaar en ouder.
- Bijlage 14. Beroepen van de ongehuwde dochters.
- Bijlage 15. Het onderwijs van de geënquêteerden en beroep van de vader.
- Bijlage 16. Het onderwijs van de geënquêteerden van agrarische herkomst.
- Bijlage 17. De aard van het agrarische onderwijs.
- Bijlage 18. Het onderwijs van de echtgenotes.
- Bijlage 19. Het onderwijs van de dochters.
- Bijlage 20. De vakvaardigheid van de grondwerkers voor de landbouwwerkzaamheden.
- Bijlage 21. Vakorganisatie en afkomst.
- Bijlage 22. Vakorganisatie en kerkelijke gezindte.

Gebied	Enquêtégemeenten
<p><i>A. Zeekleigebieden</i></p> <p>I. Het Hogeland II. Oldambt III. Verspreide zeekleigebieden IV. Deltagebied</p> <p>V. Zeeuws Vlaanderen</p>	<p>Kloosterburen, Eenrum, Usquert, 't Zandt Nieuwolda, Midwolda, Bellingwolde Het Bildt, Anna Paulowna, Zevenhuizen Nieuwenhoorn, Zuidland, Mijnsheerenland, Klaaswaal, Melissant, Ooltgensplaat, Dinteloord en Prinzenland, Fijnaart en Heiningen, Noordwelle, Ellemeet, Nieuwerkerk, Oosterland, Sint Maartensdijk, Borssle, Heinkenszand, Kloetinge, Riland Bath Groede, IJzendijke, Zaamslag, Hontenisse.</p>
<p><i>B. Weidestrekken</i></p> <p>VI. Fries weidegebied VII. Noordhollands weidegebied VIII. Centraal weidegebied IX. Zuidhollands weidegebied</p>	<p>Baarderadeel, Hennaarderadeel, Donia-werstal Midwoud, Sybekarspel, Akersloot, Oosthuizen, Warder, Wijdewormer, Ipen-dam Nederhorst den Berg, Wilnis, Linschoten, Snelrewaard, Benschop, Berkenwoude, Bergambacht, Bleskensgraaf, Noordeloos, Lexmond, Schoonrewoerd Koudekerk, Zoeterwoude, Reeuwijk, Schipluiden, Capelle aan de IJssel</p>
<p><i>C. Veenkoloniën</i></p> <p>X. Veenkoloniën</p>	<p>Wildervank, Odoorn</p>
<p><i>D. Zandgronden</i></p> <p>XI. Noordelijk zandgebied XII. Oostelijk zandgebied XIII. Centraal zandgebied XIV. Zuidelijk zandgebied</p> <p>XV. Zandveengebied</p>	<p>Smallingerland, Marum, Peize, Rolde, Dwingelo, Zweelo, Nijeveen Heino, Holten, Hengelo (O.), Haaksbergen, Vorden, Wisch Doornspijk, Leusden, Barneveld Wouw, Prinsbeek, Rijsbergen, Helvoirt, Boxtel, Heesch, Boekel, Ottersum, Hilvarenbeek, Helmond, Asten, Grubenvorst, Valkenswaard, Maarheeze, Hel-den, Beesel Gramsbergen, Vriezenveen</p>
<p><i>E. Rivierklei- en overgangsgebieden</i></p> <p>XVI. Rivierkleigebied XVII. Lössgebied XVIII. Noordelijk overgangsgebied XIX. Zuidelijk overgangsgebied</p>	<p>Werkhoven, Culemborg, Zoelen, Doode-waardt, Gendt, Haaften, Varik, Ewijk, Giessen, Andel, Kerkwijk, Hedel Beek, Brunssum, Voerendaal, Gronsveld, Gulpen Olst, De Bilt, Renkum, Wehl, Herwen en Aerdt Heusden, Megen c.a., Wijchen, Haps</p>

LANDBOUW-ECONOMISCH INSTITUUT

DEN HAAG (SCHEVENINGEN) - VAN STOLKWEWEG 29

VRAGENLIJST

ten behoeve van het onderzoek naar de werknemers in de landbouw, tuinbouw, bosbouw, Heide-Mij., Grontmij, etc. op de Zand- en Rivierkleigronden

A. PERSONALIA

1. Naam		11. Bent u lid van andere verenigingen?	ja/nee	
2. Adres		Zo ja, welke?		
3. Geboortejaar				
4. Geboortegemeente				
5. Vorige woongemeenten (met periode)	Periode	12. a. Hebt u een radio?	ja/nee	
	Gemeente		b. Hebt u een bromfiets of motorfiets?	ja/nee
	van tot		c. Leest u een dagblad?	ja/nee
van tot				
van tot				
6. Kerkgenootschap		ALLEEN VOOR GEHUWDE		
7. Burgerlijke staat	ongeh./geh./wed.	13. a. In welk jaar gehuwd?		
8. a. Wat is of was het laatste beroep van uw vader?		b. Bent u of is uw vrouw reeds eerder getrouwd geweest?	ja/nee	
b. Heeft uw vader in zijn leven nog andere beroepen gehad, zo ja, welke?		14. Geboortejaar echtgenote		
c. Indien uw vader landbouwer of tuinder is (was) hoe groot is (was) zijn bedrijf?		15. a. Werkt uw echtgenote wel eens in loondienst?	ja/nee	
9. a. Welke scholen en/of welke cursussen na de lagere school hebt u gevolgd of volgt u nog?		b. Zo ja, in welk beroep?		
b. Hoeveel klassen lagere school hebt u doorlopen?		c. Indien uw echtgenote in de landbouw werkt: welke werkzaamheden? hoeveel dagen per jaar?		
10. a. Bent u lid van een stands- of vakorganisatie?	ja/nee	16. Welk beroep had uw schoonvader toen u trouwde?		
b. Zo ja, welke?		17. Welke scholen en/of welke cursussen na de lagere school heeft uw echtgenote gevolgd of volgt zij nog?		
Vervult u een bestuursfunctie?	ja/nee	18. Van welke verenigingen is uw echtgenote lid?		
Sinds wanneer georganiseerd?				
c. Zo nee, waarom geen lid?				

B. BEROEPSGESCHIEDENIS EN BEROEPSSITUATIE

1. Welke hoofdberoepen hebt u sinds het verlaten der lagere school gehad?	van jaar tot jaar, hoofdberoep:		
	van jaar tot jaar, hoofdberoep:		
	van jaar tot jaar, hoofdberoep:		
	van jaar tot jaar, hoofdberoep:		
	van jaar tot jaar, hoofdberoep:		
	van jaar tot jaar, hoofdberoep:		
2. a. Hebt u een nevenberoep? (lv. verzekeringsagent, agent van een zaadhandel, koster)		ja/nee	
b. Zo ja, welk(e)?			
3. Kunt u onderstaande werktuigen bedienen of werkzaamheden verrichten?			
a. Tractor	ja/nee	k. Grasmaaimachine	ja/nee
b. Graanmaaijer	ja/nee	l. Meiken	ja/nee
c. Maaidorser	ja/nee	m. Melkmachine	ja/nee
d. Ploegen	ja/nee	n. Spuiten/nevelen	ja/nee
e. Handzichten	ja/nee	o. Snoeien	ja/nee
f. Zaaïen met de hand	ja/nee	p. Fruitrosteren	ja/nee
g. Maalen met de zeis	ja/nee	q. Vruchtdunnen	ja/nee
h. Zaaimachine	ja/nee	r. Enten/oculeren	ja/nee
i. Aardappelselecteren	ja/nee	s. Fruit verpakken	ja/nee
j. Draineren	ja/nee	t. Asperges steken	ja/nee
		Andere werkzaamheden?	

N.B. Bij inlevering s.v.p. meebrengen trouwboekje(s) en kaart met de loongegevens over 1954, van de bedrijfsvereniging.

5. a. Hoeveel vertrekken bevat uw woning? woonkamer(s)	e. Is er water (kraan of pomp) in de ruimte waar gekookt wordt?	ja/nee		
 slaapkamer(s)			f. Heeft u een kelder?	ja/nee
 keuken			g. Heeft u voldoende bergruimte voor levensmiddelen?	ja/nee
 bijkeuken			klleding?	ja/nee
b. In welke vertrekken of andere ruimten wordt geslapen?		6. Heeft u: a. een stofzuiger?	ja/nee		
c. Voor welke doeleinden wordt de keuken gebruikt (koken, eten, wonen etc.)?		b. een wasmachine?	ja/nee		
d. Hoeveel ingebouwde bedsteden zijn er in gebruik? bedsteden	c. een naaimachine?	ja/nee		
7. a. Heeft u een moestuin of cultuurgrond in gebruik?	Moestuin		Cultuurgrond		
	ja/nee	ja/nee	ja/nee		
	b. Zo ja, sinds wanneer?	jaartal	jaartal		
	c. Zo ja, hoeveel are? are are		
	d. Hoeveel are is voor gezinsverbruik? are are		
	e. Bestemming van de overige grond (bv. grasland, welke producten?)				
f. Waar is de grond gelegen?					
8. Hoeveel grond hebt u: are	10. Hoeveel koelen, varkens en/of kippen hebt u? koelen		
		 varkens		
		 kippen		
a. gepacht? are	11. Indien uw vader boer of tuinder is (was):	ja/nee		
b. in eigendom? are			a. Bent u van plan zelfstandig boer of tuinder te worden?	
c. van wie hebt u de grond gepacht?				b. Zo ja, hebt u kans op een bepaald bedrijf?	ja/nee
9. a. Hoeveel tijd besteedt u aan uw grond of landbouwbedrijf?	ja/nee				
		b. Werkt uw echtgenote mee in eigen bedrijf?	ja/nee		
		c. Werken er nog verdere gezinsleden mee in eigen bedrijf?	ja/nee		

D. BROERS EN ZUSTERS

1. a. Hoeveel broers hebt u? broers	2. a. Hoeveel zusters hebt u? zusters			
	b. Indien er broers zijn overleden, wanneer zijn deze geboren en wanneer overleden?			b. Wanneer zijn deze zusters geboren?		
				c. Indien er zusters zijn overleden, wanneer zijn deze geboren en wanneer overleden?		
3. Broers (alleen de nog levende broers)	1ste broer (oudste)	2de broer	3de broer	4de broer	5de broer	
	a. Voornaam					
	b. Geboortejaar					
	c. Burgerlijke staat	ongeh./geh./wed.	ongeh./geh./wed.	ongeh./geh./wed.	ongeh./geh./wed.	ongeh./geh./wed.
	d. Woonplaats					
	e. Beroepen sinds het verlaten der lagere school					
	f. Huidig beroep en functie					
g. Indien thans of vroeger landarbeider, gedurende welke periode of perioden?						

E. ALGEMEEN

1. Hoe denkt u over het werk in de land-, tuin- of bosbouw?	5. Bent u van plan hetzelfde soort werk dat u thans verricht, te blijven doen?	ja/nee				
			2. Hoe denkt u over het werk bij ontginning, grondverbetering en ruitverkaveling?	6. Hebt u plannen ten aanzien van:	a. emigratie?	ja/nee
					b. overgang naar de industrie?	ja/nee
					c. verhuizing naar gebieden met een tekort aan landarbeiders?	ja/nee
d. andere beroepsverandering?	ja/nee					
3. Hoe denkt u over het beroep landarbeider?	7. Wat doet u in uw vrije tijd?					
4. Hoe denkt u over het beroep grondwerker?						

OVERZICHT VAN DE WERKZAAMHEDEN

Bijlage 3

Categorie	Werkzaamheden	Aantal geïnquêteerden werkzaam in de maanden:												Totaal aantal werkmaanden	Procentuele verdeling van de werkmaanden over de werkzaamheden		
		-															
		januari	februari	maart	april	mei	junij	julij	augustus	september	oktober	november	december				
Vaste landarbeiders ¹⁾	zelfstandig landbouwer of tuinbouwer werkzaam op ouderlijk bedrijf	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	19	0
	land- of tuinbouwarbeid	57	55	54	50	43	38	39	33	31	28	21	20	20	20	469	2
	grondwerker	1911	1918	1918	1917	1915	1912	1912	1900	1890	1877	1872	1854	1854	1854	22796	92
	in loondienst aan landbouw verwante beroepen	3	2	4	4	3	3	1	2	2	2	6	8	8	8	40	0
	bouwvakken	5	6	5	5	3	4	3	5	6	8	6	7	7	7	63	0
	overige nijverheid	5	5	8	10	13	15	18	18	18	18	16	20	20	164	1	0
	overige beroepen	21	21	22	27	41	46	44	47	52	56	63	61	61	501	2	2
	werkloos + vorstverlet	11	10	10	12	18	16	17	22	26	26	32	34	34	234	1	1
	nietwerkend + schoolgaand + onbekend	8	5	1	2	1	1	1	1	1	1	1	4	4	27	0	0
		48	48	47	43	32	34	34	40	42	51	50	58	58	527	2	2
	2070	2070	2070	2070	2070	2070	2070	2070	2070	2070	2070	2070	2070	24840	100		
	totaal																
Losse landarbeiders	zelfstandig landbouwer of tuinbouwer werkzaam op ouderlijk bedrijf	3	1	4	2	5	1	4	1	4	2	3	1	1	31	1	1
	land- of tuinbouwarbeid	40	35	37	29	31	26	32	24	29	22	31	26	26	362	7	7
	grondwerker	139	147	222	277	315	357	347	359	339	318	261	180	3261	65	65	
	in loondienst aan landbouw verwante beroepen	67	72	67	54	28	5	1	4	3	11	24	54	390	8	8	
	bouwvakken	24	19	13	10	4	3	5	5	12	13	20	22	150	3	3	
	overige nijverheid	4	4	5	3	6	1	2	3	5	5	7	9	54	1	1	
	overige beroepen	12	11	10	9	7	3	5	4	5	15	23	25	129	3	3	
	werkloos + vorstverlet	10	15	13	10	3	7	7	6	5	10	13	19	118	2	2	
	nietwerkend + schoolgaand + onbekend	106	100	34	12	7	6	6	1	2	5	15	60	354	7	7	
		11	12	11	10	10	7	7	9	12	15	19	20	143	3	3	
	416	416	416	416	416	416	416	416	416	416	416	416	4992	100			
	totaal																

¹⁾ Inclusief toe- en afgevoerde vaste landarbeiders.

Bijlage 3 (vervolg)

Categorie	Werksamenheden	Aantal geïnquêteerden werkzaam in de maanden:												Totaal aantal werkmaanden	Procentuele verdeling van de werkmaanden over de werksamenheden
		januari	februari	maart	april	mei	juni	juli	augustus	september	oktober	november	december		
			92	97	96	107	125	133	141	142	136	130	102		
Half-zelfstandigen	zelfstandig landbouwer of tuinbouwer werkzaam op ouderlijk bedrijf	2	2	2	2	—	—	—	—	—	—	—	—	8	0
	land- of tuinbouwbaarheid	48	44	47	50	53	56	55	55	60	54	52	44	618	23
	grondwerker	50	48	63	51	33	24	18	13	14	18	35	43	410	16
	in loondienst aan landbouw verwante beroepen	4	5	4	5	2	1	1	2	2	1	3	4	38	2
	bouwvakken	3	3	3	3	2	3	3	3	2	2	4	4	33	1
	overige nijverheid	3	2	2	3	2	1	1	2	2	11	17	18	64	2
	overige beroepen	2	1	1	—	4	3	1	3	4	2	5	3	29	1
	werkloos + voorstverlet	15	17	1	—	—	—	—	1	—	—	1	2	38	2
	nietwerkend + schooigand + onbekend	2	2	2	1	1	—	—	—	2	1	1	1	13	0
		221	221	221	221	221	221	221	221	221	221	221	221	2652	100
Grondwerkers	zelfstandig landbouwer of tuinbouwer werkzaam op ouderlijk bedrijf	2	2	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	52	0
	land- of tuinbouwbaarheid	2	2	1	3	6	47	63	80	137	131	48	12	535	5
	grondwerker	686	693	922	905	887	821	746	707	625	619	681	722	9014	79
	in loondienst aan landbouw verwante beroepen	9	5	5	17	30	33	33	24	25	20	16	11	228	2
	bouwvakken	3	3	4	13	19	23	40	56	76	81	84	83	485	4
	overige nijverheid	4	4	4	5	5	7	28	37	51	68	80	82	375	3
	overige beroepen	3	4	7	6	4	6	17	12	13	14	13	11	110	1
	werkloos + voorstverlet	244	241	10	5	2	9	9	18	10	8	21	24	601	5
	nietwerkend + schooigand + onbekend	12	12	10	8	11	12	15	17	20	18	19	17	171	1
		967	967	967	967	967	967	967	967	967	967	967	967	11604	100

Bijlage 3 (vervolg)

Categorie	Werksamheden	Aantal getuigeteerden werkzaam in de maanden :												Totaal aantal werkmaanden	Procentuele verdeling van de werksamheden over de werksamheden
		januari	februari	maart	april	mei	junij	julij	augustus	september	oktober	november	december		
Meergroep	zelfstandig landbouwer of tuinbouwer	1	1	2	4	1	1	6	6	6	3	3	1	35	0
	werkzaam op ouderlijk bedrijf	74	73	76	73	76	76	76	79	70	64	71	69	877	13
	land- of tuinbouwbaarheid	22	22	36	55	60	103	112	102	121	110	62	23	828	12
	grondwerker	171	170	234	185	117	54	35	27	27	35	76	112	1243	18
	in loondienst aan landbouw verwante beroepen	39	39	42	68	78	79	73	73	81	79	68	60	779	12
	bouwrakken	26	30	46	70	96	111	110	109	98	96	86	87	965	14
	overige nijverheid	28	27	34	38	55	65	75	84	88	105	107	109	815	12
	overige beroepen	33	34	40	40	42	41	35	38	40	39	45	44	471	7
	werkloos + voorverlet	152	148	35	15	18	12	21	24	9	10	25	34	503	8
	nietswerkend + schoolgaand + onbekend	18	20	19	16	21	22	21	22	24	23	21	25	252	4
	rotaal	564	564	564	564	564	564	564	564	564	564	564	564	6768	100

DE VAKVAARDIGHEID VAN DE GRONDWERKERS EN VAN DE RESTGROEP

Beroepsgroep	Aantal arbeiders	Percentage arbeiders bekend met			
		grote landbouwmachines	normale landbouw-werkzaamheden	veehouderij-werkzaamheden	fruitteelt-werkzaamheden
Vaste landarbeiders	2070	29	86	84	26
Losse landarbeiders	416	17	82	74	15
Alle landarbeiders	2486	27	86	82	24
Grondwerkers :					
voorheen landarbeider	516	12	85	77	10
voorheen grondwerker	274	1	26	25	1
voorheen overige beroepen	177	1	28	31	3
Alle grondwerkers	967	7	59	55	7
Restgroep :					
voorheen landarbeider	298	18	94	90	17
voorheen grondwerker	47	4	55	34	0
voorheen overige beroepen	219	4	45	39	5
Totaal restgroep	564	12	73	66	12

LEEFTIJDSOPBOUW EN GEMIDDELDE LEEFTIJD PER CATEGORIE

Categorie	Aantal geënquë- teerden	Percentage geënquëteerden in de leeftijdsklasse van											Gemiddelde leeftijd in jaren
		Percentage geënquëteerden in de leeftijdsklasse van											
		< 20 jaar	20-24 jaar	25-29 jaar	30-34 jaar	35-39 jaar	40-44 jaar	45-49 jaar	50-54 jaar	55-59 jaar	60-64 jaar	> 65 jaar	
Inwonende boerenknechts	482	26	8	6	3	3	4	2	3	3	1	26,8	
C.A.O.-vaste landarbeiders	1240	15	13	11	9	9	9	6	5	3	1	29,4	
Landbouw-vaste arbeiders	92	14	19	11	10	4	5	8	5	10	—	35,6	
Toegevloede vaste arbeiders	104	49	8	8	9	2	1	2	1	—	—	24,1	
Afgevloede vaste arbeiders	152	18	34	19	9	4	3	1	3	—	—	28,0	
Alle vaste arbeiders	2070	25	19	12	10	7	7	5	4	3	1	31,3	
Losse arbeiders	416	18	16	13	8	8	9	8	5	6	1	34,9	
Alle landarbeiders	2486	24	18	13	9	8	7	5	5	3	1	31,9	
Half-zelfstandigen	221	—	1	6	16	13	16	12	11	7	—	44,4	
Grondwerkers	967	—	4	7	10	10	12	17	15	11	1	46,0	
Restgroep	564	6	15	13	14	8	12	9	8	5	1	38,1	
Alle geënquëteerden	4238	15	14	11	11	8	9	9	8	5	1	36,5	
Zeekleigebieden	9293	10	10	10	10	11	11	10	8	7	3	39,6	
Weidestroken	2539	11	13	12	10	11	9	7	7	6	4	38,8	
Veenkoloniën	1564	10	13	17	11	11	12	9	7	4	1	37,4	
Totaal landarbeidersonderzoek I	13396	10	11	11	10	10	11	9	8	6	3	39,2	
Vaste arbeiders	7822	12	11	11	10	11	10	9	7	6	2	38,7	
Losse arbeiders	5574	8	11	11	11	10	11	9	8	7	3	39,9	

ONGEHUWDEN

Bijlage 6

Categorie	Aantal geënquê- teerden	Ongehuwde geënquêteerden		Ongehuwden van 30 jaar en ouder	
		in aantal	in % ¹⁾	in aantal	in % ¹⁾
Inwonende boerenknechts	482	477	99	112	23
C.A.O.-vaste landarbeiders	1240	607	49	111	18
Landbouw-vaste landarbeiders	92	57	62	19	33
Toegevoeide vaste landarbeiders	104	84	81	8	10
Afgevoeide vaste landarbeiders	152	98	64	8	8
Alle vaste landarbeiders	2070	1323	64	258	20
Losse landarbeiders	416	200	46	36	18
Alle landarbeiders	2486	1523	61	294	19
Half-zelfstandigen	221	17	8	15	88
Grondwerkers	967	165	17	102	62
Restgroep	564	190	34	50	26
Alle categoriën	4238	1895	45	461	24

¹⁾ Van het aantal geënquêteerden.

GEMIDDELD KINDERTAL NAAR DE HUWELIJKSLEEFTIJD VAN DE ECHTGENOTE

Bijlage 7

Deelgroep	Gemiddeld kindertal per 100 echtparen												voor alle echtparen landarbeiders onderzoek I
	voor echtparen, waarvan de huwelijksleeftijd van de echtgenote is												
	< 18 jaar	18 - 19 jaar	20 - 21 jaar	22 - 23 jaar	24 - 25 jaar	26 - 27 jaar	28 - 29 jaar	30 - 34 jaar	> 35 jaar				
voor alle echtparen	429	468	532	446	485	403	439	356	128	386			
rooms-katholiek	313	361	394	337	280	257	279	202	107	330			
nederlands hervormd	354	492	422	439	345	306	233	273	133	282			
gereformeerd	357	533	400	409	355	286	2)	2)	2)	309			
overige gezinden	347	385	391	366	321	210	288	280	2)	266			
geen kerkelijke gezindte 1)													
Alle gezinsoorteden	362	399	426	383	362	330	365	292	122	303			
noordelijk zandgebied	344	426	382	387	305	267	243	282	117				
oostelijk zandgebied	290	371	356	286	270	267	407	200	2)				
centraal zandgebied	374	341	466	432	403	200	400	222	88				
zuidelijk zandgebied	429	469	532	449	463	405	425	346	129				
zandveengebied	338	451	384	338	317	343	231	185	80				
riviekleigebied	322	256	455	326	283	248	333	324	122				
noordelijk overgangsgebied	304	271	339	333	295	438	250	265	114				
zuidelijk overgangsgebied	465	2)	220	616	725	392	610	343	2)				

1) Inclusief kerkelijke gezindte onbekend.

2) Geen kindertal vermeld, betrof minder dan 5 gezinnen.

Het fossgebied is niet apart opgenomen, hier kwamen in totaal slechts 14 gezinnen voor.

GEMIDDELD KINDERTAL NAAR KERKELIJKE GEZINDTE

Bijlage 8

Gebied	Gemiddeld kindertal per 100 echtparen						alle gezindten
	met als kerkelijke gezindte						
	rooms- katholiek	Nederlands hervormd	gere- formeerd	overige kerkelijke gezindten	geen kerkelijke gezindte	onbekend	
Noordelijk zandgebied	1)	327	372	307	365	1)	344
Oostelijk zandgebied	324	263	433	1)	1)	—	290
Centraal zandgebied	1)	338	488	435	1)	—	379
Zuidelijk zandgebied	430	1)	1)	—	1)	1)	429
Zandveengebied	500	350	267	317	344	—	338
Rivierkleigebied	436	283	267	1)	1)	1)	322
Lössgebied	464	—	—	—	—	—	464
Noordelijk overgangsgebied	359	245	1)	1)	367	—	304
Zuidelijk overgangsgebied	478	1)	—	—	—	—	465
Alle gebieden	429	313	354	357	353	200	362

1) Geen kindertal vermeld, betrof minder dan 5 gezinnen.

Bijlage 9

GEMIDDELD KINDERTAL IN VOLGROEIDE GEZINNEN NAAR KERKELIJKE GEZINDTE

Gebied	Gemiddeld kindertal in volgroeiende gezinnen (vóór 1935 gehuwd) 1)						alle gezindten
	met als kerkelijke gezindte						
	rooms- katholiek	Nederlands hervormd	gere- formeerd	overige kerkelijke gezindten	geen kerkelijke gezindte	onbekend	
Noordelijk zandgebied	—	4,6	4,7	3,8	4,8	—	4,6
Oostelijk zandgebied	4,9	3,6	5,0	—	—	—	4,0
Centraal zandgebied	—	5,4	6,5	7,0	—	—	5,9
Zuidelijk zandgebied	5,9	5,0	—	—	—	4,0	5,9
Zandveengebied	—	4,9	4,5	—	—	—	4,9
Rivierkleigebied	5,4	3,9	—	—	—	—	4,3
Noordelijk overgangsgebied	4,7	2,8	—	—	—	—	3,6
Zuidelijk overgangsgebied	7,2	—	—	—	—	—	6,9
Alle gebieden	5,9	4,3	4,8	5,3	4,8	4,0	5,0

1) Alleen berekend bij een voldoende aantal gezinnen.

HUWELIJKSVRUCHTBAARHEID

Bijlage 10

Gebied	Aantal levend geboren kinderen per 1000 gehuwde vrouwen 20- < 50 jaar in de jaren:		
	1949	1950	1951
Noordelijk zandgebied	169	121	143
Oostelijk zandgebied	204	147	184
Centraal zandgebied	246	270	182
Zuidelijk zandgebied	264	253	256
Zandveengebied	204	188	153
Rivierkleigebied	166	177	174
Noordelijk overgangsgebied	194	217	196
Zuidelijk overgangsgebied	230	282	315
Alle gebieden (L'arb. II)	207	193	190
Zeekleigebieden	149	135	139
Weidestroken	215	200	208
Veenkoloniën	153	161	150
Nederland	163	153	152

OUDELIJK BEROEPSMILIEU DER GEÏNQUETEERDEN

Bijlage 11

Categorie	Leeftijd	Aantal geëqueteerden	Percentage geëqueteerden										waarvan beroep van de vader onbekend
			met als beroep van de vader										
			zelfstandig landbouwer < 5 ha	zelfstandig landbouwer ≥ 5 ha	zelfstandig uitlander	land- of tuinbouw- arbeider	grond- werker	loondienst landbouw- verwant beroep	zelfstandig ander beroep	loondienst bouw- vakken	loondienst overige nijverheid	loondienst overige beroepen	
Vaste landarbeiders	< 25 jaar	921	17	24	3	17	3	1	6	4	14	10	1
	25 - 44 jaar	750	19	34	3	21	2	1	5	1	6	7	1
	> 45 jaar	399	19	22	2	32	1	2	7	1	5	8	1
	totaal	2070	18	27	3	21	2	2	6	3	9	8	1
Losse landarbeiders	< 25 jaar	141	14	33	4	18	4	4	4	1	8	9	1
	25 - 44 jaar	159	22	24	2	23	3	4	7	2	6	6	1
	> 45 jaar	116	14	17	—	47	1	3	5	1	5	6	1
	totaal	416	17	25	2	28	3	4	6	1	6	7	1
Alle Landarbeiders	< 25 jaar	1062	16	25	4	17	3	2	6	4	13	9	1
	25 - 44 jaar	909	19	32	3	21	2	2	5	2	6	7	1
	> 45 jaar	515	18	21	1	36	1	2	6	1	5	8	1
	totaal	2486	18	27	3	22	2	2	6	2	9	8	1
Halfzelfstandigen	< 25 jaar	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	25 - 44 jaar	111	29	54	3	6	—	—	3	2	1	1	1
	> 45 jaar	107	36	34	2	14	—	—	5	2	3	3	1
	totaal	221	33	44	2	10	—	—	4	2	2	2	1
Grondwerkers	< 25 jaar	40	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	25 - 44 jaar	378	19	22	2	15	9	10	7	3	5	6	2
	> 45 jaar	549	20	19	1	19	7	12	8	0	6	6	2
	totaal	967	20	20	1	17	8	11	8	2	5	6	2
Restgroep	< 25 jaar	118	18	39	5	11	2	5	3	2	6	9	—
	25 - 44 jaar	265	21	30	2	15	4	6	7	3	5	6	1
	> 45 jaar	181	20	21	—	25	1	9	9	1	4	9	1
	totaal	564	20	29	2	18	2	7	7	2	5	7	1
Alle categorieën	< 25 jaar	1223	17	26	4	16	3	2	6	4	12	9	1
	25 - 44 jaar	1663	20	31	3	18	4	4	6	2	5	6	1
	> 45 jaar	1352	20	21	1	26	3	7	7	1	5	7	2
	totaal	4238	19	27	2	20	3	5	6	2	7	8	1

BEROEPEN VAN DE ZOONS VAN 15 JAAR EN OUDER

Bijlage 13

Deelgroepen	Aantal zoons 1)	Percentage zoons 1)										beroep onbekend
		zelfstandig landbouwer of tuinder	werkzaam op ouderlijk bedrijf	land- of tuinbouw- arbeider	grond- werker	loondienst aan de landbouw verwante bedrijven	zelfstandige overige beroepen	loondienst bouw- vakken	loondienst overige nijverheid	loondienst overige beroepen	niet- werkend	
vaste landarbeiders	458	0	2	25	0	—	1	6	34	16	—	16
	196	1	4	21	0	0	1	5	33	17	—	18
alle landarbeiders	654	0	3	24	0	0	1	6	32	16	—	16
half-zelfstandigen	143	1	15	23	1	1	1	3	32	11	—	12
grondwerkers	955	1	4	15	1	1	1	6	44	16	—	11
restgroep	273	1	4	17	2	2	2	7	37	15	—	13
Totaal	2025	1	4	19	1	1	1	6	39	15	—	13
Leertijd-klasse zoon	< 20 jaar	—	8	20	—	1	0	5	33	9	—	24
	20—24 jaar	1	3	19	1	1	1	6	41	18	—	9
	25—29 jaar	1	2	17	2	2	2	7	44	21	—	2
	30—34 jaar	5	1	17	3	1	2	7	46	18	—	0
	van 35 jaar af	6	—	17	1	—	6	6	37	25	—	2

1) Zoons, welke de lagere school hebben verlaten.

BEROEPEN VAN DE ONGEHUWDE DOCHTERS

Bijlage 14

Deelgroep		Aantal dochters	Percentage ongehuwde dochters met als beroep				
			thuis- + seizoenarbeid in land- en tuinbouw	hulp in de huishouding	costumière, naaister	fabrieks- arbeidster	overige beroepen
Categorie	vaste landarbeiders	198	1	65	6	13	15
	losse landarbeiders	58	4	55	5	17	19
	alle landarbeiders	256	2	63	6	14	15
	kleine boeren	54	11	59	11	4	15
	grondwerkers	329	0	54	5	33	8
	restgroep	119	2	48	4	33	13
Totaal		758	2	56	6	25	11
Leeftijd dochters	15 - 19 jaar	453	2	60	6	24	8
	20 - 24 jaar	241	1	51	5	25	18
	vanaf 25 jaar	64	5	49	6	23	17

HET ONDERWIJS VAN DE GEËNQUETEERDEN
EN BEROEP VAN DE VADER

Bijlage 15

Beroep van de vader	Aantal arbeiders	Percentage van het aantal arbeiders		
		met agrarisch onderwijs	met niet-agrarisch voortgezet onderwijs	zonder 1) voortgezet onderwijs
Zelfstandig boer of tuinder	2038	42	2	56
In loondienst in de landbouw	1177	12	2	86
Zelfstandig buiten de landbouw	262	18	6	76
In loondienst buiten de landbouw	708	22	4	74
Beroep onbekend	53	11	—	89
Alle beroepen	4238	28	3	69

1) Inclusief onderwijs onbekend.

HET ONDERWIJS VAN DE GEËNQUETEERDEN
VAN AGRARISCHE HERKOMST

Bijlage 16

Beroep van de vader	Aantal geënquē- teerden	Percentage van het aantal arbeiders		
		met agrarisich onderwijs	met niet-agrarisch voortgezet onderwijs	zonder 1) voortgezet onderwijs
Landbouwer < 5 ha	817	26	3	71
Landbouwer ≥ 5 ha	1121	53	2	45
Tuinder	100	53	5	42
Land- of tuinbouwarbeider	842	15	2	83
Grondwerker	144	5	4	91
Aan land- of tuinbouw verwant beroep	191	4	2	94
Totaal	3215	31	2	67

1) Inclusief voortgezet onderwijs onbekend.

DE AARD VAN HET AGRARISCHE ONDERWIJS

Bijlage 17

Vorm van agrarisch onderwijs 1)	Aantal geënquē- teerden	Percentage van het aantal arbeiders					
		in de leeftijdsklasse van					alle leeftijden
		< 19 jaar	20-24 jaar	25-29 jaar	30-44 jaar	> 45 jaar	
Middelbare landb. en tuinb.-scholen, landb. en tuinb.- winter- en vakscholen	93	7	11	10	8	2	8
Lagere landb. en tuinb.-scholen	259	45	25	13	13	6	22
Totaal agrarisch schoolonderwijs	352	52	36	23	21	8	29
Algemene landb. en tuinb.-cursussen	678	37	49	60	64	77	56
Speciale landb. en tuinb.-vakcursussen	172	11	15	17	15	15	14
Totaal agrarisch cursusonderwijs	850	48	64	77	79	92	71
Het gehele agrarische onderwijs	1202	273	229	171	340	189	1202

1) In dit rapport zijn de oude benamingen van het agrarische onderwijs aangehouden.

HET ONDERWIJS VAN DE ECHTGENOTES

Bijlage 18

Leeftijdsklasse	Aantal echtgenotes	Percentage van het aantal echtgenotes		
		met huishoud- onderwijs	met ander voortgezet onderwijs	zonder voortgezet onderwijs 1)
< 24 jaar	139	22	8	70
25 - 29 jaar	288	23	6	71
30 - 34 jaar	353	18	3	79
35 - 44 jaar	640	14	3	83
45 - 64 jaar	825	3	2	95
> 65 jaar	20 ²⁾	—	—	—
Leeftijd onbekend	32 ²⁾	—	—	—
Alle leeftijden	2297	12	4	84

1) Inclusief voortgezet onderwijs onbekend.

2) Aantal te klein om te percenteren.

HET ONDERWIJS VAN DE DOCHTERS

Bijlage 19

Leeftijdsklasse	Aantal dochters	Percentage van het aantal dochters				
		met huishoudonderwijs			met ander voortgezet onderwijs	zonder voortgezet onderwijs ¹⁾
		op de huishoud- school	in de vorm van cursussen	totaal		
< 15 jaar ²⁾	142	51	5	56	10	34
15 - 19 jaar	648	26	10	36	7	57
20 - 24 jaar	534	10	14	24	8	68
25 - 29 jaar	371	5	14	19	4	77
30 - 34 jaar	206	4	8	12	4	84
> 35 jaar	78	—	8	8	—	92
Leeftijd onbekend	2 ³⁾	—	—	—	—	—
Alle leeftijden	1981	16	11	27	6	67

1) Inclusief voortgezet onderwijs onbekend.

2) Niet meer leerplichtig.

3) Aantal te klein om te percenteren.

Gebied	Aantal grondwerkers	Percentage grondwerkers bekend met																			
		trekker	graanmaaijer	maaidorser	ploegen	handzichten	handzaken	maaien met de zeis	zaaimachine	hardappel-selectie	draineren	graanmaaimachine	melken	melkmachine	spuiten	snoeien	fruit sorteren	vrucht dunnen	emmen	fruit verpakken	asperges stekken
Noordelijk zandgebied	225	8	8	4	60	46	65	76	35	6	21	50	76	5	4	4	1	—	1	—	1
Oostelijk zandgebied	55	7	7	5	60	64	62	65	36	4	9	36	69	4	9	7	4	4	2	2	2
Centraal zandgebied	70	17	14	1	66	84	76	87	46	10	19	56	77	7	1	3	1	—	—	—	—
Zuidelijk zandgebied	244	11	25	7	61	63	64	63	43	12	19	48	49	2	20	12	10	9	5	7	12
Rivierkleigebied	114	13	7	4	40	54	57	61	22	13	35	30	52	4	23	23	37	28	13	8	—
Noordelijk overgangsgebied	35	14	11	9	31	40	51	57	34	9	14	26	49	11	20	26	6	6	6	6	6
Zuidelijk overgangsgebied	27	7	20	3	43	70	67	77	43	13	27	40	57	3	17	17	20	13	7	20	33
Zandveengebied	195	3	7	0	32	29	36	37	18	5	13	21	25	2	1	1	—	—	—	—	—
Alle gebieden ¹⁾	967	9	13	4	51	52	53	63	33	9	20	41	53	4	11	9	8	7	4	5	5
Grondwerkers voorheen: landarbeider	517	15	21	7	76	73	84	88	50	14	26	62	76	6	17	13	13	10	6	8	8
ook grondwerker	273	2	4	1	22	27	28	32	13	3	14	15	23	1	3	3	2	2	1	1	1
overige betropen	177	3	3	1	26	28	31	36	15	2	9	19	34	—	3	5	5	4	1	2	1

¹⁾ Incl. lössgebied waarin 2 grondwerkers.

VAKORGANISATIE EN AFKOMST

Bijlage 21

Laatste beroep van de vader	Aantal geënquê- teerden	Percentage, georganiseerd bij			Percentage ongeorgani- seerden
		landar- beiders- organisaties	overige werk- nemers- organisaties	werkgevers- organisaties	
Zelfstandig land- of tuinbouwer	2.038	25	4	8	63
Land- of tuinbouwarbeider	842	47	3	1	49
Grondwerker	144	33	5	—	62
Loondienst in aan landbouw verwant beroep	191	38	3	—	59
Loondienst in nijverheid	394	27	9	1	63
Zelfstandig in overige beroepen	262	30	6	1	63
Loondienst in overige beroepen	314	33	6	2	59
Onbekend	53	21	13	2	64
Alle geënquêteerden	4.238	31	4	5	60

VAKORGANISATIE EN KERKELIJKE GEZINDTE

Bijlage 22

Kerkelijke gezindte	Geëquitéerden		Geëquitéerden, aangesloten bij												Ongeëquitéerde geëquitéerden 1)	
	aantal	in %	A.N.A.B.		N.C.L.B.		R.K.L.B.		overige organisaties 2)		van wie bij agrar. werkgevers-organisaties 3)		aantal	in %		
			aantal	in %	aantal	in %	aantal	in %	aantal	in %	aantal	in %			aantal	in %
Rooms-katholiek	1767	42	5	1	1	0	373	99	257	66	141	75	1131	45		
Nederlands hervormd	1755	41	438	84	229	55	4	1	87	22	33	18	997	39		
Gerformeerd	366	9	6	1	155	37	—	—	18	5	9	5	187	7		
Overige kerkelijke gezindten	91	2	5	1	24	6	—	—	3	1	2	1	59	2		
Geen kerkelijke gezindte	240	6	66	13	7	2	—	—	24	6	2	1	143	6		
Onbekend	19	0	2	0	—	—	1	0	1	0	—	—	15	1		
Alle geëquitéerden	4238	100	522	100	416	100	378	100	390	100	187	100	2532	100		

1) Geëquitéerden, van wie de organisatie onbekend was, inbegrepen.

2) Waaronder: 53 aangesloten bij overige N.V.V.-organisaties

18 aangesloten bij overige C.N.V.-organisaties

114 aangesloten bij overige K.A.B.-organisaties

18 aangesloten bij E.V.C.

3) Waaronder 1 lid van een niet-agrarische werknemersorganisatie.

4) Aantal te klein om te percenteren.